

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
ба номи САДРИДДИН АЙНӢ**

Ба ҳукми дастнавис

Саидова Ҷамила Сухбатуллоевна

**ДИАЛЕКТИЗМҲО ВА ХУСУСИЯТИ УСЛУБИИ ОНҲО ДАР
АДАБИЁТИ БАДЕӢ**

(дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад)

Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01-забонҳои халқҳои мамлакатҳои хориҷӣ
(Европа, Осиё, Африка, бумиёни Америка ва Австралия
(забони тоҷикӣ))

Рохбари илмӣ: доктори илми филология ,
профессор Исмоилов Ш.

Душанбе 2019

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Боби 1. Зарурати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ.....	15
1.1. МАҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ДИАЛЕКТИЗМҲО.....	15
1.1. Ба воситаи забони гуфтугӯӣ	23
1.2. Ба воситаи адабиёти бадеӣ.	24
1.3. Вазифаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ.....	32
1.4. Қоидаҳои истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ	45
1.4.1. Ба тафаккури хонанда мувофиқат кардани диалектизмҳо.....	46
1.4.2. Мувофиқати диалектизмҳо ба ниятҳои услубӣ.....	46
1.4.3. Истифодаи эҷодкоронаи диалектизмҳо	48
Боби 2. Диалектизмҳои лексикӣ хосса дар асарҳои Абдулҳамид Самад	63
2.1.1. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи предметӣ	69
2.1.1.1. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи предметӣ, ки муносибати табориро ифода мекунанд.	69
2.1.1.3. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи гуногунмаъно	78
2.1.1.4. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи мафҳуми зарфӣ доранд.....	113
Боби 3. Диалектизмҳои лексикӣ - семантикӣ, этнографӣ дар асарҳои Абдулҳамид Самад	137
3.1. Диалектизмҳои лексикӣ - семантикӣ.....	137
3.2. Диалектизмҳои этнографӣ.....	143
3.2.1. Истилоҳи марбут ба либос.....	144
3.2.2.3. Номи ашёи мансуб ба хару асп.	153
3.2.3.4. Номи анвои нон ва хӯрок.....	155
Хулоса	165
Адабиёт	170

МУҚАДДИМА

Муҳиммоти мавзӯ. Забони меъёрии тоҷик вобаста ба давраҳои гуногуни рушди ҷомеаи тоҷикон тараққӣ кард ва захираи луғавию сохти грамматикӣ худро пайваста мукамал сохт. Ин аст, ки забони адабии тоҷик имрӯз аз муқтадиртарин забонҳои рӯйи олам шинохта мешавад. Қайд кардан лозим аст, ки тавоноӣ ва сарвати забони тоҷикӣ нахуст дар нигоришоти аҳли қалам - дар очерку ҳикояҳо, повесту романҳо, асарҳои саҳнавӣ ва шеърҳои достонҳои онҳо таҷассум меёбад. Бинобар он, натиҷагирӣ аз луғат ва тарзи баёни осори ҳар як адиб, ки дар он ҳар як калима, таркибу ибора, рехтаҳои кӯчидамаъно ва ҳатто ҷумлаҳо ҷой ва мавриди истифодаи худро доранд, дар роҳи таҳқиқ ва ҳал намудани як қатор масъалаҳои ҳалгалаби бахши забоншиносӣ, махсусан лексика, грамматика ва услубшиносӣ маданияти суҳан аҳамияти калони илмиву амалӣ пайдо мекунад. Аз ин хотир, баррасии хусусиятҳои луғавию услубии осори Нависандаи халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ Абдулҳамид Самад саривақтӣ.

Маводе, ки мо аз осори ин нависандаи маъруф гирд овардаем, аз он дарак медиҳад, ки ӯ дар интиҳоби воҳидҳои нутқ, махсусан диалектизмҳо ва дар ҷойи худ ба қор андохтани онҳо маҳорати хос дорад. Ҳамин маҳорат буд, ки забони асарҳои ӯ ниҳоят рангин, дилкаш, муассир, пурмӯхтаво, мукамал буда, аз ҷиҳати баёну тарзи нигориш дар сатҳи муносиб қарор дорад. Дигар ин ки, Абдулҳамид Самад аз адибонест, ки дар эҷодиёти ӯ раванди рушди меъёрҳои забони муосири тоҷик дар муддати беш аз 40 сол - аз ибтидои солҳои 70-уми асри ХХ то имрӯз таҷассум ёфтааст. Дар ин бобат Р.Ғаффоров чунин менависад: «...нависандагони бузург дар асарҳои худ тамоюли инкишофи забони адабии муосирро акс намуда, зимнан бо услуби фардиашон дар ривочи минбаъдаи системаи забони адабӣ таъсири амиқе мегузоранд» [15;4]. Ана ҳамин ҷиҳати масъала водор сохт, ки як ҷузъи луғати осори А.Самод - диалектизмҳои онро, ки аксаран ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мансубанд, мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

Муҳим будани мавзӯ аз хамин чо берун меояд, ки:

1. Мавзӯи мазкур дар забоншиносии тоҷик бори аввал мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Бинобар он, омӯзиши батааннии он имкон медиҳад, ки чандин масъалаи марбут ба назарияи луғатшиносӣ, услубшиносӣ, маданияти нутқ, зарурати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ ҳалли дурусти худро ёбанд.

2. Мавқеи забони адабиёти бадеӣ дар инкишофи забони адабӣ ниҳоят калон аст, чунки дар адабиёти бадеӣ на танҳо вожаҳои меъёрӣ, балки анвои диалектизмҳо бо ҳам омада, имконоти услубии онро мукамал месозанд. В.В.Виноградов қайд мекунад, ки «Адабиёти бадеӣ ба гунаи лабораторияи эҷодӣ аст, ки адибон тавассути он роҳу васоити нави истифодаи шоиронаи забони халқро кашф месозанд. Инчунин адабиёти бадеӣ барои пурра намудану тараққӣ додани забони адабӣ шароити мусоид фароҳам меорад» [7,3].

3. Зарурияти истифодаи диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ аз он чо ба миён меояд, ки шоҳаи лаҳҷавии забони миллии дорои имкониятҳои фаровони услубӣ буда, ин имкониятҳо маҳз дар асарҳои бадеӣ ба зухур меоянд. Ин раванд махсусан дар давраи демократӣ намудани забони адабӣ вусъати тоза пайдо мекунад. Зеро дар ин давра забони меъёрӣ ба забони зиндаи халқ хеле наздик мегардад ва аз сарвати беинтиҳои он зиёдтар ғизо мегирад. Лаҳҷаҳои маҳаллӣ то замоне ҳастии худро нигоҳ медоранд, ки барои пурра кардани ҷоҳои холии забони адабӣ, баҳусус шакли бадеии он, ҳамчун сарчашма хизмат карда тавонанд. Вале аҳли эҷод бояд ба ҳисоб гиранд, ки на ҳама унсурҳои лаҳҷавӣ ғановати забони адабиро таъмин карда метавонанд. К.Паустовский ба ин маънӣ менависад: «Калимаҳои маҳаллӣ дар мавриде забони адабиро ғанӣ ва мукамал месозанд, ки пурмаъно, хушоҳанг ва ба ҳама фаҳмо бошанд» [45, 98], аз ҷиҳати услуб нисбат ба муодилҳои адабии худ бартарӣ дошта бошанд.

4. Диалектизмҳо дар иртибот бо унсурҳои меъёрӣ қувваи экспрессивӣ ва эмотсионалии асарҳои нависанда ва таъсири сухани

кахрамонҳои ӯро зиёд мекунанд, фардияти нутқи персонажҳоро таъмин менамоянд ва силсилаи синонимҳоро дар услуби бадеӣ ба вучуд меоранд. Ин раванд дар мавриде дуруст ҷамъбаст мегардад, ки адиб салоҳияти хуби забоншиноӣ дошта бошад ва аз анбӯҳи калимаҳои лаҳҷавӣ саратарини онҳоро дар асарҳои худ ба кор андохта тавонад. Ба ин муносибат С.Айнӣ чунин мегӯяд: «Ба фаҳми ман, дар кор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт кардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст» [108, 39].

5. Аҳли қалам диалектизмҳоро одатан вобаста ба ниятҳои эҷодӣ, мавзӯи асар, услуби нигориш ва айнан тасвир кардани амалиёти персонажҳои худ истифода мекунанд. Агар нависанда аз васоити образноки сухан, чун ташбеҳ, киноя, маҷоз, идиома, зарбулмасалу мақол ва ғайра, ки онҳо низ дар асл моли забони зиндаи халқ мебошанд, дуруст кор гирад, на танҳо арзиши ғоявӣ бадеии асараш меафзояд, балки ба ин восита луғати забони адабиро низ такмил мебахшад. Бо вучуди ин, адиб бояд фаҳмад, ки ӯ аз истифодаи меъёрҳои ҷорӣ забони адабӣ ҳукуқи дурӣ гирифтани надорад. Зеро «...бе забони устодона коркардашудаи адабӣ мазмуни баланди ғоявӣ, таъсири амалкунандаи эстетикӣ ва муваффақияти пурраи шаклу мазмунро тасаввур кардан душвор аст» [35, 262]. .

6. Ҷараёни вуруди диалектизмҳо ба шоҳаи адабии забони миллии хамеша ба як тарз давом накардааст. Сабаб дар он аст, ки муносибати забони адабӣ ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ пайваста тағйир меёбад. Л.И. Сквортсов менависад, ки «...системаи меъёрҳои забони адабӣ ва васоити ифода бунёди забони зиндаи халқро дар худ нигоҳ медоранд ва чун қоида аз як давра то давраи дигар, аз як насл то насли дигар тағйир меёбанд. Ин раванд тибқи қонунҳои маъмули табодули хамешагии марҳилаҳои гузариши вожаҳо аз ҳолати гуфторӣ ба ҳолати адабӣ - китобӣ давом меёбад» [53, 230]. Аз дигар тараф, муносибати аҳли адаб ба забони зиндаи халқ ба таври гуногун сурат мегирад. Яъне, иддае ба ин шоҳаи забони миллии боэҳтиёт муносибат карда, аз фонди захиравии он

бо роҳи интиҳоб унсурҳои муносибро дар осори худ ба кор меандозанд, аммо гурӯҳи дигар эҳтиёткор нест ва миёни воҳидҳои лозиму нолозими лаҳҷавӣ фарқ намегузорад ва онҳоро бидуни зарурати услубӣ истифода менамояд, ки дар натиҷа покизагӣ ва фасоҳати забони асар халал мебинад. Аз ин рӯ, дақиқ намудани ҷой, вазифаҳои услубӣ ва зарурати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ аз мавзӯҳои ниҳоят муҳими бахши услубшиносӣ ва маданияти суҳан аст, ки аҳамияти ҳам назарӣ ва ҳам амалӣ дорад.

7. Баъд аз истиқлолияти Тоҷикистон дар забони адабии тоҷик раванди табадули унсурҳои бегона, услубан харобу бетароват бо вожаҳои худӣ вусъати тоза пайдо кард. Азбаски дар нигоришоти А.Самад калима ва таркибу ибораҳои ноби лаҳҷавӣ, ки дорои обуранги бадеӣ, услубӣ ва маъноӣ буда, дар сатҳи баланд меистанд, моҳирона ба кор рафтаанд, метавонанд боиси истифодаи дигар адибон низ қарор гирифта, хусусияти оммавӣ касб кунанд ва унсурҳои нодаркори иқтибосиро иваз созанд. Воқеан, дар нигаришоти А.Самад ин навъи воҳидҳои нутқ зиёданд, ки адиб аз онҳо чун саррофи суҳан кор гирифтааст ва бо ин роҳ намунаи беҳтарини истифода аз сарвати бебаҳои забони зиндаи халқро ба дигарон нишон додааст.

8. Диалектизмҳо як қабати луғати осори А.Самадро ташкил медиҳанд. Бинобар он, муайян намудани навъҳои диалектизмҳо, мавриди истифодаи онҳо дар услуби бадеӣ, зуҳури маъноҳои нав ва тобишҳои маъноӣ услубӣ дар онҳо вобаста ба сабки нигорандагии ин нависандаи хушзавқ ба мутахассисони услубшинос дар оянда ёрӣ мерасонанд.

9. Таҳқиқи ин мавзӯ дар эҷодиёти А.Самад имконият медиҳад, ки гоя, мундариҷа, хусусиятҳои бадеиву миллии насри нависанда ва мароми эҷодии ӯ дуруст муайян гардад.

10. Раванди тараққиёти таърихии забони меъёрии тоҷик дар даврони Шӯравӣ, муносибати он бо лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз аввали солҳои 70 - уми асри XX то имрӯз дар эҷодиёти А.Самад пурра инъикос ёфтааст.

Аз ин рӯ, дар асоси маводи асарҳои ӯ ба таҳқиқ гирифтани диалектизмҳо, хусусиятҳои услубӣ ва мавриди истифодаи онҳо дар насри замони Шӯравии тоҷик аз ибтидои солҳои 70-и асри XX то ба ҳол ба ҳамин хотир аст. Аз ҷониби дигар, таҳқиқи ин мавзӯ ғайр аз осори ин адиби маъруф барои хубтар муайян соختани бурду боҳти эҷодӣ, муносибати ӯ ба забони меъёрӣ ва услуби бадеӣ имконияти бештаре фароҳам меорад. Ба ин маънӣ Д.Н. Шмелёв мегӯяд: «Натиҷагирӣ аз забони адиб бояд дар асоси дарку фаҳми ҳаматарафаи меъёрҳои умумизабонӣ сурат гирад. Меъёрҳои, ки дар ҳамон як давраи муайяни таърихӣ дар забон амал мекунанд» [74, 9].

Дарачаи омӯзиши мавзӯ: Омӯзиши забони асарҳои бадеӣ дар забоншиносии тоҷик аз наср оғоз ёфт ва бунёдгузори он Н.Маъсумӣ мебошад. Ӯ аввали солҳои 50-уми асри XX забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и С.Айниро ба таҳқиқ гирифт, ки чамбасти он соли 1959 дар шакли як асари мукамал бо номи «Очеркҳо доир ба инкишофи забони адабии тоҷик» ба таърифи расид. Дар доираи солҳои 60-70 асри XX Р.Ғаффоров оид ба забон ва услуби романи «Одамони ҷовид» - и Р.Ҷалил, Б.Қамолитдинов дар хусуси забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Қарим, Х.Ҳусейнов доир ба забон ва услуби повести «Одина»-и С.Айнӣ асарҳо эҷод кардаанд [14; 30; 65]. Лексика ва фразеологияи романи Ҷ.Иқромӣ «Духтари оташ» аз ҷониби И.Ҳасанов таҳқиқ карда шуд [66]. Ҷ.Юсупов хусусиятҳои лексикӣ ва забони осори С.Айниро, М.Юсупова фразеологияи романи С.Айнӣ «Дохунда», М.Холов лексикаи «Дохунда»-ро ба таҳқиқ гирифтанд [106; 107; 104]. Дар солҳои 80-90 асри XX ва ибтидои асри XXI ғайр аз хусусиятҳои лингвистии асарҳои Ф.Муҳаммадиев Т.Шокиров, вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи асарҳои Ҷ.Иқромӣ) Ш.Раҳимова, ҷиҳатҳои семантикӣ-услубии синонимҳои лексикӣ дар сегонаи Ҷ.Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» Н.Неъматуллоев, виваҷҳои лексикӣ-услубии насри таърихӣ ғайр аз эҷодиёти С.Улуғзода М.Олимҷонов рисолаҳои номзадӣ таълиф намуданд [105; 99; 96; 97].

Таҳқиқи забони назм низ аз охири солҳои 70-уми асри XX шурӯъ гардид. Ба ин қор нахуст А.Абдуқодиров даст зад, ки мазӯи омӯзиши ўро маводи осори М.Турсунзода ташкил медиҳад [1]. Дар ҳамин давра забон ва услуби шоирони маорифпарвар аз ҷониби С.Сабзаев ба таҳқиқ гирифта шуд [50]. Дар ибтидои асри XXI китобҳои Қ.Мухторӣ ва Ш.Исмоилов дар иртибот ба хусусиятҳои лексикиву услубии ашъори Рӯдакӣ ва достони Гулрухсор «Мотами сафед» аз ҷоп баромаданд [25, 2-17;39,4]. Инчунин, дар аввали асри XXI Ю.Нурмухаммадов доир ба категорияҳои лексикӣ ва ҷиҳатҳои услубии ашъори Лоиқ Шералӣ, С. Расулов оид ба вижагиҳои лексикӣ-услубии назми Туғрал рисолаҳои номзадӣ дифоъ намуданд [42,98].

Аз ин тафсилот бармеояд, ки дар забоншиносии тоҷик то кунун вижагиҳои услубӣ, луғавӣ ва грамматикӣ осори адибони баркамол пурра мавриди диду боздид қарор нагирифтаанд. Аз ҷумла, агар рисолаи Н.Саидовро, ки ба таҳқиқи лексикаву фразеологияи ҳикояҳои А.Самад дахл дорад [101] ва баъзе ишораҳои алоҳидаи муҳаққиқони дигарро, ки дар омади сухан баён кардаанд, ба ҳисоб нагирем, метавон гуфт, ки таҳқиқи эҷодиёти ин нависандаи шинохтаи тоҷик то имрӯз аз назари аҳли таҳқиқ дур мондааст. Ҳарчанд ки бе пажӯҳиши пурраи луғат, тарзи ниғориш ва хусусиятҳои грамматикӣ асарҳои адибони варзида, чун А.Самад, бе нишон додани қобилияти онҳо дар бобати интихоби вожаҳо, таркибу ибораҳо, ҷумлаҳои алоҳида имконияти натиҷагирӣ аз вазъи кунунии рушди забони меъёрии тоҷик ба миён нахоҳад омад. Воқеан, инро раванди кунунии тараққиёти забоншиносии тоҷик вобаста ба мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ дар Тоҷикистон тақозо менамояд. Маҳз ҳамин масъала зарурат пеш овард, ки мақоми диалектизмҳо ва вазифаҳои услубиву бадеии онҳо дар осари А.Самад ба гунаи як рисолаи алоҳида мавриди диду боздид қарор гирад.

Муқоисаи мавод нишон дод, ки дар забоншиносии тоҷик забони асарҳои насрӣ нисбат ба назм бештар омӯхта шудааст. Ин аз он хотир аст, ки чорҷӯбаи наср хеле васеъ буда, вижагиҳои услубии нутқ дар он

бештар акс меёбад. Аз чониби дигар, наср барои ҳамаҷониба тасвир намудани вазъи умумии забони адабӣ имкониятҳои фаровонтар дорад. Н.Маъсумӣ ба ин маънӣ мегӯяд: «...барои пурратар акс кунонидани вазъияти забони адабӣ, махсусан хусусиятҳои синтаксисӣ ва услубии он, имконияти наср бештар ва майдони амалиёти он фарохтар аст» [36].

Бо вучуди ин ҳама, тавонмандии адиб дар ҷодаи ниғориш ва услуби баён дар забоншиносии тоҷик, чунон ки арзёбӣ гардид, ба ҷуз мақолаи Ш.Исмоилов «Дурдонаҳо»-ро эҳтиёт кунем» [112] ва рисолаи Н.Саидов «Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада» (2014), [101] ки яқумӣ ба омӯзиши ҷой ва мавриди истифодаи диалектизмҳои лексикӣ дар асарҳои А.Самад ва дуюмӣ ба таҳқиқи ҷиҳатҳои лексикии забони танҳо ҳикояҳои ӯ бахшида шудаанд, то ҳол чунин як асари мукаммал, ки дар он тамоми паҳлуҳои фаъолияти ин адиби ҷира аз мавқеи забоншиносӣ баррасӣ шуда бошад, рӯйи ҷопро надидааст. Воқеан, муҳаққиқони адабиёт зимни таҳқиқи ин ё он масъала аз мавқеи адабиётшиносӣ оид ба услуби осори А.Самад ҷо-ҷо сухан кардаанд, вале ин қайдҳо мухтасаранд ва наметавонанд маҳорати суханшиносиву сухансозии ӯро пурра дар бар бигиранд. Ҳол он ки, агар доир ба забону услуби асарҳои А.Самад, ки қариб панҷоҳ сол боз қиссаву ҳикоя ва повесту романҳои ӯ дар адабиёти тоҷик мавқеи меҳварӣ насб кардаанд, рисолаҳои махсус офарида нашаванд, таҳқиқи раванди босуботи рушду таҳаввули луғат ва меъёрҳои грамматикиву услубии забони адабии тоҷик дар ҳамин давраи таърихӣ берун аз имкон аст.

Барои дифоъ нуктаҳои зерин пешниҳод мегардад.

1. Тамоми муваффақиятҳои, ки А.Самад дар эҷоди қиссаву ҳикоя, повесту роман ба даст овардааст, дар забон ва услуби баёни ӯ инъикос ёфтаанд. Истифодаи моҳиронаи нависанда аз қабатҳои гуногуни семантикии калимаҳо, унсурҳои иқтибосӣ, воҳидҳои фразеологӣ, қолабҳои калимасозӣ, анвои диалектизмҳо, васоити калимасозу калимабанд ба он далолат мекунад, ки ӯ, дар ҳақиқат, дар шинохти

воҳидҳои лафзӣ ва дар ҷойи худ ба кор бурдани онҳо хосса маҳорат дорад.

2. Дар эҷодиёти адиб истифода шудани диалектизмҳо ва унсурҳои халқӣ-гуфтугӯӣ аз табиат ва руҳи халқӣ доштани асарҳои ӯ шаҳодат медиҳад. А.Самад бо мақсади қавӣ намудани ҷиҳатҳои эҳсосоти муассирии забони асарҳояш, ҷоннок ва дар гардиш ба тасвир гирифтани ҳодисаҳо, фардӣ кардани нутқи қаҳрамонҳо, зиёда аз ин бо мақсади намоиш додани ғановати забони зиндаи халқ аз навҳои гуногуни диалектизмҳо (фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ, калимасоз ва ғ.) дар нутқи персонажҳо ва гоҳо дар суҳбати тасвирии худ кор гирифтааст.

3. А.Самад дар бобати истифодаи воҳидҳои гуногуни нутқ, ба вижа диалектизмҳо, ниҳоят эҳтиёткор аст. Ҷою мавриди ба кор андохтани онҳоро вобаста ба мароми эҷодии худ, муҳтавою мундариҷаи асар, амалиёти персонажҳо пешакӣ муайян месозад.

4. Нависанда қобилияти хуби забоншиносӣ дорад, ки ин қобилияти ҳудро дар пероиши суҳбати мукамал сохтани ҷоҳои холиву нимхолии луғати забони меъриии тоҷик зимни сохтани ба қалам додани калимаву истилоҳоти меъёрбоб ва таркибу ибораҳои зебо, ки дар эҷодиёти ӯ ин гуна воҳидҳои нутқ ниҳоят фаровон ба кор рафтаанд, нишон додааст.

5. Хизмати А.Самад дар бобати сохтан ва кофтану ёфтани вожаҳои пуробуранги бадеӣ, образнок ва пур аз тобишҳои услубиву маъноӣ дар иртибот ба таълифи ҳикоя ва повесту роман хеле бузург аст. Ӯ ҳатто барои ба зухур омадани як силсила муродифҳо, омонимҳо, антонимҳо, муодилҳои вожаҳо чун воситаи муҳими тасвир бунёд гузоштааст. Инчунин калимаҳое, ки тобишҳои эҳсосиву муассирӣ доранд, мароми эҷодии адибро ҳам муайян мекунанд ва ҳам қувваи тоза мебахшанд, муассирии нутқро афзоиш медиҳанд, хонандаро ба дарки мафҳумҳои гуногун водор месозанд, низ дар таълифоти нависанда кам нестанд.

6. Боэҳтиёт истифода кардани нависанда аз сарвати таркиби луғавии забони тоҷикӣ, меъёрҳои грамматикиву услубии он дар эҷодиёти хеш имкон медиҳад қайд кунем, ки ӯ дар ҳақиқат, нисбат ба

забон, адабиёт ва фарҳангу маънавиёти миллаташ эҳтироми зиёд дорад ва чун пуштибони забон меҳодад тамоми дороии забони модариашро дар қолаби наср барои насли баъдии тоҷик ба ёдгор гузорад.

Аҳамияти назариявии рисола. Таҳқиқи анвои диалектизмҳо, зарурат ва мавриди истифодаи онҳо дар эҷодиёти А.Самад ва дар иртибот ба он нишон додани услуби нигориши ӯ чун адиби кордида дар марҳилаи ҳозираи рушди забоншиносии тоҷик, ки ба шарофати истиқлолияти Тоҷикистон соҳаҳои таҳқиқи он тавсеа ёфта истодаанд, аз аҳамияти илмиву амалӣ бархӯрдор аст.

Аҳамияти амалии рисолаҳо ба таври зерин бозгӯ намудан мумкин аст:

1.Натиҷаҳои тадқиқот дар мавриди пажӯҳиши масоили марбут ба услубшиносӣ, маданияти сухан, ҷасоҳати калом, ки ин соҳаҳои забоншиносӣ дар мо ниҳоят нокифоя омӯхта шудаанд, метавонанд истифода шаванд.

2. Дар мавриди мураттаб сохтани барномаҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ аз услубшиносӣ, маданияти сухан, лаҳҷашиносӣ барои мактабҳои олии ва таҳсилоти ҳамагонӣ мураттибону муаллифон метавонанд аз маводи рисола истифода кунанд.

3. Маводи таҳқиқот ба ҳангоми тадриси курси махсус аз фанҳои маданияти нутқ, услубшиносӣ, лаҳҷашиносӣ (таърихиву муосир), таърихи забони тоҷикӣ, грамматикаи таърихӣ дар донишгоҳҳои олии ба омӯзгорон ёри мерасонад.

4.Устодони мактабҳои олии дар мавриди омода сохтани лексияву фишурдаҳо аз бахшҳои лексикология, фразеология, услубшиносӣ, луғатшиносӣ барои факултетҳои филологияи тоҷик имкон доранд, ки аз натиҷаҳои рисола баҳрабардорӣ намоянд.

5.Дар дарсҳои амалии шевашиносӣ, забони адабии муосир, услубшиносӣ ва маданияти нутқ устодони донишгоҳҳо аз маводи ин рисола метавонанд кор гиранд.

6. Дар сохтани луғатҳои диалектологӣ, истилоҳӣ, тафсилӣ, дузабона, лексикологӣ маводи рисола ба кор меравад.

7. Дар роҳи барҳам задани диалектизмҳои нодаркор аз нутқи муҳассилини мактаб ва донишгоҳҳо устодон маводи таҳқиқотро ба сифати манбаи муқоиса истифода карда метавонанд.

8. Имкон дорад, ки адибон дар фаъолияти эҷодии худ зимни фардӣ кардани нутқи персонажҳо ва ба тасвир гирифтани ҳаёти мардуми деҳот аз маводи рисола истифода кунанд.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсад аз таълифи ин рисола ба таҳқиқ гирифтани анвои диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар эҷодиёти А. Самад мебошад. Зеро таҳқиқи мукаммали лексикаи забони меъёрии тоҷик бе омӯзиши пурраи лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ, нишон додани вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, дар рисолаи мо диалектизмҳо чун як бахши чудонопазири луғати забони асари бадеӣ дар иртибот бо вижагиҳои услубӣ, маъноӣ, мавзӯӣ ва муассирию эҳсосотиашон таҳқиқ карда мешавад. Вобаста ба ин, вазифаҳои таҳқиқотро ба таври зерин нишон додан мумкин аст:

1. Гирд овардану ба система даровардани диалектизмҳо аз асарҳои А. Самад ва баррасӣ намудани ҷиҳати семантикии онҳо.

2. Бозгӯ намудани нишонаҳои асосии диалектизмҳо, назари аҳли таҳқиқ дар ин бобат ва муайян сохтани вазифаи услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ.

3. Дида баромадани усулҳои истифодаи диалектизмҳо дар эҷодиёти А. Самад ва доираи интишори онҳо.

4. Ба қайд гирифтани таҳаввулот дар эҷодиёти адиб вобаста ба интиҳоби мавзӯъ ва истифодаи васоити тасвир аз ҳисоби анвои диалектизмҳо.

5. Чудо кардани хелҳои диалектизм, аниқ намудани ҷой ва мавриди корбурди онҳо дар асарҳои А. Самад чун воситаи муҳими тасвир ва образсоз.

6. Мавриди таҳқиқ қарор додани вожаҳои дорои тобишҳои эҳсосотӣ, муассирӣ, эстетикӣ, диалектизмҳои фарохистеъмолу маҳдудистеъмоли фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ дар осори нависанда.

Манбаъ ва методҳои таҳқиқ. Рисола дар асоси маводи маҷмӯаҳои нависанда «Аспи бобом» (Душанбе, 1986), «Косаи давр» (Душанбе, 1987), «Шаҳдрези садо» (Душанбе, 1997), «Гардиши девбод» (Душанбе, 2007) иншо ёфтааст.

Дар таҳқиқи мавзӯи мо, асосан, ба методи услубиёти забоншиносӣ (лингвистӣ) таъя намуда, диалектизмҳои асарҳои адибро аз нигоҳи фонетикиву грамматикӣ, вазифаҳои услубию тобишҳои маъноӣ мавриди баррасӣ қарор додем. Инчунин аз методҳои лексикӣ-семантикӣ ва муқоисавии таҳқиқ низ истифода намудем.

Асоси методологии таҳқиқоти моро асарҳои бунёдии олимони русу тоҷик, аз зумраи В.В.Виноградов, Ф.П.Филин, Д.Н.Шмелёв, Г.О. Винокур, Н.М. Шанский, А.В., А.В. Калинин, О.С.Ахманова, О.Б. Сиротина, А.М.Ефимов, А.А.Брагина, В.Н. Прохорова, Л.И. Сквортсов, Ф.П.Сороколетов, К.Паустовский, И.А.Оссоветский, М.И.Фомина, О.И.Блинова, В.С.Расторгуева, Б.Н.Головин, Д.Э.Розентал, А.М.Теленкова, С.Айнӣ, А.Абдуқодиров, Н.Маъсумӣ, Р.Ғаффоров, Ҳ.Мачидов, Ҳ.Хусейнов, Б.Камолиддинов, Д.Тоҷиев, Ш.Исмоилов, Ғ.Ҷӯраев, М.Маҳмудов ва дигарон ташкил медиҳад.

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса ва номгӯи адабиёт иборат аст.

Дар хулоса натиҷаҳои бадастомадаи илмӣ дар шонздаҳ банд ҷамъбаст ёфтаанд.

Феҳристи адабиёт тибқи тартиботи алифбои тоҷикӣ зикр гардидааст. Дар феҳрист танҳо адабиёте оварда шудааст, ки диссертант дар рафти таҳқиқ аз онҳо кор гирифтааст.

Ихтисораҳо:

Адабиёти бадеӣ

АБ - Аспи бобом

КД - Косаи давр

ШС - Шахдрези садо

ГД - Гардиши девбод

Луғатҳо:

ЛН - Луғати нимтафсилӣ (С.Айнӣ)

ЛМЛБ - Луғати мухтасари лаҳчаҳои Бухоро

ЛШЗТ - Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ

РТС - Русско-таджикский словарь

ТРДС - Таджикско-русский диалектический словарь

(В.С.Расторгуева)

УРС – Узбекско-русский словарь

ФГҚЗТ - Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ

ФЗТ - Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФТР - Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ

ФТЗТ - Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

БОБИ 1. ЗАРУРАТИ ИСТИФОДАИ ДИАЛЕКТИЗМҶО ДАР АСАРҶОИ БАДЕӢ

1.1. МАФҶУМ ВА ХУСУСИЯТҶОИ ДИАЛЕКТИЗМҶО

ДиалектизмҶо ҷунин унсурҶои нутқанд, ки танҶо дар доираи интишори шеваву лаҳчаҶои алоҳид амал менамоянд, вале ҳамчун меъёр дар забони адабӣ фаъолият карда наметавонанд. Дар забоншиносии тоҷик ин навъи воҳидҶои забонӣ бо истилоҳоти «калимаи лаҳчавӣ», «калимаи хоси лаҳча», «калимаи шевагӣ», «калимаи хоси шева» ифода карда мешаванд.

Дар забоншиносии рус мафҳуми диалектизм диққати олимонро барвақт ҷалб карда буд. Дар энциклопедияи сечилда, ки соли 1953 ба таъб расидааст, муаллифон мафҳуми диалектизмро ин тавр шарҳ додаанд: «Калима ё ифодаҶо, ки ба ягон лаҳча ё мавзеи алоҳида дахл дошта, дар забони адабии умумихалқӣ ба қор намераванд, диалектизм мебошанд» [91,247]. Дар бобати мафҳуми ин истилоҳ дар луғати калимаҶои хориҷӣ низ суҳан рафтааст: «Диалектизм калима ё мафҳуме мебошад, ки хоси ягон лаҳча буда, дар забони адабӣ дучор намеояд» [87,222]. Б.Н.Головин қайд мекунад, ки «ДиалектизмҶо - калимаҶои хоси ягон шеваву лаҳча ҳамчун воситаи муошират дар забони умумимиллӣ қор фармуда намешаванд» [12,94].

Натиҷагирӣ аз мафҳуми диалектизм дар доираи солҶои 60-70-и асри ХХ аз ҷониби олимони рус боз ҳам идома ёфт. Ф.П.Филин исбот кард, ки меъёри муайян намудани диалектизм ба айният ё воқеияти ифодакунандаи он дар тасавури мо, ки ба ҳамин воқеият нигаронида шудааст, иртибот надорад, балки ба ҳуди калима ва ба мавқе, ки калима дар таркиби луғавии забон пайдо кардааст, алоқаманд аст» [59,19]. Поёнтари ин навиштаи худ ӯ боз илова мекунад, ки «Агар калима изоглосси муайян надошта бошад, қатъи назар аз иртиботаш ба ягон қисмати лексика, диалектизм буда наметавонад» [59,22]. Дар ҳақиқат, диалектизм дорои изоглосси худ аст. Вай дар асоси маводи ягон лаҳча ё шева сар зада, дар доираи густариши ҳамон лаҳчаю шева амал мекунад ва то лаҳчаву шеваҶои дигар рафта намерасад, агар рафта расад, аз

худуди лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ уBUR карда наметавонад. Ҳамин аст, ки диалектизм як лаҳҷаро аз дигар лаҳҷаҳо, як шеваро аз дигар шеваҳо ва забони адабӣ чудо мекунад. Пас, меъёри муайянкунандаи диалектизм, пеш аз ҳама, изоглосси он ба ҳисоб меравад. Дар тақвияти ин андеша А.В.Калинин ин тавр менависад: «Ин калима, ибора, таркиби овозӣ ё аломати махсуси грамматикист, ки ба лаҳҷа дахл дошта, ҳамчун унсури забони адабӣ шинохтани он мумкин нест» [29,124].

Воқеан, диалектизм аз маҳале сар мезанад ва истеъмоли он дар маҳале қатъ меёбад. Ба ин маънӣ М.И.Фомина менависад, ки «Ба лексикаи лаҳҷавӣ калимаҳое дохил мешаванд, ки хатти интишори онҳо аз ин ё он ҳавзаи чуғрофӣ берун баромада наметавонад» [61,171]. Дар ҳақиқат, чунин диалектизме вучуд надорад, ки дар тамоми ҳавзаи густариши забони миллӣ ба қор равад. Агар чунин бошад, пас мо на дар хусуси диалектизм, балки сари вожаи умумихалқӣ бояд андешаронӣ намоем. Дар ин бобат Н.М. Шанский чунин мегӯяд: «Зери мафҳуми диалектизм калимаҳое дар назар дошта мешаванд, ки онҳо дар системаи забони умумихалқӣ мавқеъ надоранд ва танҳо дар тағнои интишори як ё якчанд лаҳҷаи забони умумимиллӣ истеъмол меёбанд» [71,117].

Бояд қайд кард, ки диалектизмҳо аз дигар воҳидҳои луғавӣ зимни муносибати маъно ба ашё ва дар иртибот бо этимологияи худ, ки дар ҳамоҳангӣ ба ҳодисаҳои табиат дар доираи густариши лаҳҷа ба амал меояд, чудо шуда меистанд. О.И.Блинова мегӯяд, ки «Ҳамоҳангӣ яке аз омилҳои муҳими муносибати системаи калимаҳо дар таркиби лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба ҳисоб меравад» [6,91]. Ҳамоҳангӣ метавонад ҳам дар шакли маънӣ ва ҳам дар этимологияи калимаҳо ҷо дошта бошад. Аз ин рӯ, дар иртибот бо шакл, маънӣ ва этимология муносибати калима ба ашёи гуногун дар муҳити табиату ҷамъият муайян мегардад, ки ин ҳодиса махсусан дар мисоли диалектизмҳо равшантар ба назар мерасад. Зеро диалектизмҳо, чунон ки гуфтем, аз ҳудудҳои муайяни чуғрофӣ ба берун намеоянд ва ҳастии худро танҳо дар нутқи аҳолии ҳамон ҳавзаҳо нигоҳ медоранд. Дар ин бобат муаллифони китоби «Русская

диалектология» чунин менигоранд: «Луғати хоси лаҳҷаро маҳз калимаҳое ташкил медиҳанд, ки онҳо доираи васеи корӣ надоранд ва ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд» (Русская диалектология 1973, 201). Д.Э.Розентал ва А.М.Теленкова низ дар ҳамин ақида қарор дошта, мефармояд, ки «Диалектизмҳо номи маҳаллии ашёву ҳодисоте мебошанд, ки дар забони адабӣ он номҳо муродифҳои дигар доранд» [85, 96].

Чи тавре ки аз тафсилоти боло дармеёбем, тарзи баёни олимони оид ба мӯхтавои истилоҳи диалектизм андак тафовут дошта бошад ҳам, онҳо зери ин ишораҳо унсурҳои таҳти назар доранд, ки дар доираи густариши лаҳҷаҳо қор фармуда шуда, вале ба забони адабӣ рафта намерасанд.

Истилоҳи диалектизм дар забоншиносии тоҷик аз нимаи дуими солҳои 50-и асри XX мавриди истифода қарор гирифт. Бори нахуст аз ин истилоҳ В.С. Расторгуева зимни тасвири мухтасари лексикаи лаҳҷаҳои гурӯҳи Хучанд - Конибодом истифода кард [47,113]. Дар доираи солҳои 60 - уми асри XX А.Л.Хромов [64,83] ва Эшнӣёзов М. [77,107) аз истилоҳи мазкур қор гирифтанд. Аммо ин олимони оид ба нишонаҳои диалектизмҳо, манбаҳои пайдоиш ва меёрҳои шинохта гирифтани онҳо чизе нагуфтаанд. Пас аз он ки луғати баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ солҳои 70-и асри XX чун мавзӯи алоҳида мавриди таҳқиқ қарор дода шуд, дар ин бобат андешаҳои ҷолиби муҳаққиқон ба миён омаданд [81,9;32,14-17]. Дар ҳамин солҳо мақолаҳои махсус ҳам таълиф ёфтанд, ки дар онҳо нишонаҳои асосӣ, хел, сарчашмаҳои зухуроти диалектизмҳо, тафовути онҳо аз калимаҳои меёрӣ баррасӣ гардиданд [69, 123-133].

Диалектизмҳо, асосан, дар мавриде дақиқ мегарданд, ки луғати шева ё лаҳҷа дар муқоиса бо забони адабӣ ва шеваву лаҳҷаҳои дигар омӯхта шавад. Зеро забони адабӣ барои шиноختани диалектизмҳо аз омилҳои асосист. Аз дигар тараф, ҳар як далели лаҳҷа дар қиёс бо забони адабӣ мушаххас мегардад. Ф.П.Сороколетов мегӯяд, ки «Барои аниқ муайян гардидани диалектизмҳо лозим аст, ки тамоми сарвати лаҳҷа бо

сарвати забони адабӣ, ки шабоҳат доранд, пурра ба муқоиса гирифта шаванд» [55, 24].

Диалектизмҳо одатан дар ду маврид - дар мавриди таҳқиқи луғати лаҳҷаҳо ва омӯзиши забони асари бадеӣ боиси таваҷҷӯҳ қарор мегиранд. Олимони соҳаи лаҳҷашиносӣ ба онҳо чун воситаи фарқгузор миёни ҳуди лаҳҷаҳо ва лаҳҷаҳою забони адабӣ муроҷиат кунанд, услубшиносон онҳоро чун омилҳои оммафаҳм намудани забони асари бадеӣ, воситаи таъмини бадеият, образнокии суҳан, фардӣ кардани нутқи персонаж ва муассир баромадани услуби тасвир мешиносанд. Аз ин мебарояд, ки диалектизмҳо дар лаҳҷаҳо як вазифа, вале дар услуби бадеӣ вазифаи дигар доранд. Баъзе аз мутахассисон таҳти мафҳуми «диалектизм» танҳо чунин унсурҳои лаҳҷавиро дар назар доранд, ки дар адабиёти бадеӣ ба қор мераванд. Барои мисол аз В.Н.Прохорова намуна меорем: «Дар забоншиносии адабиётшиносӣ истилоҳи «диалектизм» ба вучуд омадааст. Инҳо калимаҳои хоси лаҳҷа мебошанд, ки дар забони адабӣ ба қор мераванд» [46,4]. Мураттибони луғатҳои истилоҳоти забоншиносӣ О.С. Ахманова [80,131], Д.Э.Розентал, М.А.Теленкова [85,86] низ дар ҳамин ақида қарор доранд. Аммо боз мутахассисоне ҳастанд, ки тамоми калима, таркибу ибора ва васоити гуногуни грамматикиро, ки дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ қор фармуда мешаванд, бо номи «диалектизм» ба қалам медиҳанд. Бинобар он, И.А.Оссовский мефармояд, ки «...истифодаи истилоҳи «диалектизм» дар чунин як маънии васеъ ба мақсад мувофиқ нест» [43,320]. Дар ҳақиқат, на ҳама унсурҳои лексикӣю грамматикӣ лаҳҷаҳо диалектизм буда метавонанд. Зеро дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ танҳо як гурӯҳи хурди вожаҳо ва таркибу ибораҳо ба меъёрҳои забони адабӣ мувофиқ нестанд, ки онҳо ҳангоми муқоисаи маводи лаҳҷа бо забони адабӣ ва таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ аз воҳидҳои меъёрии нутқ ҷудо шуда меистанд. Маҳз ана ҳамин гуна унсурҳои забонӣ метавонанд таҳти номи «диалектизм» пазируфта шаванд.

Диалектизмҳо дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва услуби бадеӣ вазифаҳои гуногун доранд. Дар ин бобат Ф.Н.Филин чунин арзи ақида мекунад:

«Калимаҳои лаҳҷавӣ дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо вазифаи якхела надоранд. Диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ чун категорияи услубӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд» [59,19-20].

Воқеан, барои соҳибони лаҳҷа истилоҳи диалектизм вучуд надорад, чунки воҳидҳои лаҳҷавӣ дар таркиби ҳуди лаҳҷа чун унсури ғайримуқаррарӣ шинохта намешаванд. Онҳо дар нутқи ворисони лаҳҷа бо воҳидҳои меъёрӣ баробар истеъмол меёбанд. Аммо дар услуби бадеӣ вазъият дигар хел аст. Ин ҷо диалектизмҳо миёни дигар воситаҳои баёни нутқ бо хусусиятҳои услубии худ чун вожаҳои ғайриадабӣ маълум шуда меистанд. Онҳо дар ин маврид ҳам вазифаи номинативӣ, шарҳу баёни ҳодисаҳои тасвиршаванда ва ҳам вазифаи эстетикӣ пайдо мекунанд. Вазифаи эстетикӣ диалектизмҳо - ин таъмини нафосати забони асар, муассиру пурқувват намудани нутқи персонажҳо, кушодани олами ботинии онҳо, ба ҷунбиш овардани эҳсосоти хонанда мебошад. Истилоҳи «диалектизм» маҳз аз ҳамин ҷо сар мезанад. Зеро диалектизм ба ҳайси истилоҳ, чунон ки зикр ёфт, дар мавриди таҳқиқи яке аз услубҳои забони адабӣ - услуби бадеӣ ва муқоисаи маводи ин ё он лаҳҷа бо забони меъёрӣ ба кор меравад. Пас, ин истилоҳ хусусияти умумӣ пайдо менамояд ва дар забоншиносӣ чун категорияи махсуси назарӣ ҳам дар лаҳҷашиносӣ ва ҳам дар услубшиносӣ баробар ба кор меравад. Фарқ дар он аст, ки лаҳҷашинос аз мавқеи як шоҳаи забоншиносӣ ва услубшинос аз мавқеи дигар шоҳаи забоншиносӣ ба он ҳақгузорӣ мекунанд. Масалан, ба ҳайси лаҳҷашинос Г.П.Князкова ба истилоҳи диалектизм аз нигоҳи лаҳҷашиносӣ чунин баҳо медиҳад: «Дар лаҳҷашиносии муосир таҳти истилоҳи «диалектизм» вожаҳои дар назар дошта мешаванд, ки ҳавзаҳои муайяни истеъмол доранд, инчунин ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд. Бинобар он, мондагари диалектизм дар забон, аз як тараф, ба ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ доштани он вобаста бошад, аз дигар тараф, ба ҳодисаи дар истеъмол набудани он дар забони адабӣ алоқаманд аст» [31,110]. Ба ин монанд А.В. Калинин низ мегӯяд: «Вақте ки сухан аз хусуси

диалектизмҳо ба миён меояд, пеш аз ҳама, луғати хоси лаҳча дар мадди назар аст» [29,247]. Ҳамин ақида дар асару мақолаҳои шевашиносони тоҷик Мақсудов, Ҷӯраев, Исмоилов, Гадоев ҳам ба назар мерасад [32,16; 70,5-96; 24,7; 11,24]. Ш.Исмоилов қайд мекунад, ки «...калима ва шаклу мафҳумҳои, ки элементҳои забони гуфтугӯӣ ё шохаҳои хурд-хурди он (лаҳчаҳои маҳаллӣ) ҳисоб меёбанд ва ба забони адабии умумимиллӣ тааллуқ надоранд, унсурҳои лаҳчавӣ мебошанд» [26, 8]. Вале, чи тавре ки гуфта шуд, дар луғатҳо ва баъзе асарҳои илмӣ диалектизм аз нигоҳи услубшиносӣ маънӣ шудааст. Барои мисол «Лингвистический энциклопедический словарь»-ро мегирем, ки дар он чунин омадааст: «Диалектизмҳо унсурҳои махсуси лафзии лаҳчаҳои маҳаллианд, ки дар нутқи бадеӣ қор фармуда мешаванд» [82,133]. Мисли ин Н.М.Шанский ва В.В. Иванов менависанд, ки «Диалектизмҳо барои забони адабӣ бегона ҳисоб ёбанд ҳам, дар адабиёти бадеӣ истифода мешаванд. Онҳо ба мақсади таъмини образнокии сухан ва бадеияти услуби тасвир мавриди қарор мегиранд» [72,45]. Р.Ғаффаров дар ин хусус чунин мегӯяд: «...як қисми луғатҳои шевагӣ аз рӯйи анъана бо мақсади айнияти тасвири ҳаёти воқеӣ, хубтар ошкор кардани характери персонажҳои асар ва дар баъзе мавридҳо ҳамчун манбаи ғизодиҳанда ва захираи бойкунандаи забони адабии тоҷик истифода мешаванд» [14, 45].

Далелҳои боло нишон медиҳанд, ки олимони услубшинос низ чун лаҳчашиносон дар муайян намудани диалектизмҳо, пеш аз ҳама, интишори локалии онҳоро меёр меҳисобанд. Зеро медонанд, ки диалектизмҳо аз рӯйи эҳтиёҷ дар услуби бадеӣ истифода шаванд ҳам, дар ҳақиқат, онҳо заминаи лаҳчавӣ доранд. Лаҳчаҳо, чунон ки маълум аст, аз гурӯҳи забонҳои бехат мебошанд ва табиист, ки забонҳои бехат имконияти ба меъёрҳои адабӣ мутобиқ сохтани унсурҳои худро надоранд. Зеро меъёрҳои забони адабӣ маҳз дар қолаби хат суфтаву устувор гардида, қобилияти қарор пайдо мекунанд. Аз ин сабаб, диалектизмҳо чун категорияи услубӣ ба қоидаҳои забони меъёрӣ чандон созгор намеафтанд ва ин носозгарӣ ба он мебарад, ки онҳо дар услуби

бадеӣ аз дигар воҳидҳои нутқ ҷудо шуда меистанд. Ин падида аз табиати рангини ҳуди диалектизмҳо берун меояд.

Дар адабиёти илмӣ калимаҳои лаҳҷавӣ, чунон ки гуфтем, бо номи «диалектизм» шинохта мешаванд ва дар услуби бадеӣ низ онҳо зери ҳамин истилоҳ тадқиқ меёбанд. Вале чунин ақида ҳам ҳаст, ки на ҳама унсурҳои лаҳҷавии асарҳои бадеӣ метавонанд диалектизм бошанд. Тарафдори ин назария М.Х.Партенадзе аст. Ба назари ӯ танҳо вожаҳои мебошанд «диалектизм» номид, ки онҳо дар фарҳангҳо ба қайд гирифта шудаанд. Ба ин маънӣ мегӯяд: «Воҳидҳои лаҳҷавӣ дар мавриде чун диалектизм эътибор пайдо мекунанд, ки мурағибон онҳоро дар луғатҳо тасвир карда бошанд. Вагарна калимаҳои лаҳҷавӣ, бо вучуди он ки дар адабиёти бадеӣ истифода мешаванд, дар ҳамон ҳолати муқаррарии худ мемонанд» [114,75]. Албатта, ин андеша шоистаи қабул нест. Зеро бисёре аз диалектизмҳо, қатъи назар аз он ки аз доираи лаҳҷа берун намераванд, баробари ба услуби бадеӣ роҳ ёфтани худ имкон меёбанд, ки ранги адабӣ пайдо намоянд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки онҳо ба системаи нав –дории меъёр ворид гардида, бо синонимҳои адабии худ дар мавқеи муҳолифат қарор мегиранд. Аммо умумӣ шудан ё нашудани онҳо дар забони адабӣ раванди дигар аст, ки ин ба доираву дараҷаи истеъмол ва фаъолияти онҳо дар услуби бадеӣ ва нутқи фаъоли соҳибони забон вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, то як давраи муайян онҳо метавонанд таҳти мафҳуми диалектизм қарор дошта бошанд.

Дар маҷмӯъ гирем, зимни мафҳуми истилоҳи «диалектизм» дар услуби бадеӣ вожаҳои дар назаранд, ки дар заминаи маводи лаҳҷаҳои маҳаллӣ сар зада, дар шаклҳои гуногуни услубии забони адабӣ вобаста ба аҳдофи муайян истифода мешаванд. Ҳамин далел бори дигар водор месозад, ки ин навъи воҳидҳои луғавӣ бидуни рушди баъдии худ дар муҳити нав зери мафҳуми диалектизм пазируфта шаванд.

Диалектизмҳо дар услуби бадеӣ гоҳо мавқеи худро тағйир медиҳанд. Ин тағйирот вобаста ба таҳаввулотҳои ҳуди онҳо ба амал меояд, зеро ки диалектизмҳо дар системаи забон ночунбон нестанд, балки

хамеша дар ҷунбиш ва таҳаввулот қарор доранд. Дар ин бобат И.А.Оссоветский менависад: «Диалектизм - ин категорияи мутаҳаррик (динамикӣ)-и услуби бадеӣ ва забони адабӣ мебошад, ки бо мурури замон тағйир ёфта меистад. Ин категория нисбат ба меъёрҳои адабӣ дар ҳаракати ноҳамвору мавҷмонанд қарор дорад ва вусъати ҷунбиши он гоҳ васеъ, гоҳ танг мегардад» [44,193]. Бояд гуфт, ки таҳаввулоти диалектизмҳо, пеш аз ҳама, ба рушди таркиби луғавии забон, ки дар тағйироти доимист, вобастагӣ дорад. Зеро дар иртибот ба инкишофи таърихии забон баъзе диалектизмҳо метавонанд дар як ҷосилаи муайян хусусияти меъёрӣ пайдо кунанд, вале чунин диалектизмҳои низ ҳастанд, ки дар доираи маҳдуди амалиёти худ ба ҳайси диалектизм умрбод боқӣ мемонанд. Аз ин рӯ, диалектизмҳо дар услуби бадеӣ бояд аз нигоҳи таърихӣ (диахронӣ) низ мавриди баррасӣ қарор дода шаванд.

Диалектизмҳо дар забон хусусиятҳои гуногун зоҳир менамоянд, ки баъзе аз онҳоро ба таври зерин номбар кардан мумкин аст:

1. Монанди унсурҳои меъёрии забон диалектизмҳо низ метавонанд хусусияти номинативӣ дошта бошанд ва номи ашёи рӯзгор, асбобҳои хоҷагӣ, либосҳо, суннатҳо, маросимҳои гуногуни мардумро ифода намоянд;

2. Диалектизмҳо хусусияти коммуникативӣ пайдо мекунанд ва дар ҳавзаҳои буду боши соҳибони лаҳҷа ҳамчун воситаи хуби муошират хизмати онҳоро ба ҷо меоранд;

3. Дар услуби публитсистӣ (дар рӯзномаҳои ноҳиявӣ, вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ, маҷаллаву моҳномаҳо) диалектизмҳо ба хотири ба хонандагон дастрас гардондани моҳияти ягон ашёи ҳаёт, ҳодисоти табиат, зухуроти матлубу номатлуби ҷомеа метавонанд мавриди истифода қарор гиранд;

4. Хусусияти диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ хубтар ба мушоҳида мерасад. Зеро ин ҷо се мавриди қарор доранд: а) дар мавриди фардӣ намудани нутқи персонажҳо, нишон додани сатҳи забондонӣ, хислату характери онҳо; б) дар мавриди мазаммати ашхоси соҳибмансаб, ки

нисбат ба тақдир аҳли ҷомеа бетафовутанд; в) дар мавриди тасвир намудани манзараҳои табиат, муҳити ҷуғрофӣ мавзӯ, ҷузъиёти марбут ба рӯзгору фарҳанги мардум. Иҷрои ин амал вазифаи аҳли қалам мебошад.

Ҳамин мавридҳо имконият фароҳам меоранд, ки диалектизмҳо ба забони адабӣ ворид гарданд. Вале на якбора. Ин ҳодиса дар ду ҳолат ба амал меояд: а) аввал онҳо дар адабиёти бадеӣ ба қор мераванд ва аз ҳамин роҳ оҳиста-оҳиста ранги оммавӣ пайдо мекунанд; б) барои истифодаи онҳо эҳтиёҷ ба миён меояд. Эҳтиёҷ ҳангоме сар мезанад, ки диалектизмҳо дар забони адабӣ муродиф надошта бошанд, ё дошта бошанд ҳам, аз нигоҳи маънӣ, бадеият, образнокӣ, услуб аз муродифҳои адабии худ боло истанд.

Забони адабӣ дар давраи рушди миллат ногоҳ пояи лаҳҷаҳо суҷ мегардонад ва ҷаъолияти диалектизмҳо дар нутқи аҳоли маҳдуд месозад. Сабаб он аст, ки дар ин давра нуфузи забони адабӣ ҳамчун шоҳаи имтиёзноки забони милли хеле меафзояд ва ин ҳодиса ба танг гардидани мавқеи лаҳҷаҳо меорад. Зеро забони адабӣ унсурҳои меъёрбоби лаҳҷаҳо ҷида - ҷида мегирад ва ба ин восита луғати худро мукамал месозад. Акнун ниёз ба истифодаи унсурҳои маҳдуди лаҳҷавӣ намемонад, ҷунки «Истеъмоли зиёди диалектизмҳо ба муоширати мардум халал мерасонад» [12,94]. Бинобар он, адибон дар мавриди истифодаи онҳо эҳтиёт мекунанд. Медонанд, ки андак беэҳтиётӣ боиси олоиши забони асарҳои онҳо мегардад. Устод С.Айнӣ ҳамин ҳодисаро дар ҳикояи П.Толис «Студентшавандаҳо» дида, ўро барои бемавқеъ қор фармудани диалектизмҳои **ким, качан, ҷӯред**, ки доираи гардиши онҳо дар лаҳҷа хеле маҳдуд буда, забони ҳикояро олудаанд, саҳт сарзашиш намуд ва афзуд, ки «...шумо, рафиқ Толис, забони вайрони ба мурдан маҳкумшударо дар ҳикояи мазкур зинда қардан хостед» [108,37- 40].

Диалектизмҳо ба забони адабӣ бо роҳҳои зерин дохил мешаванд:

1.1. БА ВОСИТАИ ЗАБОНИ ГУФТУГУЌИ. Дар забони гуфтугуӣ диалектизмҳо ду зинаи тараққӣтро аз сар мегузаронанд: а) серистеъмол

мешаванд ва вусъати короии онҳо торафт меафзояд; б) аз худуди як лаҳча, гурӯҳи лаҳчаҳо ва ҳатто шеваҳои алоҳида убур карда, то забони гуфторӣ мерасанд ва ареали интишори забони миллиро фаро мегиранд. Ҳамин ду омил имкон фароҳам меоранд, ки диалектизмҳо аз забони гуфтугӯӣ ба осонӣ ба забони адабӣ-китобӣ гузаранд.

1.2. БА ВОСИТАИ АДАБИЁТИ БАДЕЙ. М.И.Фомина мегӯяд, ки «Истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ ва забони рӯзномаҳо яке аз омилҳои ворид шудани онҳо ба забони адабист» [61,173]. Дар ҳақиқат, аксарияти диалектизмҳо бо ҳамин восита ба меъёри адабӣ табдил меёбанд. Хушоҳангӣ, образнокӣ, бадеият ва тобишҳои маъноиву услубие, ки диалектизмҳо беш аз муодилҳои адабии худ зоҳир мекунанд, зарурат пеш меоранд, ки онҳо дар адабиёти бадеӣ мавқеъ пайдо намоянд ва дар забони адабӣ воҳидҳои сифатан нави лексикиро ба вучуд оранд.

1.3.Ба воситаи луғатҳо ва асарҳои илмӣ. Баъзе диалектизмҳо тавассути фарҳангҳои диалектологӣ ва рисолаҳои илмии соҳаи шевашиносӣ, фолклоршиносӣ мардумшиносӣ аз маҳдудҳои истеъмоли худ берун баромада, дар доираи васеи интишори лаҳчаҳои ҳамгурӯҳ, шеваҳо, ки дар вилоятҳо, минтақаҳои фароҳи аҳолинишин паҳн гаштаанд, ҷо мегиранд ва дар иртибот ба равуо, махсусан муносибати таборӣ пайдо кардани аҳолии манотиқи гуногун, хусусияти умумигуфторӣ касб карда, то забони адабӣ - китобӣ роҳ мепаймоянд.

Одатан се навъи диалектизмҳо дар забони адабӣ мавқеъ пайдо мекунанд: а) диалектизмҳои, ки мушаххасан дар ифодаи номи ашёи рӯзгор меоянд ва ягон маъниро бо ҳама ҷузъиёт ифода карда метавонанд; б) диалектизмҳои, ки дар забони адабӣ муродиф надоранд; в)диалектизмҳои, ки аз нигоҳи бадеият ва нафосату фасоҳат аз муродифҳои адабии худ боло меистанд.

Дар бобати санҷиши диалектизмҳо забони адабиёти бадеӣ меъёри асосист. Зеро диалектизмҳо дар таркиби матнҳои бадеӣ ба қор мераванд ва маҳз ҳамин матнҳо «тақдир»-и баъдӣ онҳоро ҳал месозанд. Яъне, умумӣ шудан ё нашудани диалектизмҳо ба хусусияти матнҳо, ҷой ва

мавриди корбурди онҳо дар ҳамин матнҳо вобаста аст. Диалектизмҳое, ки дар ин матнҳо аз «санчиш» гузашта наметавонанд, ба забони адабӣ роҳ намеёбанд. Чаро ки забон омили пурқувват аст ва, ба қавли Е.Винокуров вай «...вожаҳоеро, ки ба онҳо эҳтиёҷ надорад, аз худ берун меандозад ва ҳар чизеро, ки ба руҳаш бегона менамояд, шоистаи пазириш намедонад» [10, 6].

Ҳамин тавр, диалектизм як категорияи махсусу мутахаррики услубист, ки дар муқобили луғати адабӣ - китобӣ меистад. Зери мафҳуми ин истилоҳ унсурҳои лаҳҷавие фаҳмида мешаванд, ки дар адабиёти бадеӣ ва рӯзномаву маҷаллаҳои даврӣ вобаста ба ҳадафҳои муайяни услубӣ аз ҷониби аҳли қалам мавриди истифода қарор мегиранд. Вале қисме аз онҳо, агар аз рӯйи ниёз ба меъёрҳои забони адабӣ мувофиқ карда шаванд, қисми дигар ин роҳи таракқиётро аз сар нагузаронида, дар тангҳои истеъмоли худ чун моли лаҳҷа боқӣ мемонанд. Вақте ки зарурат пеш омад, забони адабӣ аз онҳо софтаринашонро пас аз муоина ба ихтиёри худ мебарорад ва фонди захиравии имконоти услубиашро мукамал месозад.

1.2.Хелҳои диалектизм. Диалектизм навъҳои гуногун дорад, ки навъҳои он вобаста ба қонунҳои фонетикиву грамматикӣ лаҳҷаҳо, номи ашёи марбут ба хусусиятҳои этникӣ ва ҷағҳияти аҳолии маҳалҳои алоҳида пайдо мегарданд ва дар муоширати мардум вазифаи номинативию коммуникативиро ба ҷо меоранд. Ба ҷуз ин, диалектизмҳо ба сифати унсурӣ ҷағҳол ва тағйирпазири услубӣ дар адабиёти бадеӣ ҷиҳатҳои муассирӣю эҳсосоти нутқро низ таъмин мекунанд. Ба ин маънӣ, Н.Маъсумӣ чунин менависад: «Сухани халқ бо самимияти ҳоси худ пур аз фикру ҳисси ҳаётӣ, пур аз тобишҳои нозуки маъноӣ мебошад. Вай ба забони асари бадеӣ дохил шуда, ба асар қувваи ҷавқулода зиндаи ҳаётӣ ва табиӣ мебахшад» [34, 90].

Чи тавре ки дида мешавад, диалектизмҳо дар забон аз рӯйи як вазифа амал намеkunанд. Онҳо дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ вазифаи муқобилгузорӣ миёни лаҳҷаҳои як забон ва лаҳҷаҳои забони адабиро ба

ухда дошта бошанд, дар асарҳои бадеӣ вазифаи дигар - вазифаи махсуси услубиро иҷро мекунанд. Яъне, диалектизмҳо дар забон дорои мақоми устувор мебошанд, ки дар илм аз мавқеи ду шохаи забоншиносӣ-лаҳҷашиносию услубшиносӣ тадқиқ карда мешаванд. В.Н.Прохорова, ки услубшинос аст, зимни омӯзиш ва муайян намудани мавқеи диалектизмҳо дар забони асарҳои бадеӣ онҳоро ба чунин гурӯҳҳо тасниф мекунад: а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои лексикӣ; в) диалектизмҳои морфологӣ; г) диалектизмҳои синтаксисӣ [46,5-6]. Дар ҷойи дигар ӯ ҳодисаи бо ҳам омезиш ёфтани овозҳоро дар калимаҳои ҷудоғона, ки як қисм диалектизмҳо маҳз зимни ҳамин ҳодисаи фонетикӣ сар мезананд, дида, мегӯяд, ки «...дар бисёр маврид диалектизмҳо ба ҳеҷ кадоме аз ин гурӯҳҳо дохил намешавад. Зеро вай чун диалектизм шакли талаффузи лаҳҷавӣ дошта бошад ҳам, чун категорияи морфологӣ ҳиссаи алоҳидаи нутқ аст. Масалан, якшавии ду овоз (стяжение) дар шаклҳои феълӣ ҳодисаи маъмулест дар лаҳҷаҳои забони русӣ. Аз ин рӯ, лозим аст, ки чунин шаклҳои феълӣ ҳамчун диалектизм зери истилоҳи «диалектизми фонетикӣю морфологӣ» таҳқиқ карда шаванд. Чунки як шудани садонокҳо ҳодисаи фонетикӣ, аммо ҳуди калима чун воҳиди морфологӣ ба як ҳиссаи нутқ - феъл мансуб аст» [47, 7].

Н.М.Шанский дар китоби «Лексикология современного русского языка» (1972) танҳо диалектизмҳои лексикиро ҷудо мекунад ба с. Ҷ қайд менамояд, ки «Дар дохили луғати лаҳҷа чанд навъи вожаҳоро аз ҳам ҷудо кардан мумкин аст, ки ин амал фақат зимни муқоисаи мавод ба забони адабӣ натиҷа медиҳад» ва поёнтарӣ ҳамин нигошта диалектизмҳои лексикиро ба панҷ навъ гурӯҳбандӣ кардааст: хосса, лексикӣ - фонетикӣ, лексикӣ - калимасоз, семантикӣ, этнографӣ [71,118].

Бояд гуфт, ки ин таснифот бенизом менамояд. Чунки ин ҷо, аз як тараф, навъҳои диалектизмҳо бо ҳам омезиш дода шуда бошанд, аз дигар тараф, моҳияту муҳтавои онҳо дар забон нокифоя маънӣ карда шудаанд. Ин аст, ки Ғ.Ҷӯраев гурӯҳбандии ӯро дастгирӣ нанамуд [69,124].

Дар чопи сеюми китоби «Лексика русского языка» (1978) А.В.Калинин диалектизмҳоро ба навъҳои зерин ҷудо намуд: а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои грамматикӣ; в) диалектизмҳои калимасоз; г) диалектизмҳои лексикӣ; ғ) диалектизмҳои семантикӣ; д) диалектизмҳои фразеологӣ [29,120]. Инчунин ӯ оид ба тағйироти фонетикӣ дар баъзе калимаҳо, ки дар лаҳҷаҳо ба назар мерасад, суҳан ронда, таъкид месозад, ки ин ҳодисаро бо диалектизмҳои фонетикӣ як чиз доништан имкон надорад. Ин ақида дуруст аст, аммо дар таснифоти диалектизмҳо муаллиф ба камбудӣ роҳ додааст. Камбудӣ дар он аст, ки ӯ диалектизмҳои семантикӣ ва фразеологиро аз таркиби диалектизмҳои лексикӣ чун гурӯҳҳои алоҳида ҷудо менамояд. Ин гурӯҳбандӣ пояи илмӣ надорад, зеро диалектизмҳои семантикӣ ва фразеологӣ дар асл шаклҳои дигари диалектизмҳои лексикӣ мебошанд. Диалектизмҳои семантикӣ, роҳҳои пайдоишу афзоиш ва тафовути онҳо аз дигар навъҳои диалектизм дар як мақолаи Г.Я.Симина батафсил нишон дода шудаанд [52, 110-119].

Дар лаҳҷашиносии тоҷик диалектизмҳои семантикӣ зери истилоҳи «диалектизмҳои лексикӣ нопурра» таҳқиқ карда мешаванд [69,123-138; 22,36].

Ҳамин гуна бесомонӣ оид ба таснифи диалектизмҳо солҳои 70-и асри XX дар забоншиносии тоҷик низ ба вуқӯъ пайвастан. Муаллифи боби «Таркиби луғавии забон» Ҳ.Рауфов дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (ҷ.1) тамоми диалектизмҳоро ба ду гурӯҳ - фонетикӣ ва лексикӣ ҷудо карду бас [49, 59]. Т.Мақсудов зимни таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара низ диалектизмҳоро ба ду гурӯҳ - лексикӣ ва семантикӣ тасниф кард ва диалектизмҳои хосса, этнографӣ, фонетикӣ, ономастикӣ, топонимикиро аз навъҳои гуногуни диалектизмҳои лексикӣ маънӣ намуд [32,16-50]. Ин гурӯҳбандӣ қобили пазириш нест, зеро ҳам омехта сурат гирифтааст ва ҳам вожаҳои марбут ба топонимия ва антропонимия, ки онҳоро муҳаққиқ ба сифати диалектизми лексикӣ арзёбӣ мекунад, бо соҳаи ономастика иртиботдоранд, на ба бахши

лаҳчашиносӣ. Бо ҳам омезиш додани анвои диалектизмҳо дар китоби М.Эшнӣёзов низ ба назар мерасад [77,12].

Аҳли тадқиқ дар рисолаҳои, ки баъдтар анҷом доданд, анвои диалектизмҳоро муфассалтар ба таҳқиқ гирифтанд ва собит намуданд, ки ин навъи вожаҳо хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, калимасозӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ семантикӣ худро доранд. Дар асоси ҳамин хусусиятҳо М.И.Фомина диалектизмҳоро чунин гурӯҳбандӣ намуд: а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои калимасоз; в) диалектизмҳои морфологӣ; г) диалектизмҳои лексикӣ [61,171]. Дар идомаи сухан боз меафзояд: «Диалектизмҳои лексикӣ аз ҳам фарқ доранд, ки аз ниҳоди онҳо гурӯҳҳои зеринро метавон ҷудо намуд: а) диалектизмҳои лексикӣ хосса; б) диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ; в) диалектизмҳои этнографӣ [61,172].

Чунон ки мебинем, таснифи диалектизмҳо дар асари М.И.Фомина то ҷое ба таснифоти В.Н.Прохорова монандӣ дорад. Аммо, ба назари мо, ин ҳанӯз ҳадди охири гурӯҳбандии диалектизмҳо нест. Зеро диалектизмҳо чун категорияи мутаҳаррик дар лаҳчаҳо пайваста дар зухуроту таҳаввулот қарор доранд. Онҳо аз ҳисоби архаизму историзмҳо, унсурҳои иқтибосӣ, калимаҳои тақлидиву тасвирӣ ба зухур омада, бо тақозои услуб ва аҳдофи адибон ба асарҳои бадеӣ роҳ меёбанд. Дигар ин ки, қисме аз диалектизмҳо дар забони адабӣ муродиф доранд, вале қисми дигар дорои муродиф нестанд, баъзе аз диалектизмҳо аз доираи як-ду лаҳча берун намераванд, аммо боз диалектизмҳои ҳастанд, ки дар ҳавзаи интишори ду - се шева истеъмол меёбанд. Ҳамаи ин масъалаҳо, албатта, таҳқиқи махсус ва гурӯҳбандии дақиқи диалектизмҳоро дар асарҳои бадеӣ тақозо мекунанд. Ба ҳар ҳол, дар айни замон таснифоти В.Н.Прохорова ва М.И.Фомина нисбатан мукамал менамояд ва муҳтавои диалектизмҳоро дар асарҳои бадеӣ хубтар фаро мегирад.

Солҳои 50-80-уми асри ХХ олимони тоҷик Н.Маъсумӣ, Р.Ғаффаров, Б.Қамолиддинов, Х.Ҳусейнов, А.Абдуқодиров низ бахшида

ба забони асарҳои бадеӣ рисолаҳо офарида, оид ба моҳият ва зарурияти истифодаи диалектизмҳо дар эҷодиёти адибони алоҳида андешаҳои ҷолиб ибраз намуданд. Н.Маъсумӣ ба қор андохтани диалектизмҳоро дар услуби бадеӣ «...танҳо вобаста ба хусусияти мавзӯ, жанр, метод, приёмҳои эҷодӣ, услуб ва тарзи ифода» салоҳ медонад [34,91]. Р.Ғаффоров менависад, ки «Нависандагон чун устоди сухан аз забони зиндаи халқ ва шоҳаҳои шевагии он беҳтарин калима ва ибораҳоро интихоб намуда, дар ҷойҳои муносиб қор фармуда, мавқеи онҳоро дар забони адабӣ мустаҳкам менамоянд» [14,16]. Андешаи ин ду муҳаққиқ, дар ҳақиқат, дуруст аст, зеро сарчашмаи асосии тақомули забони меъёрӣ маҳз лаҳҷаҳои маҳаллӣ ҳисоб меёбанд, ки унсурҳои меъёрзеби онҳо бештар тавассути қалами адибон ба меъёр мебарояд. Дар ҷои дигар, Р.Ғаффоров ба ин маънӣ чунин менависад: «Забони адабӣ, ки шакли олии ва сайқалёфтаи забони умумихалқист, дар идомаи инкишофи худ ҳамеша аз забони зинда ва шоҳаҳои шевагии он ғизо гирифта, пай дар пай ғанӣ ва муқтадир мегардад» [16,115]. Албатта, вақте ки сухан оид ба иртиботи забони адабӣ бо лаҳҷаҳо ва қабули диалектизмҳо ба ҳайси меъёр ба миён меояд, пеш аз ҳама, дар ин бобат хизмати адибони алоҳида пеши рӯ қарор мегирад, ки ҳадафи Р.Ғаффоров аз ин ишора маҳз ҳамин ҷиҳати масъала мебошад.

Дар асарҳое, ки ба таҳқиқи мавзӯҳои лексикаи забони адабии тоҷик марбутанд, зимни рӯ овардани муаллифон ба масъалаи услуби бадеӣ оид ба диалектизмҳо ва зарурати истифодаи онҳо дар жанрҳои гуногуни адабӣ низ сухан рафтааст: «Калимаҳои шевагӣ ба забони адабӣ дар сурате дохил мешаванд, ки барои ифодаи ин ё он мафҳум дар забони адабӣ калимаи муносиб мавҷуд набошад. Аксарияти нависандагони мо дар истеъмоли калимаҳои шевагӣ ин талаботро риоя меkunанд, менависад Тоҳирова [58,37]. Чунин як ишораи мухтасар оид ба ин масъала дар китоби «Забони ҳозираи тоҷик» [118,66], ки дастҷамъона таълиф ёфтааст, ҳам ба назар мерасад. Аммо гурӯҳбандии диалектизмҳо дар ин асарҳо аз мадди назари муаллифон дур мондааст. Ягона мақолае,

ки ба таснифоти диалектизмҳои асарҳои бадеӣ оид аст, «Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим» мебошад. Ин мақола ба қалами Х.Хусейнов дахл дорад. Муҳаққиқ дар таъя ба олимони рус диалектизмҳоро ба гурӯҳҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ ҷудо намуда, аз ниҳоди диалектизмҳои лексикӣ этнографизмҳоро ҳамчун зергурӯҳ алоҳида ба таҳқиқ гирифтааст [65,59]. Ин аввалин иқдоме буд дар роҳи гурӯҳбандии диалектизмҳо, бахусус диалектизмҳои лексикӣ, дар услуби бадеӣ. Дар ин мақола масъалаи таснифи ҳудудии диалектизмҳо низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф ду навъи диалектизмҳои лексикиро аз ҳам ҷудо мекунад: а) диалектизмҳои лексикии маҳдудистеъмол; б) диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол [65,65], ки дар забоншиносии тоҷик он солҳо кашфиёти тоза ҳисоб меёфт. Воқеан, дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ диалектизмҳои лексикӣ дар як сатҳ истеъмол намеёбанд. Аз ҳамин ҷиҳат, дар асарҳои бадеӣ диалектизмҳои лексикие дучор меоянд, ки ба як лаҳҷа, ҳатто ба як маҳал дахл доранд, аммо боз диалектизмҳои лексикиро метавон дучор омад, ки дар доираи чанд лаҳҷа ба қор мераванд. Ин ду навъи диалектизмҳои лексикӣ дар лаҳҷашиносӣ зери истилоҳоти «диалектизмҳои лексикии муҳолиф» ва «диалектизмҳои лексикии ғайримуҳолиф» омӯхта мешаванд [23, 36].

Бояд гуфт, ки он солҳо ҳел, хусусият ва омилҳои пайдоишу афзоиши диалектизмҳо дар асару мақолаҳои олимони лаҳҷашинос бештару васеътар мавриди тадқиқ қарор гирифтанд. Бахшида ба ин мавзӯё Ф.Ҷӯраев мақолаи алоҳида таълиф намуд, ки дар он ду гурӯҳи диалектизмҳои лексикӣ-диалектизмҳои лексикии пурра ва диалектизмҳои лексикии нопурра аз ҳам ҷудо карда шуданд [69, 23-38]. Баъдтар ин масъала дар рисолаи Ш.Исмоилов мавриди диду бозид қарор дода шуд [27, 52-79].

Ҳамин тарзи гурӯҳбандии диалектизмҳои лексикӣ дар солҳои 90-уми асри XX дар таҳқиқоти Ф.Ҷӯраев [17,6], М.Қахҳоров [95,9] ва аввали асри XXI дар рисолаҳои Н.Гадоев [93,7],[94,6], Р.Сангинова [100,7] ва

Г.Абдуллоева [92,5], Н.Саидов [101,8], ки ба таҳқиқи лексикаи шеваву лаҳҷаҳои алоҳидаи Тоҷикистон бахшида шудаанд, низ идома ёфт. Муҳаққиқон дар асарҳое, ки ба таълими меъёрҳои забони адабӣ дар муҳити лаҳҷа ва ҳам дар рисолаҳое, ки ба таҳқиқи топонимияи Тоҷикистон бахшидаанд, дар мавриди гурӯҳбандии диалектизмҳо ва топоасосҳои лаҳҷавӣ ба ҳалли масъала аз ҳамин мавқеъ даст задаанд [23,56; 23, 9-10].

Солҳои 90-уми асри XX дар забоншиносии тоҷик масъалаи омӯзиши диалектизмҳо дар услуби бадеӣ ба миён гузошта шуд. Ш.Раҳимова доир ба вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар осори Ҷ.Иқромӣ рисолае таълиф намуд, ки фишурдаи он соли 1992 аз чоп баромад. Дар ин фишурда муаллиф диалектизмҳои асарҳои нависандаро ба ду гурӯҳ-диалектизмҳои лексикӣ ва фонетикиву грамматикӣ ҷудо намуда, аз дохили ҳар кадоми онҳо боз навъҳои диалектизмҳои лексикӣ (хосса, семантикӣ, этнографӣ) ва фонетикиву грамматикӣ (калимасоз, морфологӣ) - ро ҷудо - ҷудо ба риштаи таҳқиқ кашидааст [99,14-19]. Профессор Ҳ.Маҷидов диалектизмҳоро ба панҷ гурӯҳ тасниф намудааст: а)диалектизмҳои фонетикӣ; б)диалектизмҳои грамматикӣ; в)диалектизмҳои лексикӣ; г)диалектизмҳои семантикӣ; ғ)диалектизмҳои этнографӣ [33,152-153].

Қайд кардан лозим аст, ки таснифоти диалектизмҳо аз ҷониби Ҳ.Маҷидов ва Ш. Раҳимова дар асоси маводи услуби бадеӣ мукамалтар буда, дар роҳи шинохти диалектизм, ҳел, вазифаи услубӣ, зарурати истифодаи он дар адабиёти бадеӣ ба мутахассисон кӯмак мерасонад.

Хулоса, дар асарҳои Ф.П.Филин, В.Н.Прохорова, А.В.Калинин, М.И.Фомина, Ҳ.Маҷидов, Ҳ.Ҳусейнов, Ш.Раҳимова, Г.Я.Симинова, ки мавзӯи мазкур махсус мавриди диду боздид қарор гирифтааст, анвои диалектизм зери унвони **диалектизмҳои фонетикӣ, лексикӣ** (хосса, семантикӣ, этнографӣ, иқтибосӣ) ва **грамматикӣ** (морфологӣ, калимасоз, синтаксисӣ) нисбатан пурратару аниқтар тасниф гардидаанд. Бинобар

он, мо дар мавриди таҳқиқи диалектизмҳои осори А.Самад ба назарияи онҳо така хоҳем кард.

1.3.ВАЗИФАИ ДИАЛЕКТИЗМҲО ДАР АСАРҲОИ БАДЕӢ.

Диалектизмҳо, асосан, аз тариқи асарҳои бадеӣ ба забони адабӣ ворид мегарданд. Дар ин бобат мавқеи адибони забардаст ва осори эҷодии онҳо ниҳоят калон аст. Масалан, исмҳои **дарак, чумак, чапғалат, чойдорӣ**, сифатҳои **суп-сурх, сап-сафед, луб-луч**, калимаҳои тақлиди овозии **тақар-туқур, шақар-шуқур**, таркибҳои феълии **манаҳ задан, пургӯӣ кардан**, ки заминаи лаҳҷавӣ доранд, ба воситаи повести «Одина»-и С.Айнӣ ба забони адабии ҳозираи тоҷик роҳ ёфтаанд, мегӯяд Хусейнов [67,40-41].

Адибони дурандеш ин масъаларо ҳамеша таҳти таваҷҷӯҳ қарор медиҳанд ва ба мақсади офаридани образҳои типӣ, ба хонанда фаҳмондани муҳтавои асари худ, табиӣ тасвир намудани ҳодисаҳо, сохтани порчаҳои хуби бадеӣ, содаву ҳамафаҳм ба қалам додани афкори баланди фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ, иҷтимоӣ аз тамоми воситаҳои забонӣ истифода мекунанд. Яке аз ҳамин гуна воситаҳо диалектизмҳо ҳисоб меёбанд, ки онҳо дар радифи вожаҳои муътадилуслуб, иқтибосҳо, архаизмҳо, историзмҳо, неологизмҳо, жаргонҳо, истилоҳоти соҳавӣ, калимаҳои омиёна ва китобӣ дар нигоришоти аҳли эҷод мавриди қорбаст қарор мегиранд.

Дар асарҳои бадеӣ нависандагон диалектизмҳоро аз рӯи ҳадафҳои муайян ба қор меандозанд: а)меъёрҳои забони адабиро ғанӣ месозанд; б)забони асар ва тарзи баёни худро ҷилои бадеӣ ва тобиши халқӣ мебахшанд. Ба ин муносибат диалектизмҳо ду ҷанба - захиравӣ ва услубӣ қасб мекунанд. Ҷанбаи захиравии диалектизмҳо чунин маънӣ дорад, ки аз ҳисоби онҳо ҷойҳои холии луғати забони адабӣ пур мегардад. Ҷанбаи услубии диалектизмҳо бошад, ба робитаи ҳуди онҳо бо дигар вожаҳои фаъоли нутқ вобаста аст. Бо ин роҳ лавҳаҳои ҷаззоби адабӣ бо услуби зебои бадеӣ офарида мешаванд ва ҳодисоти давр воқеӣ, ҷоннок ва мувофиқ ба дарки хотири хонандагон тасвир меёбанд. Бинобар он,

чанбаи услубии диалектизмҳо чун воситаи хуби тасвир дар сатҳи баланд қарор мегирад. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат Ф.П.Филин онҳоро «...-категорияи услубӣ» меномад [59,19-20].

Дар ҳақиқат, бе тақозои услуб дар асарҳои бадеӣ қор фармудани диалектизмҳо мумкин нест, зеро «...калимаҳои, ки хусусияти умумиистеъмоли надоранд, забони асарро доғдор мекунанд», гуфта буд Горкий [13,88]. Р.Ғаффаров мегӯяд, ки «...калимаҳои шевагириро бе зарурати услубӣ танҳо ҳамон вақт истифода кардан салоҳ аст, ки на танҳо дар аксари шеваҳои забони умумихалқӣ, балки дар услуби гуфтугӯ низ маъмул бошанд» [16,177]. Аз ин хотир, адибони соҳибтаҷриба дар асарҳои худ аз диалектизмҳо ба ҳайси воситаи муҳими услубӣ истифода мекунанд. Аммо инро ҳам гуфтан лозим аст, ки диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ на фақат хусусияти услубӣ зоҳир менамоянд, балки вобаста ба мавзӯ, мундариҷаи асар, характер, хислат ва амалиёти персонажҳо ҷиҳатҳои эстетикӣ суханро ҳам инъикос месозанд. Ана ҳамин ҷиҳати эстетикӣ диалектизмҳо имкон медиҳад, ки адибон ҳалқияту бадеияти забони асарҳои хешро таъмин кунанд ва ҳам ноаён ба эҳсосоти хонанда нохун зананд. Воқеан, хусусиятҳои эстетикӣ услубии диалектизмҳо якҷоя ба амал меоянд. Бинобар он, ин ду мафҳум чун воситаи хуби образсоз дар иртиботи якдигар қарор мегиранд ва барои амалӣ намудани ҳадафҳои услубии адибон вобаста ба таъмини тобишҳои эҳсосотӣ нутқ якдигарро қувват медиҳанд.

Асари бадеӣ дорои мазмуну мундариҷа аст, ки ин дар қирдор, ақида ва тавачҷӯҳи персонажҳо нисбат ба ҷамъият, таассуроти онҳо аз ҳодисаҳои ҷаҳон, муносибаташон бо атрофиён, мавҷудоти табиат, ки тавассути унсурҳои забонӣ тасвир меёбанд, таҷассум меёбад. Дар ин маврид диалектизмҳо низ чун як қабати луғати забони адабиёти бадеӣ дар радифи дигар васоити тасвир барои иҷрои ҳадафҳои услубии нависандагон ба қор мераванд.

Ҳамаи ин собит месозад, ки диалектизмҳо аз вожаҳои бетаровату маҳдуди лаҳҷавӣ дар асарҳои бадеӣ то дараҷаи васоити образнокии

сухан рафта мерасанд ва бадеияти забони асарҳоро таъмин мекунад. И.А.Оссоветский ба ин мазмун менависад, ки «...воҳидҳои шевагӣ ба асарҳои бадеӣ бо роҳҳои гуногун дохил мешаванд ва таъсири онҳо чун воситаи таъмини бадеият ба забони асар ҳархела сурат мегирад: «аз танзими дурушти «сабки халқӣ» ибтидо гирифта, оҳиста-оҳиста намунаи олии бадеиятро дар асарҳои бадеӣ ба вучуд меоранд ва ҳангоми тасвири манзараҳои табиат, симоҳои барҷаста, нишон додани эҳсосоти адиб кор фармуда мешаванд» [43,193].

Забон мисли баҳрест беканор ва пур аз дурдонаҳои сухан, ки ин дурдонаҳо дар ихтиёри аҳли адаб қарор доранд. Адиб, агар суханшинос бошад, аз ин дурдонаҳо беҳтаринашонро сара карда, дар услуби бадеии худ, ки ҳар як соҳибқалам услуби махсуси нигорандагӣ дорад, ба кор меандозад. Миёни ин дурдонаҳо диалектизмҳо низ ҳастанд. А.И Ефимов қайд мекунад, ки «Забони умумихалқӣ на танҳо тамоми захираҳои луғати худро ба ихтиёри нависанда воменгузорад, балки ҳуқуқи интиҳоби онҳоро низ ба дӯши ӯ бор месозад» [19,75]. Бинобар он, адибон ҳангоми интиҳоби вожаҳои меъёрӣ гоҳ-гоҳ аз диалектизмҳо низ гулчинӣ мекунад, ки инро тарзи муоширати персонажҳо - намояндагони гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ чун образҳои типӣ, ҷиҳати эстетикӣ забони асар, таъмини халқияти услуби нигориш, хусусиятҳои маҳаллии тасвир ва ғайра тақозо месозанд. Вазифаҳои услубии диалектизмҳо низ аз ҳамин ҷо берун меояд, ки инҳо мебошанд:

1.3.1.Таъмини фардияти нутқи персонаж. Пайдост, ки забон ва услуби баёни персонажҳо хусусияти инфиродӣ дорад. Ин аз он ҷо сар мезанад, ки шеваи гуфтор ва тарзи муоширати табақаҳои ҷудогонаи аҳоли вобаста ба муносибатҳои иҷтимоии худ фарқ мекунад. Бозтоб додани симо ва хислату характери персонажҳо дар асарҳои бадеӣ зарурат пеш меорад, ки адиб аз диалектизмҳо истифода ба амал орад.

Дар бобати фардӣ намудани нутқи персонаж дар асари бадеӣ, асосан ду навъи диалектизмҳо рӯйи кор меоянд:

а). Диалектизмҳои фонетикиву морфологӣ, ки чун маҳсули лаҳча дар нутқи аҳолии ин ё он маҳал ба кор мераванд.

б). Диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол, ки аз доираи густариши як ё ду лаҳча берун баромада наметавонанд.

Истифодаи диалектизмҳо дар нутқи персонаж дар асарҳои А.Самад бештар ба назар мерасад. Дар романи «ГД» (2007) зимни тасвири муомилаи Некном ва Дилёб ӯ пасоянди –ро, бандакҷонишини **-амлям** (шахси якуми танҳо), феъли **гуфтан** (шахси якуми танҳо, замони ҳозира-оянда)-ро бо пешванди **би** - ва бандаки феълии - **амлям** ба гунаи лаҳчавии - а, - м ва **бигум** (бигӯям) ба кор бурдааст. Инчунин адиб дар ин асар диалектизмҳои лексии **чал** (лой), **пирбумак** (сергап, маҳмадоно), **ордбез** (элак), **тал чиндан** (болои якдигар гузоштани кӯрпаю болишт, бандҳои хезум, алаф) - ро низ истифода кардааст. Бо ин роҳ ӯ ҳам нутқи персонажҳоро фардӣ намудааст ва ҳам ҳодисаҳои тасвиршавандаро пешӣ чашми хонанда дар гардиш ба чилва овардааст.

...**каҳоша** (коҳҳояшро) дарза баста, мурда-мурда кашонда оварда **тал чиндам** (с.23).

Агар дурӯғ **бигум** (бигӯям), ҳар ду бари **рума** (рӯямро) офтоб бисӯзонад (с.23).

Навзодҳора аз байни лою **чал** намегирифтам, нобуд мешуданд (с.133).

Ҳо, **ордата** (ордатро) бехтӣ, **ордбеза** (ордбезро) ба мех овехтӣ (с.160).

- Эй, **пирбумак**, бахилӣ нақун (с.160).

Аҳли қалам дар роҳи фардӣ намудани нутқи персонажҳо аз чанд манбаъ истифода мекунанд: як гурӯҳ аз унсурҳои лаҳчавӣ, гурӯҳи дуюм аз забони умумихалқӣ кор мегиранд. Дар ин бобат Р.Ғаффаров чунин мегӯяд: «Баъзеҳо нутқи қаҳрамонҳои асари худро бо ёрии унсурҳои лаҳчавӣ, баъзеи дигар дар заминаи забони умумихалқӣ фардӣ мекунанд» [16,149]. Ин равиҳо вобаста ба сатҳи забондонии ҳуди персонажҳо пеш меоянд. Чунки, агар қаҳрамони асар соҳиби маълумоти миёна ё оли

бошад, нависанда ўро ҳатман бо забони адабӣ ба сухан медарорад. Аз ин ҷиҳат, ки ў аз меъёрҳои забони адабӣ огоҳӣ дорад. Ё агар қаҳрамон шахси бесаводу таҳсилнадида бошад, адиб ҳақ надорад, ки ўро бо забони адабӣ ба сухан дарорад, зеро ў аз забони меъёри беҳабар аст. Вале нависанда ҳис мекунад, ки қаҳрамонаш забонро дар дараҷаи миёна медонад, нутқи ўро тавассути калимаҳои омиёна фардӣ месозад.

Агар адибон аз ҳамин шеваи нигориш дониставу бамаврид истифода баранд, имконият пеш меояд, ки образҳои офаридаи онҳо чун образҳои типӣ ва чун ашхоси ғаъол бо тамоми хислатҳои онҳо, ки онҳоро аз дигарон ҷудо месозанд, мушаххас пеши назари хонанда ҷилвагар шаванд. Бинобар он, тасвир намудани забону тарзи баёни ҳар як персонаж - хоҳ мусбат аст, хоҳ манфӣ, дар адабиёти бадеӣ аз масъалаҳои басо муҳим ҳисоб меёбад. Чунки маҳз ба воситаи забони қаҳрамонҳо нависанда метавонад дар кадом сатҳи фарҳангӣ қарор доштани аҳли як ҷомеаи хурд ё бузург - хоҳ зиёӣ бошад, хоҳ меҳнатқаш, этикаву эстетика, психологияву ахлоқ, маърифату маънавиёти онҳоро ба хонанда бозгӯ созад. Аз ин хотир, М.Н.Морозова менависад, ки «Тасвиру тафсири нутқи ҳар як персонаж дар асари бадеӣ шарт ва зарур аст» [38,254].

Ҳамин тавр, аз ин тафсилот бармеояд, ки диалектизмҳо ва ҳам калимаҳои халқӣ-ғуфтугӯӣ, ки дар нутқи қаҳрамонҳои асари бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд, дар бобати таъмини фардияти сухани онҳо аз васоити бисёр хуб ба ҳисоб мераванд.

1.3.2. Таъмини хусусиятҳои маҳаллии тасвир. Воқеъбинона ба тасвир гирифтани ҳаёти мардуми деҳот, хусусан макони зисти персонажҳо, аз адиб тақозо мекунад, ки аз тарзи мураккаби ифода даст кашида, ба нутқи ғаъоли ғуфтугӯии мардум рӯ биёрад, зеро забони зиндаи халқ аз нигоҳи луғат, талаффуз, зада, оҳангнокӣ хусусиятҳои алоҳидаи худро дорад, ки ҳамаи ин дар нутқи қаҳрамони асар инъикос меёбад. Ба ин муносибат диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ вазифаи дигари услубӣ пайдо мекунанд, ки он аз таъмини хусусиятҳои маҳаллии

нутқи қаҳрамон иборат аст. Воқеан, диалектизмҳо дар мавриди зинда ва табиӣ ба қалам гирифтани зоҳиру ботини персонаж, нишон додани муҳити атроф, кайфияти руҳӣ ва маишати аҳолии мавзеи зисти персонаж аз воситаҳои муҳими тасвир шинохта мешаванд.

Персонажҳое, ки дар асари бадеӣ офарида мешаванд, ҳар кадом садои махсус, тарзи сухангӯӣ ва одоби муоширати худро дороанд. Инчунин ҳамаи ҳодисаҳое, ки ба хотири таъмини бадеият, гуногунрангӣ, айнияти тасвир адиб ба қалам медиҳад, ба ягон мавзеъ мансубанд ва дар ниҳоди онҳо маъниҳои бикр дар шакли калима маҳфуз мондаанд, ки аксарияти онҳо диалектизм мебошанд. Ин ҳам пӯшида нест, ки мардуми оддӣ деҳот ҳамеша бо лаҳҷа ҳарф мезананд ва персонаж, ки намояндаи ҳамин мардум буда, дар муҳити лаҳҷа умр ба сар мебарад, аз диалектизмҳо истифода мекунад. Тасвири реалистонаи ин ҳодисаҳо аз нависанда тақозо месозад, ки ӯ дар қатори дигар унсурҳои лафзӣ аз диалектизмҳо низ кор гирад. Ин талаби услуб аст, ки аз рӯйи зарурат пеш меояд ва нависанда аз он ҷойи дасткашӣ надорад. Зеро «Нутқ ва ҳаёт бо ҳам тавъаманд ва дар забони зиндаи халқ, ҳаёт ва таърихи халқ давра ба давра инъикос меёбад» [57; 426].

Агар ҳамин масъаларо мо дар эҷодиёти адибони тоҷик пайгирӣ намоем, дармеёбем, ки дар нутқи персонажҳои онҳо диалектизмҳо чун ифодагари хусусиятҳои маҳаллии забон зиёд ба кор рафтаанд. Масалан, А.Самад дар повести «КД» (1987) дар нутқи Фазилат диалектизмҳои **шалҳа** (суст, бемадор) ва **ҳучбемор** (беморе, ки бистарӣ нест)-ро ба кор андохтааст, ки ба лаҳҷаи маҳали зисти персонаж (Кӯлоб) дахл доранд:

-Тез чунб, бачам, ин хел **шалҳа** набудӣ-ку (с.75).

-Чанд рӯз боз **ҳучбемор** мегаштам (с.77).

Дар нутқи персонажҳои А.Самад диалектизмҳо хеле зиёд истифода шудаанд. Ӯ дар ҳамин повест боз диалектизмҳои лексии **ханг** (қувва, тавон), **коғат** (нозук, тунук), **мома** (модаркалон)-ро кор фармуда, ба ин восита ба сухани онҳо тобиши маҳаллӣ бахшидааст:

Сахар баданам алов гирифт, **хангам** канд (с.77).

Худо чони **коғатита** нагирад-е (с.77).

-Дила ин қадар танг нагир, **мома**, - беморро дилбардорӣ кард
Гулсифат (с.77).

Дар шакли лаҳҷавии - **а** ба қалам рафтани пасоянди –**ро** (дила, коғатита) дар нутқи персонажҳо, ки дар мисолҳои боло ба назар мерасанд, низ ба ҳамин хотир аст.

Бояд гуфт, ки хусусиятҳои маҳаллии тасвир дар асарҳои бадеӣ на танҳо тавассути нутқи персонажҳо, инчунин ба воситаи сухани тасвирии ҳуди адибон низ таъмин карда мешавад. Ин аст, ки диалектизмҳо ҳам дар нутқи персонажҳо ва ҳам дар нутқи муаллифон метавонанд мавриди истифода қарор гиранд. А.Самад дар повести «КД» дар сухани тасвирии хеш аз диалектизмҳои **полҳанг** (банди лаҷом барои дошта бурдани асп), **аранге** (базӯр, як илоҷ карда), **залич** (як навъ паранда), **пиракӣ** (шавҳар), **дукорд** (қайчӣ), **якандоз** (кӯрпача) ва ғайра, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ қобили истеъмоланд, истифода кардааст. Инҳо низ ҳамин вазифаи услубиро ба ӯҳда доранд:

Баъд ҷонварро аз тавила кушода, аз **полҳанги** нӯхтааш дошта, тарафи наҳри шафати ҳавлӣ ...оҳиста-оҳиста равон мегардад (с.6).

...сипас, вай **аранге** дид, ки писараш парида болои дучарха нишаст ва бо пошнааш оҳанеро зер кард, дастакашро тоб дод (с.19-20).

Садои пай дар пайи хуштаки ӯ дар хомӯшии саҳар мисли хониши **залич** ширину навозишгар ба гӯш мерасид (с.25).

Либосҳои навата пӯш,- гуфт Гулбону ва дудилагии **пиракнашро** пай бурда, илова кард ... (с.83).

Шокир болои чорпоя истода, бо **дукорд** тоқҳои хому беҳосилро мебурид (с.73).

Фазилат рӯйи кат **якандоз** густурда буд... (с.73).

Дар тасвири адибон ба қор андохтани диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ ҳодисаи пешин аст, ки асрҳо боз идома дорад. А.М. Финкел ва Н.М.Баженов ин сабки тасвирро дар эҷодиёти адибони рус - аз Н.А. Некрасов то М.Шолохов дақиқан санҷида, менависанд, ки

«Диалектизмҳо дар асарҳои ҳама нависандагони рус, на танҳо дар нутқи ашхоси амалгар, балки дар забони ҳуди адибон ба мушоҳида мерасанд» [62, 42].

Аҳли қалам дар тасвири худ аз ҳама навъҳои диалектизм истифода меkunанд, аммо дар ин маврид, агар аз этнографизмҳо кор гиранд, ба назари мо, аз ду ҷиҳат аҳамият пайдо менамояд:

а). Дар ин навъи диалектизмҳо хусусиятҳои этникии мардуми маҳал хубтар таҷассум ёфтаанд.

б). Аз ҳисоби этнографизмҳо, ки дар забони адабӣ аксарияти онҳо синоним надоранд, таркиби луғавии забони меъёриро мукамал сохтан мумкин аст.

Дар ҳақиқат, баъзе адибон ба ин ҷиҳати масъала аҳамият медиҳанд ва дар мавридҳои зарурӣ этнографизмҳоро чида - чида дар асарҳои худ ба кор мебаранд. Ин амали наҷибро А.Самад дар тамоми асарҳои худ пайгирӣ кардааст. Ӯ дар маҷмӯаи «АБ» (1986) аз диалектизмҳои этнографии **чоруки хомак** (пойпӯши зимистона аз пӯсти гов), **аловӣ** (сӯзишворӣ, ҳезум), **курчак** (бели чӯбин барои рӯфтани барф), **ғулба** (акка), **аил** (тасмаи барпахн, ки зинро дар пушти асп устувор нигоҳ медорад), **пича** (мӯйҳои баногӯш) ва амсоли инҳо истифода намуда, тавассути онҳо маҳали рӯйдоди ҳодисаҳоро, ки минтақаи Кӯлоб мебошад, дар асари худ ба таври воқеӣ ба тасвир гирифтааст:

Дар **пичаҳои** ӯ сафедӣ медамид (с.140).

Султон дар по **чоруки** даридаи хомак дошт (с.144).

Баъд **аловихоро** болои ҳам гузоштанд (с.144).

Мирзошариф даме ба андеша рафт, сипас **курчакро** рӯйи **барфандоз** найзавор хаста, роҳи мактабро пеш гирифт (с.145).

...ба асп гилагӯй кард духтар ва зинро болои чонвар рост монда, **аилро** сахт кашид (с.153).

Мисли ин А.Самад дар маҷмӯаи «ШС» (1997) этнографизмҳои **патак** (намадпораи даруни кафш), **чунгур** (сари ду по), **хаёта** (қитъазамини назди ҳавлӣ), **чувозак** (гирд гаштан), **чача** (дастпаронӣ), **теф** (аз китф то

оринч), **чоргов** (чорпоя, бо ду дасту ду по истодан), **гаргин** (бемор, мӯйрехта) - ро, ки хавзаи интишори онҳо лаҳҷаҳои ҷанубист, ба кор андохта, тавассути онҳо таъкид карданист, ки ҳодисаҳои тасвиршаванда дар қисмати ҷануби Тоҷикистон сар задаанд.

Воқеан, агар жарфтар назар андозем, метвонем бубинем, ки дар асарҳои бадеӣ этнографизмҳо дар қиёс ба нутқи персонажҳо дар тасвиrotи худи нависандагон зиёдтар кор фармуда мешаванд. Сабаб он аст, ки тарзи зиндагӣ, муҳити зист, қору пайкори қаҳрамонҳо қариб ҳамеша аз ҷониби худи адибон шарҳу эзоҳ дода мешавад. Инро, албатта, услуби тасвир тақозо мекунад. Чунки сабки тасвир аз адиб, пеш аз ҳама, истифодаи моҳиронаи санъатҳои бадеиро талаб месозад. Санъатҳои бадеӣ бошанд, дар мафҳумҳои гуногуни марбут ба расму оин, урфу одат, суннатҳо, номи маросимҳо, ашъи рӯзгор ва ғайра таҷассум меёбанд. Аз ҷониби дигар, зиндаву табиӣ ба қалам додани манзараҳои табиат, ҳақиқати ҳол, вазъи психологӣ ва фарҳангиву эстетикӣи персонажҳо низ зарурат пеш меоранд, ки худи адиб ба маънидод ва тафсиру ташреҳи онҳо даст зананд.

А.Самад дар повести «Баъд аз сари падар» (маҷ. «АБ») аз диалектизмҳои этнографии **порӯб** (асбоби барфрӯбӣ), **ғичова** (алами пурдари), **параха** (ҳиссае аз ҷӯби кафондашуда), **тахтул** (хӯроки сахарӣ), **челак** (яктаг, чомаи беостар), **ёғута** (табақи нотарошида), **учук** (асбоби дасти пашмресӣ), **ваног** (нах, тори маҳини пашму пилла), **такагӣ** (пӯсти нарбузи ошдода), **болон** (қапқон) дар сухани тасвирии худ кор гирифтааст, ки онҳо дар забони адабӣ муродиф надоранд. Маҳали интишори инҳо лаҳҷаҳои ҷанубӣ, хусусан минтақаи Кӯлобу водии Рашт мебошад, ки баъзеашон дар «ФГҶЗТ» ба қайд гирифта шудаанд (с.141, 561, 653, 675, 828). Аз истифодаи ин гурӯҳи этнографизмҳо нависанда ду ҳадаф дорад:

а). Таъйин намудани маҳали сар задани ҳодисаҳои тасвиршаванда.

б). Таъмин кардани хусусиятҳои халқии забони асар.

«Маро ёд мекарда бошад, ё не?»-пичиррос зад Хусрав ва пай бурд, ки **ғичова** гулӯяшро сахт фишурду ба чашмонаш об давид (с.26).

...алаф даравидан, зимистон барфи рӯйи бомҳоро бо **порӯб** руфтан, корҳои доимии ӯ буданд (с.27).

...**парахаву** чӯбҳои кафондаашро болои банд чид (с.28).

Пирамард... бо хотири чамъ ба хона мераваду ҳамроҳи занаш бо ширчойи сарравған **тахтул** мекунад (с.36).

Аз болои куртаву эзор **челаки** тунуку сабз пӯшида буд вай (с.37).

Бобои Саид даме хомӯш монд. Баъд бо теша **ёғутаи** наверо пайкунон боз гуфт (с.57).

Зани бобои Саид як сар пашми сафеди гӯсфандро рӯйи шоле ниҳода, бо **учук** ресмон меришт (с.59).

Кампирак... пилтаи пашмро, ки аз байни ангуштонаш мегузашт, **ваноғ** мекашид (59).

Рӯйи лӯнда ва монанди **такагӣ** сурх, бинии пучук, бурутҳои тортори ӯ дар партави моҳ ба назараш хандаовар намуданд (с.63).

Хусрав гумон кард, ки ҳайвони нодон ба **болон** афтадааст ё ҳадафи тире шудааст (с.63).

Ба ин тариқ, чунон ки маълум мегардад, диалектизмҳо дар бобати аниқ муайян сохтани маҳали буду боши персонажҳо, макони зухуроти ходисаҳои олам, ба хонанда бозгӯ намудани тарзи рӯзгордорӣ, урфу одат, расму оин, муносибату муоширати ашхоси тасвиршаванда бо аҳли қома, таъмин кардани халқияти забони асари бадеӣ вазифаи муайяни услубиро ба ҷо меоранд.

1.3.3. Таъмини ҷиҳатҳои эстетикӣ асар. Мавқеи диалектизмҳо чун воситаи таъмини эстетикӣ забони асари бадеӣ, ки дар санъатҳои бадеӣ, оҳангнокӣ, муассирӣ ва ҷилоҳои маъноӣю эмотсионалии тасвир инъикос меёбад, ниҳоят қалон аст. Аммо ба ҳисоб бояд гирифт, ки дар мавриди муассир ва пурэхсос ба қалам додани забони асари бадеӣ, ҳама диалектизмҳо дар як сатҳ қарор надоранд. Аз ин рӯ, онҳоро ба ду гурӯҳ тасниф мекунем:

а). Диалектизмҳое, ки дорои тобишҳои зиёди маъноӣ, услубӣ, обуранги бадеӣ мебошанд ва ба тасвир қувваи тозаӣ эҳсосиву муассирӣ мебахшанд, оҳангноки ва халқияти забони асари бадеиро хубтар таъмин месозанд.

б). Диалектизмҳое, ки ба чуз фардӣ намудани нутқи персонаж, нишон додани замону макони зухуроти воқеаҳои гуногуни табииву ҷамъиятӣ вазифаи дигари услубӣ надоранд.

Гурӯҳи якуми диалектизмҳо пурмаъниву пуртаъсиранд ва дар ифодаи мафҳумҳои нозуки рамзӣ бештар ба кор мераванд. Аз ҷониби дигар, онҳо намаки киноя ва ҳазлу шӯҳиро, ки таъми забони асари бадеиро дар коми хонанда ширин мегардонад, бештар фаро гирифта, бо ҳамин хусусият аз муродифҳои адабии худ болотар ҷо мегиранд. Масалан, А.Самад дар повести «Баъд аз сари падар» диалектизмҳои **шахшул** (яқрав, нофармон), **саркашол** (хафа, ғамгин), **фаҳулона** (коҳилона, оҳиста - оҳиста), **якшоҳа** (яктарафа, қач), **ланҷ** (бемор), **торс** (яқбора), **шикамфатила** (шикамқалон), **аной** (сода, маҷ: хому бетачриба)-ро истифода кардааст, ки тавассути онҳо ҳам бадеият ва ҳам ҷиҳатҳои эҳсосиву муассирии суҳан дар асар таъмин гардидаанд. Агар нависанда аз муодилҳои адабии онҳо кор мегирифт, шояд ба ҳадаф, ки ҳадафи ӯ бозгӯ намудани ҳолати психологӣ, кирдори савоби қаҳрамонҳои повест - Хусраву бобои Саид ва амали носавоби гурӯҳи дуҷуми персонажҳо - Аҷик, мудири ферма ва сардори идораи ҷангал буд, намерасид:

Писарак...**шахшул** буд ва ҳеҷ гоҳ ба ҳеҷ кас мутеъ намешуд... (с.25).

Дарза аввал **фаҳулона**, гӯё бо дили нохоҳам ғел хӯрда, сипас яқбора бод гирифт...(с.31).

Вақте ки ӯ рангаш парида, **саркашолу** хичолатзада ба деҳа расид, бобои Саид шакарханд ба лаб гуфт (с.31).

Вай телпакро дар сар **якшоҳа** монда, камони думиларо ба китф овехта, босавлат болои зин нишаст (38).

Вай мисли ҳозира **ланҷ**, бедимоғ буд...(с.44).

Бобои Саид ҳам марди **аной** нест (с.49).

Кас ўро дида, гумон мекард, ки пўсти рўйи пуфакмонандаш хозир ё лаҳзаи дигар **торс** мекафад (с.45).

Афти марди **шикамфатила** торафт ба Хусрав маъкул намешуд (с.46).

Дар ҳамин асар А.Самад боз аз ду навъи диалектизмҳо кор гирифтааст:

1. Диалектизмҳое, ки дар забони адабӣ муродиф доранд: **хуч** (настаран), **ғармаш** (гули хайрӣ), **буна** (хонавода), **курра** (бачаи навзоди хар ё асп):

...Ачик...поча, шикамба ва рӯдаҳои ҳайвонро ба пўст печонида, бардошту хаш-хашкунон тарафи буттаи **хуч**, ба хокистархона бурд (с.42).

... **хавозаҳои** баланди ток, хўшаҳои овезони ангур, дарахтони шафтолунон, гули **ғармаши** гўшаи боғ...ҳоло дар назари писарак басо зебою пуртароват, дилкаш чилвагар шуданд (с.59).

Акнун дар ин деҳаи нимвайрона, ки се **буна** дорад, ...ба кӣ рози дил гўяд? (с.47).

Ҳайвон ҳам бошад, ғами бачаша мехўрдааст. **Курраша** мошин зада буд (с.57).

2. Диалектизмҳое, ки дар забони адабӣ муродиф надоранд: **каҷқорд** (қорди дастадарози нўгқач барои қофтани даруни табақ), **халачўб** (чўби нўгтез барои хала қардани хар), **чоқак** (як навъи бум), **адл** (мобайн, сўй, нишон), **гўшовоз** (бохабар), **силтав** (зўр зада қашидан), **ёла** (баландии ёлмонанди теппа), **каладав** (саракӣ ба афтидан рафтани), **ванг** (дуруст, табъи дил) ва ғайра:

Бобои Саид чун ҳарвақта дар сояи бед нишаста, бо **каҷқорд** табақ метарошид (с.57).

Вай беихтиёр бо **халачўб** ба қардани хар кўфт... (с.39).

Аз қунҷи қадом дарае фарёди қанда-қандаи **чоқак** ба гўш мерасид (с.33).

Дарзаи ҳезум бо суръати дучандон **адл** ба оғилҳои бобои Саид ҳамла дошт (с.31).

Ачик хост, ки... писаракро ором кунад, то меҳмонҳо аз нохушӣ **гӯшовоз** нагарданд (с.54).

Сиёхмушкин баъди як зарба тӯрида, бо як **силтав** танобашро канду ҷониби чашма чорхез зад (с.54).

Онҳо сар-сари **ёла** роҳ пеш гирифтанд (с.62).

Асп баногоҳ пешпо хӯрда, **каладав** рафт... (с.61).

Гузаргоҳи бузҳои кӯҳӣ ҳамин ҷо. Ягонташа занем, кор **ванг** мешавад (с.63).

Нависандгон диалектизмҳоро одатан аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ интиҳоб мекунанд ва бо мазмуну мундариҷаи асари худ дар иртиботи қавии органикӣ қарор медиҳанд. Ин хусусияти эстетикӣ диалектизмҳо дар эҷодиёти ҳама адибони тоҷик, аз ҷумла А.Самад, ба назар мерасад. Масалан, **ӯ** дар повести «АБ» (1986) калимаҳои лаҳҷавии **локӣ** (миёнбанд), **мӯкӣ** (пойпӯши тобистона), **пориса** (бомгӯша), **яккамех** (меҳи ғафсу баланд барои бастанӣ асп), **мӯҳраи чашм** (мӯҳраи калони холдор барои рафӣи чашми бад), **мухпар** (асбоб барои пайча задани рӯи нон), **чилав**, **нӯхтабанд** (банди нӯхта ё ланҷоми асп), **қинғола** (духтари қадрас), **човур** (захм, яраи пушти асп ё хар), **лабтоб** (асбоби анбӯрмонанд барои кушодани даҳони ҳайвонот), **соғу** (зарф, намакдон). **қалтабон** (дузд), **ашша** (як хел ҳашарот) ва ғайраро ба кор бурдааст, ки маҳз тавассути инҳо имконияти муассирии тасвир ва халқияти забони асар таъмин гардидааст. Махсусан этнографизми **мӯҳраи чашм**, ки кӯчидамаънист, бо тобиши эмотсионалии худ ҷиҳати эстетикӣ забони повестро дар заминаи оҳанги маҳсули экспрессивӣ пурқувват сохтааст:

- Санга мекафонад чашми бад. Ин **мӯҳраи чашма** аз банди гаҳвора гирифтаам (с.83).

Диалектизмҳои боло дар ду маврид ба кор рафтаанд: дар тасвири худӣ нависанда ва дар нутқи персонажҳои **ӯ**, ки ин ба хоҳири ҳам нишон додани қувваи эҳсосӣ, обуранги зиёди бадеӣ доштани забони зиндаи

халқ ва ҳам образнок, пурчилову муассир баромадани забони повест салоҳ доништа шудааст.

Бояд гуфт, ки дар асарҳои бадеӣ истифодаи диалектизмҳо дар доираи қонуну қоидаҳои тасвир, сюжетсозӣ, образофарӣ ба амал меояд. Зеро ин тақозои омилҳоест, ки онҳо бояд аз ҷанбаҳои услубии нутқ таъмин буда бошанд. Барои мисол мазмуну мундариҷа, сюжет, композитсияи асар, муҳовара ва тасвири ҷиҳатҳои психологии қаҳрамонҳо, таъмини бадеияту хусусиятҳои эстетикӣ услубӣ баён ва ғайраро мегирем, ки онҳо истифодаи бамавриди диалектизмҳоро дар адабиёти бадеӣ талаб менамоянд. Инчунин мазмуну мундариҷаи ҳаётии асари бадеӣ, сюжет, ғояи он, симои зоҳирӣ ва хислатҳои ботинӣ қаҳрамонҳоро маҳз бо роҳи корбасти нутқи диалогӣ, монологӣ, ёддошти ё саргузаштӣ, ибодатӣ-мазҳабӣ, ки муносибати нависандаро ба ҳодисоту ашхоси тасвиршаванда ифода мекунанд, бозгӯ намудан мумкин аст. Ана ҳамин анвои нутқ истифодаи воситаҳои гуногуни забонӣ, чун калимаву таркибҳои дорои тобишҳои махсуси услубии эҳсосиву муассирӣ, шаклҳои грамматикӣ марбут ба забони халқӣ-гуфтугӯӣ, оҳангу таваққуфи хосро тақозо месозад, ки дар ин миён диалектизмҳо низ ҷой доранд.

1.4. ҚОИДАҲОИ ИСТИФОДАИ ДИАЛЕКТИЗМҲО ДАР АСАРҲОИ БАДЕӢ. Дар асарҳои бадеӣ навовариҳои адиб, пеш аз ҳама, дар дарёфт намудни мазмуну мундариҷаи нав, пурра ифода карда тавонистани эҳсосот ва орзуву омоли аҳли ҷомеа, чустану ёфтани калима ва таркибу ибораҳои меъёрзеб аз забони зиндаи халқ ба зухур меояд. М.Турсунзода мегӯяд, ки «Эҷодкор бояд ҳамеша дар фикри пайдо кардани сухане бошад, ки мафҳуми он ба хонанда марҳами ҷон гардад...» [115,79]. Ин талабот аз он ҷост, ки диалектизмҳо дар ҳама маврид шоистаи қабул нестанд, зеро на ҳамаи онҳо дорои тобишҳои услубӣ, ҷилоҳои тозаии эҳсосиву муассирӣ ва бадеиву маъноианд. Бинобар он, адибон бояд аз диалектизмҳое кор гиранд, ки ба талаботи зерин ҷавоб дода тавонанд:

а) Ба ҳадафҳои эҷодии нависанда мувофиқ ва созгор бошанд.

б) Афкори адиб ва ҳодисаҳои тасвиршавандаро дар асар пурра ва амиқу равшан ифода карда тавонанд.

в) Аз лиҳози маънӣ, услуб ва тобишҳои маъноиву услубӣ ба хонанда маълуму мафҳум бошанд.

Ҳамин ҷиҳати масъаларо ба эътибор гирифта, аҳли таҳқиқ чанд роҳи истифодаи диалектизмҳоро дар асарҳои бадеӣ нишон додаанд, ки муҳимтаринашон инҳо мебошанд:

1.4.1.БА ТАФАККУРИ ХОНАНДА МУВОФИҚАТ КАРДАНИ ДИАЛЕКТИЗМҲО. Дар мавриди истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ омили муҳим ба хонанда дастрас будани маънии онҳост. Нависанда бояд ба ҳисоб гирад, ки теъдоди хонандаи асарҳои ӯ хеле зиёданд, ва онҳо намояндаи лаҳҷаҳои гуногун мебошанд. Миёни онҳо ашхоси ҳам босавод ва ҳам камсавод кам нестанд. Аз ин рӯ, асарро бояд тарзе таълиф намояд, ки забони он барои ҳама ворисони миллат фаҳмо бошад.

1.4.2.МУВОФИҚАТИ ДИАЛЕКТИЗМҲО БА НИЯТҲОИ УСЛУБӢ. Услуби тасвир зимни ба қалам кашидани ҳодисоти олам дар асарҳои бадеӣ тақозо мекунад, ки адиб аз унсурҳои ғайримеъёрӣ, яъне аз диалектизмҳо истифода намояд. Чунки диалектизмҳо, аз як тараф, барои мукамал сохтани таркиби луғавии забони адабӣ чун манбаъ хизмат кунанд, аз тарафи дигар, дар роҳи таъмини бадеияту эстетикаи забони асари бадеӣ ва ба тасвир гирифтани характеру хислат ва психологияи ашхоси дар асар амалкунанда воситаи басо хуб махсуб меёбанд. Лекин набояд фаромӯш кард, ки диалектизмҳо забони адабиро на танҳо такмил мебахшанд, балки олуида ҳам месозанд. Аз ин рӯ, нависандагон бояд ҷой ва мавриди корбасти диалектизмҳоро дар таълифоти худ донанд. Инчунин ба ҳисоб гиранд, ки диалектизмҳои маҳдудистеъмол қобили қабул буда наметавонанд, зеро маҳз ҳамин навъи диалектизмҳо забони асарро коста месозанд. С.Айнӣ ба ин масъала махсус аҳамият дода, чунин навиштааст: «Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ монанди «ибӣ»-и бухороӣён

(бухорогиён не!) калимаҳое ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд ва ин гуна калимаҳоро танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ қор фармудан мумкин аст» [109,235].

Бояд дар мавриди истифодаи диалектизмҳо адибон ду омили зеринро ба ҳисоб гиранд:

а). Муродифҳои мувофиқ надоштани диалектизмҳо дар забони адабӣ.

б). Дар қиёс бо муродифи адабии худ баландтар будани диалектизмҳо аз ҷиҳати услубу тобишҳои услубӣ.

Бояд гуфт, ки ҳар кадоме аз ин омилҳо дар таълифи асарҳои бадеӣ ҷойгоҳи худро дорад. Яъне, яке асосиву дигаре дуюмдараҷа буда наметавонад. Танҳо ҳамин қадар мегӯем, ки омили якум ба диалектизмҳои этнографӣ таъя мекунад, зеро этнографизмҳо аксаран дар забони адабӣ муродиф надоранд. Омили дуюм бошад, тақозо мекунад, ки диалектизмҳо дар иртибот бо ҳадафҳои муайяни услубӣ ба қор андохта шаванд. Зеро ки тибқи талаботи он диалектизмҳо дар забони адабӣ муродиф дошта бошанд ҳам, ҳамонҳоро бояд ба қор бурд, ки дар бобати истифодаи ҳадафҳои муаллиф аз муродифҳои адабии худ болотар истанд ва маънии васеъро дар қолаби фишурдаи калима дақиқтар ғунҷоиш дода тавонанд.

Ин ду омил дар бобати интиҳоб ва истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ асосӣ ба ҳисоб мераванд. Ибтидои омилҳои мазкур аз он ҷост, ки номи иддае аз ашё ва ҳодисоти тасвиршаванда ба мавзӯҳои алоҳида дахл дошта, дар забони адабӣ муродиф надоранд ва қисми дигар муродиф дошта бошанд ҳам, муродифҳои адабии онҳо муҳтавои масъаларо, чунон ки дар ҷомеа ба амал омадааст, ҳамачониба дар бар гирифта наметавонанд. Бинобар он, мухтасар, нишонгир ва воқеӣ ба қалам кашидани муддао ва андешаи адиб истифодаи диалектизмҳоро тақозо менамояд. Дар ин маврид, агар ба ҷойи диалектизмҳо аз муодидҳои адабӣ қор гирем, ҳақиқати тасвир, образнокӣ, нозукии услубӣ ва тобишҳои маъноӣ муассирии сухан боқӣ наметавонад. Ба ин

маънӣ Н.Г.Чернишевский менависад: «Бадеияти асар аз он иборат аст, ки дар он ҳар як воҳиди луғавӣ на танҳо дар ҷойи худ ба кор рафта бошад, балки барои истифодаи ҳар кадоми онҳо зарурате низ пеш омада бошад» [68,452]. Аз ин рӯ, диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ бояд дар мавриде рӯйи кор оварда шаванд, ки истифодаи онҳоро, воқеан, мазмуну мундариҷаи асари бадеӣ ва мароми эҷодии ҳуди адиб талаб карда бошанд.

1.4.3. ИСТИФОДАИ ЭҶОДКРОНАИ ДИАЛЕКТИЗМҲО.

Диалектизмҳо сарчашмаҳои гуногуни зухурот доранд, ки яке аз онҳо забони адабиёти классикӣ аст. С.Айнӣ инро дақиқ омӯхта, қайд карда буд, ки «Дар забонҳои маҳаллӣ калимаҳои ҳастанд, ки классиконаанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани он гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе касони беҳабар онҳоро «забони қадимаи мурда» мепиндоранд ва дар архаизм мебароранд» [108, 18].

Дар воқеъ, диалектизмҳои, ки дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ аз ҳисоби забони адабиёти классикӣ захира гардидаанд, аксаран тоҷикианд ва тибқи қонунҳои фонетикӣ ва лексикиву грамматикӣ худ он амал мекунанд. Ин аст, ки агар иддае аз онҳо бе тағйир - дар шакли маънии асл ба кор раванд, қисми дигар аз нигоҳи ё фонетикӣ ва ё семантикиву грамматикӣ, баъзан аз ҳар се ҷиҳат ба табодулоти гирифта мешаванд [26,5]. Масалан. диалектизмҳои **ҳанг** (қувва, тавон), **полҳанг** (банди нӯхта ё лаҷоми асп), **арбада** (ҷанҷол, хархаша), **буна** (аҳли оила, хонавода), **гаргин** (чиркин, ифлос), **таф** (риқат, азоб) ва ғайра, ки А. Самад онҳоро дар повести «АБ» ба қалам додааст:

О бо ҳамин лабтоб лаби ҷангхоҳро битоб, ки **ҳангаш** канад... (с.94).

... чун модараш аз ошхона ӯро **арбадаву** таҳдид кард, саросема кафшхояшро пӯшида, ба кӯча шитофт (с.109).

...бобои писарак аз **полҳанги** тойча дошта, ҷониби дарвоза равон шуд... (с.84).

Агар ӯро ба осие бурданӣ мешуданд, тамоми **бунаҳои** деҳаро огоҳ мекарданд... (с.92).

Тағйироти овозӣ дар гурӯҳи дуҷуми ин навъи диалектизмҳо зимни ҳодисаҳои гуногуни фонетикӣ - афтидан, ихтисор шудан, табдил ёфтани овозҳо ба амал меёбад. Барои мисол калимаҳои **фърча** (фурсат), **риков** (**узангу**), **зиртанг** (аил), **зартанг** (пуштанг) - ро аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ намуна меорем, ки дар забони адабиёти классикӣ дар шакли **фурча**, **рикоб**, **зертанг**, **забартанг** ба кор рафтаанд [89,138, 424, 448]. Бояд гуфт, ки истифодаи гунаи лаҳҷавии онҳо ба хонанда имкон намедиҳад, ки \bar{u} аз мухтавои ашӯ ва ҳодисоти дар асар тасвиршаванда дуруст огоҳ гардад. Аз ин рӯ, зарурат пеш меояд, ки нависанда дар таълифоти худ аз шакли аслии онҳо кор гирад. Аммо барои ин лозим аст, ки адиб салиқаи хуби забоншиносӣ ва қобилияти зотии эҷодкорӣ дошта бошад. Воқеан, адибони аз асли воқеа бохабар ҳамин гуна эҷодкорӣ мекунанд ва вожаҳои бо таъсири лаҳҷа тағйирёфтаре дар қиёс бо луғатҳо, осори классикони адабиёт ва фарочанг овардани гунаи аслиашон кор мефармоянд. Зеро медонанд, ки баъзе аз ин диалектизмҳо аз муодилҳои меъёрии худ хушгуборанд, аз лиҳози бадеияту образнокӣ дар сатҳи хеле боло меистанд ва метавонанд ғановати забони адабиёро афзун созанд. «Калимаҳои маҳаллӣ мегӯяд Паустовский, ҳамон вақт иқтидори забони меъёриро таъмин мекунанд, ки пурмаънову хушоҳанг ва фаҳмову гӯшнавоз бошанд» [45, 98]. [амин гуна эҷодкориро мо дар асарҳои А.Самад метавонем бубинем. Нависанда дар истифодаи диалектизмҳо ҳамеша аз рӯйи дастури С.Айнӣ, ки «...дар баъзе маҳалҳо баъзе калимаҳои хуби тоҷикӣ бо шакли вайрон кор фармуда мешаванд ва вазифаи нависанда он гуна калимаҳоро гирифта рост ва дуруст карда кор фармудан аст» [2,383]- гуфта буд, амал менамояд. Ин аст, ки диалектизмҳои болоро дар асоси фарҳангҳо рости дуруст карда, дар повести «АБ» дар сухани тасвирии худ ва ҳам нутқи персонаж ба кор бурдааст:

... лаҷому даҳана, зину **рикобҳо**, аил, **зертангу забартанг** ба андозае баданашро тазвиқ медоданд, ки нафас дар гулӯяш мепечид... (с.88).

Бафурча бишин. Ҳозир як доруе меорам, ки чо ба чо сиҳат мешавӣ (с.100).

Ё худ мегирем вожаҳои **падарандар** ва **модарандарро**, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз забони адабиёти классикӣ захира шуда, дар шакли **пийяндар** ва **мойиндар** истеъмол меёбанд. Лекин А.Самад дар ҳикояи «Сафеду сиёҳ» («АБ») ҳар дуи онро дар сухани тасвирии худ ва нутқи персонаж (Сарвмоҳ) дар шакли аслиашон ба қалам додааст:

Ин ҳолати **падарандар** ҳайрати Ҳалимро фузунтар кард (с.127).

-Модар не, **модарандар** аст! (с.179).

Ин кӯшиши А.Самад шоистаи дастгирист, зеро яке аз омилҳои такмил додани меъёрҳои услубии забони адабӣ ба сурати асл даровардану дар мавқеи муносиб ба кор андохтани унсурҳои бо ном «классикӣ» дар асарҳои бадеист.

Бояд гуфт, ки тағйир ёфтани шакл ё маънии калима дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ ҳодисаи табиист. Зеро маҳдуд мондани вожаҳо дар доираи лаҳҷаҳо ва убур карда натавонистани онҳо аз ҳавзаҳои чуғрофӣ имконияти нигоҳ доштани шакл ё маънии бунёдии онҳоро аз миён мебардорад.: «Ҳар як калима дар баробари тараққиёти ҷамъият ва аз як давра ба дигар давра гузаштани он мумкин аст дар баробари тағйир надодани шакли худ мундариҷа ва маънии хоси дигареро дар бар кунад. Аз тарафи дигар, инкишофи ҷамъият дар ҳар як давра монанди дигар қисматҳои инсонӣ ва муносибатҳои истехсолиӣ дар соҳаи забон низ дигаргунӣ ба амал оварда, гоҳо дар қисмати калимоти забон мундариҷаи нав бино мекунад ва гоҳо дар баробари нигоҳ доштани шакли аввала мундариҷаи тозаеро ҳамроҳ мекунад» [37,18-19]. Масалан, диалектизмҳои **кола** ва **хинг** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ айнан ҳамин гуна «тақдир»-и таърихино аз сар гузарониданд. Маънии **кола** дар «ФЗТ» (1969) «мол, матоъ, чизу чора» аст (с.558). Вожаи **хинг** бошад, дар ҷилди дуюми ҳамин луғат ба маънии «ранги хокистарӣ, осмонӣ» оварда шудааст (с.478). Аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳоло **кола** ба маънии «ҳайвони боркаш, аз ҷинси хару асп» ва **хинг** дар мафҳуми «хира, тира»

(нисбат ба чашм) ва «ранграфта» (нисбат ба матоъ) истеъмол меёбад. Ин диалектизмҳо аз нигоҳи семантика ва услуб хеле ҷолибанд. Агар дар ягон асари бадеӣ зарурати истифодаи онҳо пеш ояд, адиб вазифадор аст, ки ҷустуҷӯ ва эҷодкорӣ намуда, маънии бунёди онҳоро ба қор барад. Аммо, агар онҳоро бо ҳамон маънии лаҳҷавӣ ба қалам диҳад, ҳусни забони асараш коста ва ҷиҳати услубиву бадеии он паст мегардад.

Ҳамаи ин собит месозад, ки таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ниҳоят бою гуногунранг аст. Ҳоло ки замони истиқлол ва давраи рушди илму фарҳанги тоҷик аст, лозим меояд, ки ҳама олимону адибон ба хоҳири пур сохтани ҷойҳои холии забони адабӣ ва таъмини сабки тасвир аз дорони фаровони лаҳҷаҳо унсурҳои меъёрзебро фарочанг оварда, дар таълифоти хеш ба қалам диҳанд.

1.4.4. Ҳадду ҳудуди истифодаи диалектизмҳо. Дар асарҳои бадеӣ диалектизмҳо бояд аз рӯйи як эътидоли муайян мавриди истифода қарор гиранд, мегӯяд Виноградов. Агар ҳамин ҳад риоя карда нашавад, асарҳои офаридаи адибон хусусияти эстетикӣ ва аҳамияти тарбиявии худро зимни бедор намудани завқи забонамӯзии хонандагон аз даст медиҳанд. Зеро «Асари бадеӣ намуна ё ҳуҷҷате аз лаҳҷаҳои ягон вилоят, ё жаргонгунаҳои иҷтимоӣ нест» [8,218], балки вай фарогири меъёрҳои забони адабиёт ва вазифаи якуми адиб ва асари ӯ тарбияи завқи бадеӣ ва забонамӯзии хонанда мебошад.

Истифодаи диалектизмҳо дар сухани тасвирии нависанда қоидаи чандон маъмул нест. Чунки нутқи адиб бояд намунаи олии сухани бадеӣ бошад ва ба меъёрҳои забони адабӣ комилан мувофиқат кунад. Аммо нависандагон аз рӯйи зарурат дар сухани тасвирии хеш гоҳ-гоҳ диалектизмҳоро мавриди истифода қарор медиҳанд, ки инро хусусияти бадеиву услубии ҳуди онҳо тақозо месозад. Албатта, ин ба талаботи мундариҷа, ғояи асар ва мароми эҷодии ҳуди адиб низ алоқамандӣ дорад. Масалан, вожаҳои **гаштак** (зиёфати ҳарифона), **барзангӣ** (азимҷусса, калон), **сумсабил** (бекас, беҳонаю ҷой, дайду), **попархам** (андак кушод ва устувор монанди пойҳо), **сиёхпича** (ҷавонмарг нисбат ба

духтар) ва ғайра дар повести А.Самад «КД» (1987) аз рӯйи ҳамин талабот истифода гардидаанд. Инчунин таъмини халқияти забони асар низ ин заруратро пеш овардааст. Аз ин рӯ, аксарияти онҳо дар сухани тасвирии худи адиб ба кор рафтаанд:

Ҳоло авчи **гаштаки** деҳа. Аҷаб таомули хубе доранд ҳамдеҳаҳоаш (с.49).

Танҳо сиркаи **барзангии** рама аз ин афту дарафт фориғ буд (с.50).

Мумсики хонабзори **сумсабил** (с.57).

Вай арақшор **попарҳам** истода, пешонаашро палмосид ва ёд овард, ки пул дошт ё не (с.59).

Ҳазлкаш аст **сиёҳпича**. Сухани шунидаашро обу ранги тоза дода, механдаду механдад... (с.64).

Дар нутқи персонаж ба кор бурдани диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ, баръакс, ҳодисаи маъмул аст. Чунки характеристикаи нутқи персонажҳо, баҳусус персонажҳои бесавод, тақозо мекунад, ки адиб аз унсурҳои лаҳҷавӣ бештар кор гирад. Дар ин маврид нависанда метавонад ҳам аз диалектизмҳои семантикиву этнографӣ ва ҳам аз диалектизмҳои фонетикиву грамматикӣ истифода намояд. Барои мисол диалектизмҳои **сарҳад** (арафа, наздик), **хучбемор** (бемори ғайрибистарӣ), **мома** (бибӣ, модаркалон), **сӯзонкоғаз** (гарчишник)-ро аз гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии шеваи ҷанубӣ намуна гирифтани мумкин аст, ки онҳо дар повести «КД» бо ҳамон маъниҳои боло оварда шудаанд. Тавассути онҳо нависанда мехоҳад ҳолат, муҳаббат, самимият ва дилсӯзиву меҳрубонии мардуми деҳоти кӯҳистони Тоҷикистон, мададгории онҳоро бо ҳамдигар дар мавридҳои ниёзмандӣ ба хонанда бозгӯ созад. Ин як воситаи бисёр хуби тарбияи ҳисси гуманистӣ дар ниҳоди хонанда низ мебошад, ки ҳадафи ҳар як адиб аз таълифи асар даставвал дар ҳамин ба зӯҳур меояд:

-Бечора. Писараш дар **сарҳади** омадану ... Кошки, дардаш сабук бошад (с.67).

Чанд рӯз боз **хучбемор** мегаштам (с.77).

-Дила ин қадар танг нагир, **мома**, - беморро дилбардорӣ кард Гулсифат (с.77).

Се-чор рӯз дору мехӯрӣ, укол мекунам, ба гуфти худат, аз ин **сӯзонкоғаз** (гарчишник) ба пуштакат мемонем.... (с.77).

Аз мисолҳои боло вожаҳои **мома** ва **сӯзонкоғаз** бисёр ҷолиб мебошанд. Аз инҳо вожаи **мома** қадимист ва зухури он ба давраҳои аввали рушди оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ рост меояд. Ин аст, ки дар бисёр забонҳои олам дар шаклҳои гуногуни фонетикӣ ба кор меравад. Масалан, калимаи **мамаи** русиро мегирем, ки бо **мома** ҳамреша аст. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» онро ба гунаи **мом** ба қалам додааст. Аммо баръакс, диалектизми **сӯзонкоғаз** нав ва моли лаҳҷа бошад ҳам, хеле зебост. Азбаски имрӯз раванди тоҷиккунонии иқтибосоти забони тоҷикӣ вобаста ба мақоми давлатӣ гирифтани он идома дорад, метавон ба ҷойи **гарчишники** русӣ истилоҳи **сӯзонкоғазро**, ки аз лиҳози маънӣ ва ҳам сохтор сирф тоҷикист, дар забонамон умумӣ намуд. Ҳадафи нависанда низ аз истифодаи ин ду воҳиди луғавӣ, ба назари ин ҷониб, ҳамин аст.

Далелҳои боло имкон медиҳанд қайд кунем, ки лаҳҷаҳои маҳаллӣ дар ҳама гуна маврид метавонанд ба аҳли эҷод мавод диҳанд. Аммо ин мавод, ба қавли М.Горкий, имкон дорад, ки ё «хом» ва ё «пухта» бошад. Маводи «хом»-и онро адибон вазифадоранд, ки дар коргоҳи эҷодӣ аз муоина гузаронида, дар кӯрраи тафаккур «пазонанд» ва баъдан тавассути асарҳои худ ба оммаи васеи хонанда пешкаш созанд. Агар ин корро муваффақона ба анҷом расонанд, метавонанд ба чараёни умумии ба забони адабӣ дохил намудани унсурҳои умдаи лаҳҷавӣ, ки ба ин амалӣ хайр солҳои сиёми асри XX устод С.Айнӣ ибтидо гузошта буд, ҳиссагузор бошанд. Аз ин рӯ, нависандагон бояд дар бобати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои хеш эҳтиёткор бошанд ва аз як чорҷӯбаи муайян берун набароянд. Дар вақташ А.М.Горкий ба як қисм адибони рус, ки дар истифодаи диалектизмҳои зодгоҳи худ зиёдаравӣ мекарданд, саҳт эрод гирифта, гуфта буд; «Чунин далел овардан, ки дар музофоти

мо ин тавр сухан мекунад, дуруст нест, зеро китобҳо барои хонандаи як музофот ё вилоят навишта намешаванд» [13,710].

1.5. Роҳҳои шарҳу баёни диалектизмҳо дар асари бадеӣ. Чунон ки кайд гардид, агар диалектизмҳо дар асари бадеӣ аз эътидол зиёд истифода шаванд, мазмуну мундариҷаи он ба хонанда норавшан мемонад. Ба ин маънӣ А.М.Горкий менависад: «Рағбати зиёд ба провинсионализмҳо, ба воҳидҳои маҳалли нутқ, мисли он ки зӯр-базӯракӣ ворид намудани калимаҳои хориҷӣ ба забони русӣ хонандаи моро ба ҳолати ногувор мегузорад, ба равониву равшани тасвир ҳалал мерасонад» [13,587-588]. Аз ин рӯ, адибони корозмуда, ба хотири он ки ҳамин гуна вазъияти ногувор рӯй надихад, кӯшиш мекунад, ки бо вучуди истифодаи диалектизмҳо хонандаи худро аз дарки маънии асар маҳрум насозанд. Бинобар он, талош мекунад, ки муҳтавои унсурҳои лаҳҷавии дар асарҳояшон бақоррафта бо ҳар восита ба хонандагон маълум бошад.

Нависандаи тавоно ва аз меъёрҳои забони адабӣ бохабар, пеш аз ҳама, коре мекунад, ки дар таълифоти хеш аз диалектизмҳо хеле кам истифода намояд. Ин имконият фаро меорад, ки ҳам аҳрофи адиб ва ҳам мазмуну мундариҷаи асари ӯ ба хонанда пурра маълум бошад. Аммо, агар зарурати истифодаи диалектизмҳо дар асар пеш ояд, лозим аст, ки нависанда диалектизмҳоро дар иртибот бо вожаҳои меъёрӣ ба қор барад. Ин амалро чунон устокорона анҷом бахшад, ки маънии онҳо аз рафти сухан, тасвири ҳодисаҳо, манзараҳои табиат, қушодани чехраи персонажҳо ва муносибати онҳо бо аҳли ҷомеа ба хонанда аён гардад. Дар ин бобат К.Паустовский чунин менависад: «Барои он ки калимаҳои лаҳҷавӣ ба дарки хонанда мувофиқ бошанд, шарҳу тафсири зиёдатӣ зарурат надорад, танҳо ин унсурҳоро бо вожаҳои меъёрӣ чунон овардан лозим аст, ки бе маънидоди муаллиф ё муҳаррир муҳтавои онҳо ба хонанда равшан гардад» [45,98].

Адибон дар бобати истифодаи диалектизмҳо одатан ба лаҳҷаи зодгоҳи худ ва лаҳҷаи персонажҳои асар таъя мекунад. Ин воҳидҳои

луғавӣ чун аломати гуфтугӯи содаву образноки халқӣ гоҳ дар нақшаи умумии гуфтори халқӣ ва гоҳ дар нақшаи шӯхиву мутоиба ба сифати нишонаи асосии услуби асари бадеӣ пайдо мешаванд. Бинобар он, барои коргирӣ аз диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ хоҳ - нохоҳ зарурат ба миён меояд. Дар ин маврид диалектизмҳои маҳдудистеъмол, ки хатти интишори онҳо аз доираи ду-се лаҳча ё ягон шева убур карда наметавонанд, шарҳу эзоҳ меҷоянд. Маънидоди диалектизмҳо вобаста ба вижагиҳои услубии асари бадеӣ ва сабки ниғориши ҳуди нависанда сурат мегирад. Яъне, нависанда зимни забондонӣ ва маҳорати эҷодии худ метавонад дар асарҳояш аз роҳҳои гуногуни маънидоди диалектизмҳо истифода ба амал орад, то ки робитаи ӯ бо хонанда пойдор бимонад. Ин як талаби ниҳоят қиддӣ аст нисбат ба адиб ва асари офаридаи ӯ.

1.5.1. Роҳи якум. Тибқи талаботи роҳи якум адиб бояд аз чунин диалектизмҳои кор гирад, ки онҳо ба тафсилот ниёз надоранд. Яъне, маъниашон ба хонанда маълум аст. Инҳо диалектизмҳои фарохистеъмол мебошанд, ки аз доираи интишори лаҳчаҳои ҳамгурӯҳ ва як-ду шева баромада, бо вожаҳои меъёрӣ аз ягон ҷиҳат наздикӣ пайдо мекунанд ва дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои адабӣ маънии онҳоро дарк намудан муяссар мегардад. Инҳо аслан диалектизмҳои фонетикӣ ва грамматикӣ мебошанд, ки намунаи онҳоро дар эҷодиёти ҳама адибони тоҷик метавон пайдо кард. Масалан, бандакҷонишини соҳибии шахси сеюми танҳо –**аш** дар лаҳчаҳои ҷанубӣ ба гунаи –**ш** (овози а меафтад) истеъмол меёбад. А.Самад дар повести «КД» онро бо вожаи **фонда** дар нутқи персонаж - Фазилат айнан дар ҳамон шакли лаҳчавиаш ба кор бурдааст, ки ин ҳам дар бобати таъмини айнияти тасвир ва ҳам барои халқӣ кардани забони асар ба нависанда кумак кардааст:

Одами хапаку дамак, ки **фондаш** ҳатто ба худаш намерасад, чӣ лозим? (с.78).

Мисли ин бандаки феълии шахси якуми танҳои-**ам** (-ям) дар лаҳчаҳои ҷанубӣ дар шакли –**м** (овози а меафтад) кор фармуда мешавад.

А.Самад онро дар повести «Баъд аз сари падар» («АБ») (1986) ба қалам овардааст:

Меғӯм, мабодо ягон душмани мурғ ба хавлӣ даромада бошад (с.35).

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ пасоянди **ворӣ**, ки мафҳуми монандиро ифода карда, муодили овозии пасоянди **барин**-и лаҳҷаҳои шимолист, хеле маъмул мебошад ва аз ҳодисоти ғаёли грамматикӣ лаҳҷаҳои мазкур ҳисоб меёбад. Дар повести «Баъд аз сари падар» А.Самад онро дар нутқи персонажи манфӣ (Шикамфатила) кор фармудааст:

-Чӯра, номи марда ҳаром кардӣ: Дар хона гапат як арзан **ворӣ** арзиш надоштаасту... (с.35).

1.5.2. Роҳи дуҷум. Дар роҳи дуҷум диалектизмҳо дар дохили матн тавассути муодилҳои ҳамафаҳмашон маънӣ карда мешаванд. Дар ин маврид аз чунин усулҳо кор гирифта мумкин аст:

а). Дар рафти тасвир маънии диалектизмҳо тавассути калима, ё таркибу ибораҳои барои хонанда фаҳмо баён карда мешавад. Ин тарзи маънидодӣ диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ кам ба мушоҳида мерасад, ки асосгузори он устод С.Айнӣ аст. Ин амали С.Айнӣ баъд аз ҷониби адибони тоҷик идома дода шуд. Аз ҷумла, А.Самад дар тамоми асарҳои худ ин усули маънидодӣ диалектизмҳоро истифода кардааст. Барои мисол ду намуна аз повести «Баъд аз сари падар» меорем, ки дар онҳо ба хотири дастрасӣ доштани хонанда ба мафҳуми диалектизм адиб аз ин усул кор гирифтааст:

Дарвозаи дутабақай сабз, деворҳои оҳакмолида, хонаҳои барҳаво, **хавозаҳои** баланди ток, хӯшаҳои овезони ангур... дар назари писарак басо зебою пуртароват, дилкаш чилвагар шуданд (с.59-60).

Дар ин ҷумла вожаи **хавоза** (чӯбҳое, ки дар болои онҳо токи ангур шох паҳн мекунад), ҳарчанд ки хусусияти классикӣ дорад [89, 453], имрӯз ҳамчун диалектизм шинохта мешавад, зеро хатти густариши он асосан лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ-Бухорову Самарқанд [83,223] буда, синоними он дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **чайлов**, **каппа**, **каппаток** аст. Аммо нависанда онро дар матн бо вожаҳои меъёрии **ток**, **хӯша**, **ангур**, **баланд**

чунон овардааст, ки хонанда, намояндаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ бошад ҳам, дар бобати дарки маънии он мушкилӣ намекашад.

Ё худ мегирем диалектизмҳои **тиргак** (ду поро таранг монда зер кардан) ва **силтав задан** (зӯр зада кашидан)-ро, ки якумаш ба лаҳҷаҳои шимолӣ ва дуёми он ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ хос аст. Вожаи **тиргак** дар лаҳҷаи Бухоро муодили овозии **тиргав** низ дорад [83,214]. А.Самад онҳоро дар повести «Баъд аз сари падар» дар таркиби як ҷумла кор фармудааст. Вале дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои адабии **пой, рикоб, мондан, сахт, лаҷом** адиб ин ду диалектизмро чунон моҳирона истифода кардааст, ки ҳам маънии онҳо ба хонанда маълум шуда меистад ва ҳам халқияти забони асар таъмин мегардад.

Аҷик чолокона пойҳояшро ба рикоб **тиргак** монда, лаҷомро сахт **силтав зад** (с.61).

Аз диалектизмҳои боло **хавоза** дар забони адабиёти классикӣ синоними **воич/воиш** ҳам дорад, ки Шокири Бухорӣ дар ин байт аз он истифода кардааст:

Ҳама **воич** пурангуру ҳама ҷой асир,

Ранҷ варзид, кунун бар бихӯрад барзгаро.

Дар матни боло ба кор бурда шудани **хавоза**, ба пиндори мо, аз рӯйи мақсад сурат гирифтааст ва ҳадафи нависанда аз ин амал иборат аз он аст, ки \bar{u} меҳаҳад ба ин вожа умри дубора бахшида, дар забони адабии муосир онро аз нав ба гардиш дарорад. Зеро **хавоза** баромади сирф тоҷикӣ дорад ва метавонад воҳидҳои луғавии **каппа** ва **чайларо**, ки аз диалектизмҳои маҳдудистеъмоланд, пурра иваз созад.

б). Диалектизмҳо ба воситаи муродифҳои адабиашон маънӣ карда мешаванд. Дар ин маврид диалектизм дар ҷумлаи аввал ва муродифи адабии он дар ҷумлаҳои баъдӣ оварда мешавад. Ин тарзи маънидоди диалектизмҳо дар асарҳои А. Самад зиёдтар ба назар мерасад. Масалан, дар повести «КД» дар як ҷумла \bar{u} диалектизми **арғушт** (аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ) - ро истифода карда бошад, дар ҷумлаи поён муродифи адабии он - **раксро** ба кор бурдааст:

-Бону, бихез як **арғушт** бирав....гуфт Шохин.

Ягон маротиба **арғушт** нарафтам.

-Дурӯғ гуфтӣ, Бону. Медонам, дар рӯйи як танга **мерақсӣ** - гуфт Шохин... (с.160).

Ба ин монанд дар повести «Баъд аз сари падар» нависанда дар як чумла вожаи **юнуҷқа** (аз лаҳҷаҳои шимолӣ) ва дар ҷои дигар муодили он **-бедаро** кор фармудааст. Дар чумлаи дуоҷум аз диалектизми **дам кашидан** (аз лаҳҷаи ҷанубӣ), вале дар чумлаи сеюм аз муродифи адабӣ - китобатии он - **ошомидан**, ки классикист, кор гирифтааст:

Дарози гарданборик як дарза **юнуҷқои** хушк таги каш ба ҳавлӣ ворид шуд. Ҳай бӯи хуш дошт **беда**... (с.93).

-Не, шира гармогарм **дам бикаш**, ... - гуфт занак.

Дарози гарданборик бо чумча кофт ширро, то даме кофт, ки рағғани зард об шуд, сипас бо як нафас онро **ошомид** (с.100).

Аз ин усули маънидоди диалектизмҳо А.Самад ҳам дар ҳикояҳо ва ҳам дар роману повестҳои худ истифода намудааст, ки дар ҳақиқат, хеле ҷолиб аст. Зеро хонанда ба ин восита маънии калимаи лаҳҷавиро дарҳол дарк мекунад ва аз таъсири ҳастагӣ, ки аз вачҳи нафаҳмидани моҳияти диалектизм ба сараш бор шуда буд, мебарояд.

в). Диалектизмҳо дар поварақ шарҳ дода мешаванд. Барои ба хонанда маълум гардидани маънию мӯҳтавои унсурҳои лаҳҷавӣ адибон онҳоро гоҳо дар поварақи асарҳои офаридаи худ шарҳу эзоҳ медиханд. Ба ин усули маънидоди диалектизмҳо низ устод С.Айнӣ бунёд гузошт, ки минбаъд нависандаҳои тоҷик ба думболи ӯ гом бардоштанд. А.Самад аз ин тарзи маънидоди диалектизмҳо низ васеъ истифода кардааст. Ӯ бештар бо ин роҳ диалектизмҳоеро маънӣ месозад, ки доираи истеъмолашон дар миқёси лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маҳдуд аст ва тафсилоти нисбатан бештареро тақозо менамоянд. Чунончӣ, диалектизмҳои **ёғута** (тавоқи ханӯз нотарошида), **ашша** (як навъ хашарот), **мактаби иморатсозӣ** (донишгоҳи техникӣ) дар повести «Баъд аз сари падар», **човур** (захм, йара) дар повести «Аспи бобом», **чив** (

маҷ.лаббайгӯй), **бахтак** (суханчин, хабаркаш), **лой** (маҷ.пул, сӯм), **мактаби парак-парак** (донишкадаи варзиш), дар қиссаи «Маҳбус» («ШС» 1997), ки инҳо марбут ба лаҳҷаи зодгоҳи адиб ва мавзӯҳои атрофии он (аз гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ) шинохта мешаванд, бо ҳамин усул маънӣ карда шудаанд.

Ин тарзи маъникунӣ аз он ҷиҳат беҳтар аст, ки хонанда баробари дучор омадани диалектизм ҳамзамон ба маънии он низ рӯ ба рӯ меояд ва дигар эҳтиёҷ ба ҷустани маънии он намемонад.

1.5.3. Роҳи сеюм. Дар қавсайн ва ё нохунак гирифтани диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ ба роҳи сеюми шарҳу баёни унсурҳои лаҳҷавӣ дахл дорад. Диалектизмҳо ҳангоми ба риштаи тасвир кашидани рӯйдодҳои олами воқеӣ дар асарҳои бадеӣ аз ҷониби адибон гоҳ тасоддуфан ва гоҳ қасдан истифода карда мешаванд. Ҳодисаи аввал дар мавриде ба амал меояд, ки нависанда ба тасвири ҳаёти мардуми деҳот, рӯзгори персонажҳои асар, давраи бачагии худ, манзараҳои табиат саргарм гардида, дар сухани тасвирии хеш истифода шудани диалектизмҳоро эҳсос намекунад. Вале ҳодисаи дуюм мақсаднок сурат мегирад. Ин аст, ки адибон зарурати истифодаи диалектизмҳоро қаблан дарк мекунанд ва роҳҳои аз вожаҳои меъёрӣ ҷудо сохтани онҳоро меҷӯянд. Дар охир илочи воқеаро дар истифодаи қавсайн ё нохунак мебинанд:

а). Истифодаи нохунак. Ин аломати китобат воситаи хубест дар бобати ҷудо намудани диалектизмҳо аз вожаҳои меъёрӣ. Аз тарафи дигар, тавассути он адибон таъкид мекунанд, ки истифодаи диалектизм дар айни ҳол хеле зарур аст. Ин тарзи коргириро низ устод С.Айнӣ эҷод кард. А.Самад аз нохунак чандон зиёд истифода накардааст. Ӯ дар як ёдномаи худ бо номи «Диёри сабзи армонҳо», ки дар маҷмӯаи «ГД» (2007) ба таъб расидааст, як маротиба диалектизми **қушхонаро** дар даруни нохунак овардааст. Вожаи мазкур моли лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, маънии «меҳмонхона»-ро дорад ва муаллиф онро дар мавриди тасвири манзараҳои Ховалинг ва муносибати хубу хуши сокинони ин диёр бо

меҳмонҳо дар сухани тасвирии худ рӯйи кор овардааст. Дар нохунак гирифтани **кушхона** ин ишораи махсуси худи адиб ба зарурати истифодаи он дар ҳамин гуна мавриди нигориш мебошад:

На, дӯстони ҷавонмардам... меҳмонони дилхоҳро ба «кушхона»-ҳои худ бурданд (с.559).

Мақсади нависанда аз истифодаи нохунак дар кор фармудани ин диалектизм таъмини ҷиҳати услубии забони асар аст, ки ин хусусият аз халқӣ кунонидани раванди тасвир иборат мебошад.

б). Истифодаи кавсӣ. Диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ гоҳо барои равшан гардидани маънии калимаҳои ҳампаҳлӯяшон хизмат мекунанд. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта адибон баъзан онҳоро дар дохили кавс ҷо медиҳанд. Ин усул дар мавриде истифода мегардад, ки адиб ба оммафаҳм будани калимаи аввала шубҳа дошта бошад. Намунаи ин дар асарҳои устод С.Айнӣ зиёд ба ҷашм мерасад. Бо ин роҳ ба кор рафтани диалектизмҳо дар асарҳои А.Самад ҳам дида мешавад.

А.Самад дар повести «КД» этнографизмҳои **чаҳманд** ва **курчакро** дар тасвири худ кор фармудааст, ки ҳар ду ҳам ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл дошта, хусусияти услубӣ пайдо кардаанд:

Гӯе зани Акбари инженер аз байни муаллимон **чаҳманд** (ошиқ) доштааст ва ба хотири он ки сираш фаш нашавад, Солеҳаро аз хона рондааст (с.81).

Баъзан ҳангоми ҷошт, ки мардон болои бомҳо баромада, бо **курчак** (порӯб) барфрӯбон бо овози баланд бо якдигар гап мепартофтанд... (с.134).

Дар ҷумлаи якум нависанда диалектизми **чаҳмандро** тавассути вожаи адабии **ошиқ** маънӣ кардааст. Аммо бояд қайд кард, ки чаҳманд ошиқи муқаррарӣ нест, балки ошиқест, ки ба зани шавҳардор дил бастааст, ӯ зани шавҳардор аст, ки бо марди оиладор ишқ меварзад [84, 876]. Дар ҷумлаи дуюм диалектизми **курчак** «порӯб» шарҳ ёфтааст. Вале курчак дар асл бели барпахну дастадори ҷӯбист, ки на фақат дар тоза кардани барф, инчунин дар руфтани партофтани ахлоқи оғил ва бод

додани ғаллаи куфташуда кор фармуда мешавад [84, 362]. Бинобар он, вақте ки нависанда диалектизмҳоро шарҳ додан хост, мебоист онҳоро бо тамоми маънӣ ва тобишҳои маъноие, ки дар лаҳча доранд, эзоҳ меод. Зеро диалектизмҳо, чунон ки мебинем, мисли вожаҳои муқаррарии забон метавонанд сермаъно ё якмаъно бошанд, ба ҷуз маънии асосӣ боз маъниҳои маҷозӣ дошта бошанд, дар ҷараёни нутқ бар ивази муродифҳои худ истеъмоли ёбанд ва ғайра.

Ғайр аз ин, А.Самад дар ҳикояи «Зодруз» («АБ») дар сухани тасвирии худ аз диалектизми **қандина**, ки мансуб ба лаҳҷаи зодгоҳи адиб аст ва дар ифодаи маънии «торт» истеъмоли меёбад, кор гирифтааст:

Ҷавони ланг рӯзи гирифтани кастум ... як **қандина** (торт) тӯхфа овард (с.164).

Ҳадафи дигари А.Самад аз истифодаи **қандина** ба забони меъёрӣ ворид кардани он аст. Дар ҳақиқат, вожаи мазкур зебо буда, аз решаи **канд** (арабӣ) тавассути пасванди **-ина** (тоҷикӣ) дар қолаби калимасозии забони тоҷикӣ тарҳрезӣ шудааст ва метавонад калимаи **тортро**, ки тоҷикӣ нест, пурра иваз созад. Адиб бо ин амали неки худ васияти устод С.Айниро, ки гуфта буд: «Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамин дурдонаҳоро ёфта, ба омма тухфа кардан аст...» [2; 237], ба ҷо овардааст.

1.5.4. Роҳи чорум. Дар роҳи чорум диалектизмҳо дар қисмати «эзоҳот», ки ҷойи он охири асари бадеист, маънӣ карда мешаванд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки поварақ, қавсайн, нохунак ва ғайра ғунҷиши зиёд надоранд ва дар дохили онҳо барои муфассал тавзеҳ додани маънии диалектизмҳо имконият муҳайё нест. Мақсади адибон дар ин маврид чудо намудани диалектизмҳо аз вожаҳои адабӣ ва ҷалб кардани диққати хонанда ба муҳтавои онҳост. Намунаи ин усул романи «Ғуломон»-и С.Айнӣ аст. Муаллиф диалектизмҳои **ялама** (дахоняла), **чуғулӣ** (фитнагарӣ, хабаркашӣ), **қалъачӣ** (савдогари шаҳрҳои калон), **сабча** (харбузаи норасид) ва амсоли инҳоро дар баҳши «эзоҳот»-и роман муфассал маънидод кардааст. Вале ин тарзи маънидоди диалектизмҳо дар асарҳои А.Самад ба назар намерасад. Ў асосан аз тавзеҳи

диалектизмҳо дар поварақ, қавсайн ва бо вожаҳои меъёрӣ тавъам овардани онҳо дар дохили матн истифода намудаасту бас. Зеро диалектизмҳои, ки \bar{u} ба қалам додааст, тафсири зиёд намехоҳанд ва метавонанд бо як ё ду калимаи меъёрӣ маънӣ шаванд.

Хулоса, диалектизмҳо чун як категорияи махсуси лексикӣ дар асоси маводи лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба вучуд омада, ба навъҳои гуногун ҷудо мешаванд. Зухуроти анвои диалектизмҳо ба хусусиятҳои фонетикӣ, семантикӣ, калимасозӣ ва грамматикӣи худ лаҳҷаҳо вобаста мебошад.

Диалектизмҳо чун воситаи услубӣ зимни фардӣ намудани нутқи персонажҳо, таъмини хусусиятҳои маҳаллии тасвир, ҷиҳатҳои эстетикӣ, эҳсосиву муассирии суҳан дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Ба қор андохтани диалектизмҳо дар асари бадеӣ дар асоси қонуну қоидаҳои роиҷ, ки аз мувофиқат қардани диалектизмҳо ба дарки хонанда, ба хусусиятҳои услубии нутқ, эҷодқории адиб зимни истифодаи онҳо, риояи ҳадду ҳудуд, роҳҳои қорғирӣ ва тафсилоти онҳо аз ҷониби адибон иборат мебошанд, давом хоҳад қард.

БОБИ 2
ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКИИ ХОССА ДАР АСАРҲОИ
АБДУЛҲАМИД САМАД

Осори А.Самад аз нигоҳи забон ва услуби баён ниҳоят мукамал аст, ки ин, пеш ҳама, ба камолоти маънавӣ ва эҷодии худӣ ӯ вобастагӣ дорад. Адиб, ҳар қадар ки дар роҳи эҷод қадамҳои устувор гузорад, табиист, ки маърифати суҳаншиносӣ ва фазилати суҳанофариву суҳангустарии ӯ ба ҳамин дараҷа зиёд рушд меёбад. Инро мо метавонем дар содагӣ, рангинӣ, равонӣ, дилангезӣ, ба дарки хоҳири хонанда мувофиқ будани забони асарҳои ин нависандаи чира ва ҳам дар интиҳоби дурусти мавзӯ аз ҷониби ӯ бубинем.

А.Самад адиби баркамол аст. Ӯ нафосату назокати забони модарии худро хуб медонад ва аз дороии вофире, ки дар таркиби луғавии он қабат ба қабат ҷо гирифтааст, устокорона истифода карда метавонад.

Воқеан, маҳорати забоншиносии ҳар як суҳанвар дар бобати шинохтану дар ҷойи худ ба қор бурда тавонистани воҳидҳои гуногуни лафзӣ зимни таҳлили мавзӯ ва услуби баён муайян мегардад. Агар аз ҳамин нуқтаи назар ба эҷодиёти А.Самад тавачҷӯх зоҳир намоем, мебинем, ки ӯ, дар ҳақиқат, ҳамин гуна маҳорат дорад.

Мавзӯи асарҳои А.Самадро, асосан, тасвири рӯзгори мардуми деҳоти кӯҳистон, муборизаи ҷомеаи Тоҷикистон баҳри шукуфоии Ватан, мақоми ашхоси алоҳида дар ин бобат, талоши ҷавонон дар роҳи таҳсил, иштироки ҷавонмардон дар мубориза алайҳи фашизм ва ғайра ташкил медиҳад, ки тасвири онҳо ба ҷуз вожаҳои мӯътадили забон зарурати истифодаи диалектизмҳоро низ дар асарҳои ӯ ба миён овардааст.

Диалектизмҳо дорои тобишҳои зиёди эҳсосиву муассирӣ мебошанд, мароми эҷодии адибро муайян мекунанд, ба он нерӯӣ нав мебахшанд, муассирии нутқро афзоиш медиҳанд, хонандаро ба дарки ҳодисоти тасвиршаванда водор месозанд. Аз ин рӯ, А.Самад дар истифодаи онҳо ҳамеша таамулпазир аст ва ҷою мавриди қорбасти онҳоро дар асарҳояш ба ҳисоб мегирад. Боэҳтиёт қор гирифтани нависанда аз ин навъи васоити тасвир гувоҳи он аст, ки ӯ нисбат ба сарвати забони модарии

худ, катъи назар аз худуди густаришашон, нисбат ба фарҳанги миллаташ эҳтиром дорад ва чун пуштибон меҳодад тамоми дороии онро дар қолаби наср барои насли баъдии тоҷик маҳфуз нигоҳ дорад.

Дар эҷодиёти А.Самад аз ҳама зиёд диалектизмҳои лексикӣ ба кор рафтаанд.

Маводе, ки мо аз асарҳои А.Самад ба даст овардем, хеле зиёд аст ва ин собит менамояд, ки дар услуби бадеӣ низ диалектизмҳои лексикӣ хосса, семантикӣ, этнографӣ, иқтибосӣ ва фразеологӣ дар қатори вожаҳои меъёрӣ ба кор мераванд.

Х. Ҳусейнов ҳангоми таҳқиқи забони ҳикояҳои Ҳаким Карим диалектизмҳои лексикӣро ба се навъ ҷудо карда, ба гурӯҳи якум «диалектизмҳои лексикӣ худуди истеъмолашон танг» ном гузошт [66,65]. Муаллиф дар ин мақола истилоҳи «диалектизмҳои лексикӣ хосса» - ро ба кор набурдааст, лекин аз хулосаи ӯ метавон натиҷа гирифт, ки зимни маънии «диалектизмҳои лексикӣ худуди истеъмолашон танг» ҳамин навъи диалектизмҳо дар назар дорад.

Диалектизмҳои лексикӣ хосса аз ҳисоби вожаҳои тоҷикӣ, элементҳои марбут ба забонҳои дигар ва унсурҳои хос ба забони адабиёти классикӣ, ки дар забони адабии муосири тоҷик қобили истеъмол нестанд, дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба зухур меоянд. Масалан, калимаҳои **чорнаъл** (резачорпо давидани асп), **алола** (доду фиғон), **барзангӣ** (азимчусса, ваҳмовар), **бахҷӣ** (чаро), **пархош** (чанҷол, кашмакаш), **ҳован** (уғӯрча), **исқотӣ** (харомӣ, хароммурда), ки моли лаҳҷаҳои чанубӣ буда, А.Самад дар повести «КД» аз онҳо кор гирифтааст, аз ҳамин қабиланд.

Воқеан, ин навъи диалектизмҳо дар асарҳои А.Самад ниҳоят зиёд ба кор рафтаанд. Сабаби фаровон истифода шудани онҳо дар таълифоти нависанда, ба назари мо, ба ду омил иртибот мегирад:

а). Диалектизмҳои лексикӣ хосса дар бобати бо шаклҳои мухталифи сухан ифода намудани мақсад дар асарҳои бадеӣ ба адибон имконияти хуб фароҳам меоранд.

б). Диалектизмҳои мазкур дорои обурани зиёди бадеӣ ва тобишҳои гуногуни маъноӣ услубӣ мебошанд, ки дар самти таъмини бадеият ва хусусиятҳои услубии тасвир ба қаламкаш аз ҳар ҷиҳат кумак мекунанд.

Диалектизмҳои лексикӣ хосса, ки дар эҷодиёти А.Самад мавриди қарор гирифтаанд, аз нигоҳи интишор як хел буда наметавонанд. Бинобар он, онҳоро ба ду гурӯҳ тасниф бояд кард:

1. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи фарохистеъмол. Ба ин гурӯҳ чунин диалектизмҳоеро нисбат додан мумкин аст, ки онҳо аз маҳдудии густариши як лаҳҷа убур карда, то лаҳҷаҳои ҳамсоя рафта мерасанд. Ин навъи диалектизмҳо Ш.Исмоилов «диалектизмҳои лексикӣ муҳолиф» номгузорӣ кардааст [27,30].

2. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи маҳдудистеъмол.

Дар бобати истифодаи диалектизмҳои лексикӣ хосса адибони тоҷик ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

а). Адибоне, ки доираи амали онҳо дар самти коргирӣ аз ин навъи диалектизмҳо маҳдуд аст, зеро танҳо аз маводи лаҳҷаи зодгоҳи хеш истифода ба амал меоранд.

б). Адибоне, ки доираи амали онҳо фарох аст ва ба ҷуз маводи лаҳҷаи зодгоҳи худ аз маводи дигар лаҳҷаҳо ҳам истифода мекунанд.

А.Самад ба гурӯҳи якум дохил мешавад, чунки дар эҷодиёти ӯ аксаран диалектизмҳои лексикӣ лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ки худ намоёндаи онҳост, ба қарор рафтаанд. Вале бояд қайд кард, ки дарки тобишҳои услубӣ ва маъноӣ иловагии диалектизмҳои лексикӣ хосса, ки дар тасвири нависанда ба қарор рафтаанд, ба хонанда мушкилот пеш намеорад. Зеро ӯ ҳодисаву воқеаҳо чунон ба қалам медахад, ки диалектизмҳо дар иртибот бо воқеаҳои адабӣ ноаён мемонад.

Ин навъи диалектизмҳои лексикӣ дар эҷодиёти А.Самад вобаста ба аҳдофи зерин рӯйи қарор омадаанд: а). Ба хотири воқеӣ тасвир намудани рӯйдодҳои олами ҳастӣ дар услуби бадеӣ. б). Барои пурқувват намудани ҷиҳатҳои бадеӣ, эстетикӣ ва эҳсосиву муассирии суҳан ва бо ин роҳ ба

чунбиш овардани завқи забонмӯзии хонанда. в). Бо мақсади ҳамачониба кушодани хислату характери персонажҳо ва нишон додани муомилаву муносибати онҳо ба аҳли ҷомеа. г). Ба хотири умумӣ сохтани иддае аз ин гурӯҳи диалектизмҳо дар забони меъёрӣ ва ба ин восита пур намудани ҷойҳои холии луғати он.

А.Самад зимни истифода аз диалектизмҳои лексикӣ хоссаи фарохистеъмол кӯшиши фаровон ба харҷ медиҳад. Зеро меҳодад забони асарҳояш ба хонандаи ҳама манотиқи Тоҷикистон ва берун аз ин марз дастрас бошад. Чун намуна калимаҳои **ҳадаҳа** (шитобон, саросема) ва **тӯппӣ** (тоқӣ, калапӯш)-ро мегирем. Инҳо аз гурӯҳи он вожаҳои мебошанд, ки доираи густаришашон васеъ аст: **ҳадаҳа** дар ҳавзаи интишори лаҳҷаҳои ҷанубӣ [84, 786] ва лаҳҷаҳои Бухоро [83,265], **тӯппӣ** дар доираи паҳншудаи аксарияти лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ [49;192] мавриди қарор доранд. Нависанда ин воҳидҳои луғавиро дар повести «КД» дар мавриди ба қалам гирифтани манзараи аз асп афтидани Мирзо (яке аз қаҳрамонҳои асар) ҳангоми сабқати бузқашӣ ва муҳокимаи як нафар коммунист дар ҷаласаи партиявӣ ба қор андохтааст. Аз инҳо диалектизми **тӯппӣ** дар сухани тасвирии ҳуди адиб ва **ҳадаҳа** дар нутқи персонаж истифода шудааст:

Савора чӣ? Аз ин такони саҳт монанди **тӯппӣ** боло париди, рӯи замини пурбарфу лой тӯбвор ғелид (с.120).

Чӣба мову шумо вақти қабул дилу нияти ин одама нафаҳмида, **ҳадаҳа** даст бардоштем? (с.144).

Диалектизми **тӯппӣ** дар «ФТР» (2006) бо ишораи разг. «тубетейка» баргардон шудааст (с.607, 614) ва чунон ки гуфтем, дар тасвири нависанда қорбаст гардидааст. Мақсади муаллиф аз ин амал шояд умумӣ кардани он дар забони меъёрӣ бошад. Зеро дар аксар маврид адибони баруманд дар нигоришоти хеш аз диалектизмҳои лексикӣ бо ҳамин мақсад қор мегиранд. Вале бояд гуфт, ки ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ гунаҳои овозии **тӯппӣ**, **дӯппӣ**, **дӯппӣ** ва ғайра ҳам дорад. Яъне, муодилҳои зиёдро дар бар мегирад. Аз ҷониби дигар, ба назари мо,

тӯппӣ моли забони тоҷикӣ нест. Ана ҳамин ду омил имконият намедиханд, ки диалектизми мазкур дар забони адабии тоҷик хусусияти умумиистеъмоли касб кунад.

Дар мисоли дуҷум вожаи **ҳадаҳа**, ки дар «ФТР» (2006) зери ишораи разг. «поспешно, быстро» тарҷума гардидааст (с.673), ба хоитири фардӣ намудани нутқи персонаж истифода шудааст. Ин ҷо боз диалектизми маҳдудистеъмоли **чиба** (чаро, барои чи) ва пасоянди лаҳҷавии - **а** (-ро) низ ба кор рафтаанд, ки тавассути инҳо муаллиф таҳсили мактаб надидани қаҳрамони асари худро ба хонанда бозгӯ кардан меҳаҳад.

Диалектизмҳои **чапардар** (дари аз химчаҳо омодакарда) ва **сур кардан** (рондан, пеш кардан) низ ҳамин гуна хусусият зоҳир мекунанд. Вожаи **чапардарро**, ба ҷуз «ФГҶЗТ» (2012), ки ин ҷо ба маънии «дари аз шоху навдаҳои дарахт сохташуда» зикр ёфтааст (с.825), аз дигар луғатҳои лаҳҷавӣ пайдо карда натавонистем. Аз ин маълум мешавад, ки диалектизми мазкур дар ҳудуди интишори лаҳҷаҳои ҷанубӣ истеъмом меёбад. Дар «ФТР» (2006) бо ишораи разг. «плетеная дверь» тарҷума карда шудааст (с.700), ки ин баргардони ҳамон маънии болост.

Калимаи **чапардар** дар «КД» дар мавриди тасвири ёрӣ додани Гулбону ба шавҳараш - Шохини ҷӯпон, ки рамаро аз чарогоҳ ба бошишгоҳ оварда, ҷобачо мекард, дар сухани тасвирии адиб ба кор бурда шудааст:

Гулбону **чапардари** хелро яктарафа карда буд, ки баррачаҳо бошаст ба пешвози рама давиданд ... (с.158).

Дар тасвир ба кор рафтани диалектизми **чапардар** бесабаб нест. Сабаб дар он аст, ки чапардар дари махсус аст ва номи он дар забони адабӣ муродиф надорад. Аз ин рӯ, муаллиф меҳаҳад ба ин восита як ҷойи холии таркиби луғавии забони адабиро пур созад. Воқеан, вазифаи ҳар як адиб низ дар таълифи асари бадеӣ даставвал аз ҳамин иборат аст. Дар ин бобат устод С.Айнӣ чунин мегӯяд: «Аввалин вазифаи ташкилотҳо ва шахсоне, ки дар ин соҳа кор мекунанд, дари ин хазинаро кушодан, луғатҳои барҷастаи зиндаро аз он ҷо гирифта, бо як таҳқиқи илмӣ

онҳоро чоп намудан ва ба ин восита забонро, чунон ки тараққиёти имрӯзаи мо талаб мекунад, васеъ намудан аст» [2,568].

Диалектизми **сур кардан** дар «ФГҶЗТ» дар ҳамин шакл (с.633), дар «ЛМЛБ» (1989) ба гунаи **сурдав кардан** (с.207) ва дар баҳши луғати асари А.Л. Хромов «Говоры таджиков Матчинского района» [64] дар шакли **сурӯндан** (с.185) оварда шудааст.

Чунон ки мебинем, диалектизми **сур кардан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва шимолӣ марказии забони тоҷикӣ бо андак тағйироти овозӣ бошад ҳам, аз рӯйи як маънӣ истеъмоли меёбад. Аз маводи мо бармеояд, ки доираву дараҷаи истифодаи он дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ торафт васеъ шуда истодааст ва ин ҳодиса хоҳ-нохоҳ имконияти ба забони халқӣ - гуфтугӯӣ ва аз ин ба забони адабӣ роҳ ёфтани онро фароҳам меорад:

Ба хона расида буд, ки адир **сураш кардӣ**. Намондӣ аз дидораш сер шавам (с.152).

Ин вожа дар нутқи персонажи «КД» ба қор бурда шудааст, ки адиб мехоҳад тавассути он, аз як тараф, нутқи қаҳрамони повестро фардӣ намуда, ба ин восита ғановати забони зиндаи халқро ба намоиш гузорад, аз дигар тараф, муассирии нутқ ва реализми тасвирро дар асар таъмин созад.

Дар мисолҳои боло диалектизмҳои **чапардар** ва **сур кардан** бо диалектизмҳои **хел** (молҳои атрофаш бо хор басташуда) ва **адир** (баландӣ, теппа) ҳамнишин оварда шудаанд. Бо истифода аз ин тарзи ниғориш нависанда таъкиди карданист, ки **чапардар** дари ҳавлӣ ё хона набуда, балки дарест, ки дар молҳо, боғ ва порчазаминҳои обҷақорӣ гирдашон басташуда шинонда мешавад. Ин як омилҳои маънидодӣ дохилиматнии диалектизмҳо низ мебошад, ки А.Самад аз он дуруст истифода кардааст. Муродифи **хел** дар забони адабӣ вожаи **қӯтан** аст. Аммо **қӯтан**, ки баромади тоҷикӣ надорад, адиб инро дуруст дарк карда, мехоҳад ба ҷойи он дар забони адабӣ муодили тоҷикии **хел** умумӣ гардад. Дар мисоли дуюм низ муддаои нависанда аз истифодаи диалектизми **адир** ҳамин аст. Ӯ мехоҳад калимаи зебои **адир**, ки тоҷикӣ

буда, дар «ФТЗТ» (2010) бо ишораи гуфт. «теппа, баландӣ, доманаи кӯху пуштаи начандон баланд» ва дар «ФТР» (2006) низ зери ишораи разг. «холм, адыр» (с.39) маънӣ карда шудааст, дар паҳлӯи вожаҳои умумиточикии **теппа, баландӣ** чун муродиф ранги оммавӣ касб кунад. Дар ин бобат А.Самад васияти устод С.Айниро, ки «ба фаҳми ман, дар кор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт кардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагурезондан лозим аст» - гуфта буд [109, 235], ба ҷо овардааст.

2.1.Диалектизмҳои лексии хосаи фарохистеъмол. Ин навъи диалектизмҳои лексии хоса дар асарҳои А.Самад хусусияти ҳам предметӣ ва ҳам ғайрипредметӣ доранд. Онҳо дар ифодаи ном, аломат, сифат, хусусияти ашъи гуногун, амалу ҳаракати инсон ва ҷонварон ба кор мераванд, мафҳуми замон, миқдору дараҷа ва тарзи амалро низ ифода мекунанд. Аз ин рӯ, онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо менамоем:

2.1.1. ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИИ ХОССАИ ПРЕДМЕТӢ. А.Самад дар тасвири ҳодисаву воқеаҳо аз мафҳумҳои мухталиф ва номи ашъи фаровоне кор гирифтааст, ки як қисми онҳоро ҳамин навъи диалектизмҳо ташкил медиҳанд. Нависанда ҳаминро дар назар дорад, ки истифодаи дурусти захираи луғавии забони халқ имконияти содагӣ, муассирӣ, ифоданокӣ, халқият ва реализми услуби бадеиро хубтар таъмин месозад. Зеро диалектизмҳо аз ҷиҳати маънӣ пуробуранг, аз нигоҳи услуб пурҷозибаву муассиранд ва тавассути онҳо адиб метавонад мақсади худро баён созад ва таваҷҷӯҳи хонандаро ба ҳодисаҳо бештар ҷалб намояд. Аз дигар тараф, эҳсосот, андеша, эстетикаву психологияи персонажҳо ба воситаи диалектизмҳои предметӣ ба тасвир гирифтани нисбат ба вожаҳои адабӣ ҷолибтар мебарояд.

Диалектизмҳои лексии предметӣ аз нигоҳи маънӣ ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мешаванд:

2.1.1.1. ДИАЛЕКТИЗМҲОЕ, КИ МУНОСИБАТИ ТАБОРИРО ИФОДА МЕКУНАНД. Ба ин гурӯҳ В.С.Расторгуева диалектизмҳои додо (падар), **оча** (модар), **хусур** (падарарӯс, падаршӯй), **хушдоман**

(модарарӯс, модаршӯй), **пиракӣ** (шавҳар)-ро дохил намуд. Аз инҳо вожаи **додо** ба лаҳҷаҳои шимолӣ дахл дорад [48,77]. Дар баъзе аз ин лаҳҷаҳо ба гунаи **дада** /**дадо** ҳам истеъмол меёбад [83,77]. Калимаи мазкур дар луғати устод С.Айнӣ низ ба ҳамин шаклу маънӣ оварда шудааст [2,7]. Воҳиди луғавии **оча** бошад, яқин марбут ба лаҳҷаҳои ҷанубист. Зеро вай танҳо дар «ФГҶЗТ» (2012) ба қайд гирифта шудааст (с.518) ва муодили **ача** доштани он ҳам зикр ёфтааст (с.518).

Чи тавре ки дида мешавад, диалектизмҳои **додо** ва **оча** муодилҳои гуногуни овозӣ доранд, ки ин ҳодиса дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ хеле маъмул аст. Р.Ғаффоров дар ин бобат чунин навиштааст: «Дар шеваҳои забони тоҷикӣ калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ на танҳо аз ҷиҳати луғат, балки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ҳам тафовут доранд» [15; 47].

А.Самад аз диалектизми **додо** дар «КД» дар чанд ҷо истифода кардааст, аммо чун медонад, ки ин калима хусусияти лаҳҷавӣ дорад, онро дар ҳама маврид дар нутқи персонаж ба қалам додаст:

Росташ, **додо**, ба ҳар гӯшаи кӯҳистон, ки чархи мошин расид, харобӣ меовардааст (с.145).

Дар корбурди ин диалектизм адиб ҳаминро ба ҳисоб гирифтааст, ки сухани персонаж дар асари бадеӣ вобаста ба талаби услуби нигориш метавонад ба меъёрҳои забони адабӣ чандон мувофиқ набошад. Зеро ин ҷо тибқи қоида ҳам воҳидҳои луғавӣ ва ҳам унсурҳои грамматикиву фонетикӣ лаҳҷавӣ ба истифода дода мешаванд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки шахсияту фардияти персонаж маҳз тавассути забонаш муайян мегардад.

Нависанда дар мисоли боло метавонист аз муодили адабии **додо падар** истифода кунад, лекин ҳаминро дар назар дорад, ки тавассути он диалектизм ҳам халқияти забони асарро метавонад таъмин созад, ҳам имкон дорад, ки тасвири ҳодисаҳоро табиӣ ва забони нигоришотро ҷаззобу муассир гардонад. Зеро ҷиҳати муассирӣ ва ҷоннокии сухан дар калимаи **додо** зиёдтар эҳсос мешавад.

Диалектизми **оча** дар ҳикояи «Мурофия» (ГД) ба кор рафтааст. Нависанда муодили **очаро** чун мухотаб дар нутқи Мурод ва шакли **очатаро** дар сухани пур аз гилаи модари \bar{u} нисбат ба писараш корбаст намудааст. Дар идомаи нигориш адиб аз усули маънидоди дохилиматнии диалектизмҳо истифода карда, дар сухани тасвирии худ муодили адабии **модарро** ба қалам додаст, ки ба ин восита мафҳуми диалектизми **оча** маълум шуда меистад:

-**Оча**, соат чанд аст? - оҳиста пурсид \bar{u} ...**Модар** ҷавоб надод ... (с.316).

- Сихату саломатӣ? Охири охирон бо ин нағмаҳот **очата** мекушӣ (с.316).

Нависанда ин вожаро вобаста ба маҳали рӯйдоди ҳодиса, ҷаҳонбинии образҳо, муҳити сухан дар нутқи персонажҳо ба қалам додаст. Чунки дар ин ҳикоя ба қавли М.Шукуров, «...қаҳрамон аз назари нависанда не, балки олами беруна аз назари қаҳрамон тасвир ёфтааст. Дар аксар маврид назари ботинии қаҳрамон дар маркази диққати нависанда қарор гирифтааст ва \bar{u} воқеаҳоро он тавре ки қаҳрамон медид, нишон медиҳад» [75,15].

Вожаи **хусур** марбут ба лаҳҷаҳои ҷанубист [4,778]. Ин калима дар ФЗТ [89, 511]. ва луғати С.Айнӣ [3,445] бо ҳамин маънии боло ба қайд гирифта шудааст, аммо чун хатти густариши он имрӯз аз ҳудуди лаҳҷаҳои ҷанубӣ убур карда наметавонад ва дар забони адабию лаҳҷаҳои шимолӣ муродифи **падарарӯс** дорад [83,178], ҳақ дорем, ки онро ҳамчун диалектизми фарохистеъмол шиносем. Ин воҳиди луғавӣ дар луғатҳои В.С.Расторгуева ва М.Маҳмудову Б.Бердиев, ки маводи лаҳҷаҳои шимолиро дар бар мегиранд, зикр наёфтааст.

А.Самад диалектизми мазкурро чун ҷузъи калимаи мураккаб дар таркиби вожаи **хусуршаванда** дар қиссаи «Маҳбус» (ШС) ба қалам додаст:

Ваҳ-ваҳ-ваҳ, гӯё хонаи **хусуршаванда** арӯсбинӣ меравад ... (с.8).

Дар ягон маврид нависанда маънидоди вожаи **хусурро** лозим надонистааст. Ин аз он ҷиҳат аст, ки бе шарҳи муаллиф ҳам дарки маънии он ба хонанда мушкилӣ пеш намеорад.

Диалектизми **хушдоман**, ки муодилҳои гуногуни овозӣ низ дорад, аз унсурҳои фаъоли лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба ҳисоб меравад [84, 779]. Муродифи он дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои шимолӣ вожаҳои **модарарӯс** ва **модаршӯй** мебошанд [88,84; 83,154]. Дар «ФЗТ» (1969) калимаи мазкур ба қайд гирифта нашудааст. Дар луғати С.Айнӣ (1976) бошад, «модари зан» маънӣ гардидааст (с.445). Вале бояд гуфт, ки **хушдоман** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ на танҳо маънии «модари зан», балки маънии «модари шавҳар» - ро низ ифода мекунад.

А.Самад диалектизми **хушдоманро** дар қиссаи «Маҳбус» дар сухани тасвирии худ ба қалам додааст.

Сипас, мефаҳманд: маҳкама хонаи **хушдоман**, ё он ҷое, ки тасаввур мекарданд, набудааст (с.7).

Адиб аз корбасти диалектизми васеъистеъмоли **хушдоман** дар асари худ се ҳадаф дорад: а) Меҳоҳад тавассути он ҷиҳати муассирии нутқ ва ҷанбаҳои ҳалқиву бадеии забони асари худро таъмин созад; б) Меҳоҳад, ки ин вожа дар баробари калимаҳои **модарарӯс** ва **модаршӯй** дар забони меъёрӣ хусусияти умумиточикӣ касб кунад, зеро ба воситаи он маънии ҳам «**модарарӯс**» ва ҳам «**модаршӯй**»-ро ифода кардан мумкин аст; в) Кӯшиш кардааст, ки бо ҳамин роҳ дар бобати такмил бахшидани лексикаи забони адабии тоҷик чун як адиби баркамол ҳиссагузор бошад.

Диалектизми **хушдоманро** адиб дар ҷумлаи боло дар иртибот бо калимаи **хона** оварда, ба ин восита як ибораи изофӣ (хонаи хушдоман) сохтааст, ки дар натиҷа байни калимаи **маҳкама** ва ибораи **хонаи хушдоман** муносибати мутақобил ба вучуд омадааст. Ба таври дигар, нависанда зимни тасвири ҳодисаи рӯйдода антоними маъноӣ мантиқӣ сохтааст.

Диалектизми **пиракӣ** хоси лаҳҷаҳои ҷанубист ва дар ин лаҳҷаҳо ба маънии «шавҳар» ба кор меравад [84, 546]. Вожаи мазкур сохта буда, аз

решаи **пир** ва пасванди –**акӣ**, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъмул аст [22,68-73], сохта шудааст.

Ин калимаро А.Самад дар «КД» ба хотири ба тасвир гирифтани муносибати самимонаи қаҳрамонҳои асар – Гулбону ва Шохин (зану шавҳар) ба қор андохтааст. Диалектизми **пиракӣ** дар асар дорои тобиши махсуси услубист.

- Либосҳои навта пӯш, - гуфт Гулбону ва дудилагии **пиракнашро** пай бурда, илова кард... (с.83).

Нависанда калимаи мазкурро дар ягон ҷойи асараш маънӣ накардааст, аммо дар нигоришоти \bar{u} ин вожа бо дигар калимаҳо ҷунон тавҷам оварда шудааст, ки хонанда маънои онро аз мафҳуми умумии ҷумла метавонад дарк кунад. Воқеан, ин як навъи маънидоди дохилиматнии диалектизмҳост, ки адибони ба хотири ба хонанда бозгӯ намудани мақсаду мароми худ аз он истифода мекунанд.

Диалектизми **пиракӣ** ба ҷуз мафҳуми «шавҳар» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боз тобиши эҳсосии «эҳтиром ва меҳрубонии зан нисбат ба шавҳар» - ро низ ифода карда метавонад.

1.1.1.2. Диалектизмҳои ифодагари мафҳумҳои абстракт: чандала (ҷидду ҷаҳд), **сағчакиш** (аккоси пурғулғулаи сағҳо), **маҳтал** (мунтазир, интизор), **пуштғелак** (аз таъсири ханда дар замин ғел задан), **мурданивор** (саҳт, бо тамоми қувва), **исқотӣ** (ҳароммурда, сабилмонда).

Вожаи **чандала** дар ягон луғат зикр наёфтааст. Дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ вай ба маънии «кӯшиш, саъй, талош» истеъмол меёбад. Аз рӯйи ҳамин маънӣ **чандала** бо воҳиди луғавии **ҷадал** дар мавқеи муродифӣ қарор мегирад. Аммо инро мебояд қайд кард, ки вожаи **ҷадал**, агар маънии «кӯшиш»-и муқаррариро ифода намояд, **чандала** дар ифодаи «азму талоши аз ҳад зиёд» ба қор бурда мешавад. Ана ҳамин тобиши маънӣ миёни **ҷадал** ва **чандала** тафовут мегузорад.

А.Самад диалектизми **чандаларо** дар «КД» мавриди қорбасти қарор додаст:

Кампир бо **чандала** ҳавлӣ мерӯфт ... (с.141).

Нависанда ин ҷо аз вожаи **чандала** меҳвар сохта, дигар калимаҳоро дар иртибот ба он рӯйи кор овардааст. Зеро ҳадафи ӯ маҳз нишон додани вазъи асабоният ва ҷаҳди персонаж дар иҷрои амали хеш мебошад, ки ин маънӣ танҳо тавассути калимаи **чандала** ифода меёбад. Дар ин маврид адиб се масъаларо ба ҳисоб гирифтааст: а). Воҳиди луғавии **чандала** нисбат ба муодилҳои адабии худ образнок аст, ки ба воситаи он кӯшишу ғайрат ва ҳолати саросемагиву пурташвишии қаҳрамони асар - Гулбонуро аз вачҳи бепарвоии писараш Ҳошим равшантар ба тасвир гирифтани имкон дорад; б). Ин диалектизм аз нигоҳи услуб аз муродифҳои ҳамафаҳмаш болотар меистад, ки ба воситаи он ҷиҳати услубии забони асарро хуб таъмин кардан мумкин аст; в). Вожаи **чандала** барои фаъл, ҷоннок ва дар гардиш ба қалам додани ходиса, дар тафаккури хонанда пайдо кунонидани тасаввурот оид ба рӯйдоди тасвиршаванда имконияти васеътар дорад.

Диалектизми **сагчакиш** ба ҷуз «ФГҶЗТ» (2012, 592) дар дигар луғатҳо ба қайд гирифта нашудааст. Аз ин бармеояд, ки хатти густариши он аз ҳавзаи интишори лаҳҷаҳои ҷанубӣ убур карда наметавонад. Ба ҳар ҳол, чун лаҳҷаҳои ҷанубӣ як ҳудуди васеи ҷуғрофиро фаро мегиранд, наметавонем онро ба гурӯҳи диалектизмҳои маҳдудистеъмол шумил созем.

А.Самад вожаи **сагчакиш**ро дар повести «КД» дар мавриди ба тасвир кашидани шӯру қиёми сағҳои деҳа ба муқобили селай гургҳо истифода кардааст:

...баъди садои туфанг ғайр аз **сагчакиши** кӯтоҳ деҳа боз ба ҳукми хомӯшӣ медарояд (с.134).

Нависанда ба хотири маънидоди диалектизми **сагчакиш** дар ҷойи дигар аз ибораи омиёнаи **ҷакидани сағ** кор гирифтааст. Дар ҳақиқат, ин ибора, ҳарчанд ки меъёрӣ нест, дар забони халқ метавонад бар ивази **сагчакиш** ба кор равад.

Дар матни боло диалектизми **сагчакиш** бо калимаҳои **деҳа, садо, туфанг, хомӯшӣ** тавбам оварда шудааст, ки ин вожаҳо аз нигоҳи мантик якдигарро мукамал месозанд.

Калимаи **маътал** хоси шеваи ҷанубӣ буда, дар истеъмоли сокинони хама мавзӯҳои интишори он ба мушоҳида мерасад. Ин вожа дар луғатҳои шевагӣ ба қайд гирифта нашудааст, аммо мураттибони «ФТР» [90, 345] ва «ФТЗТ» [88,ч 1, 825] бе ишораи услубӣ бошад ҳам, ба сифати як моддаи луғавӣ онро бо ҳамон маънии боло зикр кардаанд. Бояд гуфт, ки **маътал** шакли лаҳҷавии калимаи арабии **муаттал** (бекор, маъзул) буда ФЗТ [89,710], дар асоси қоидаҳои фонетикии лаҳҷаҳои ҷанубӣ чунин шакл гирифтааст, ки як роҳи зухуроти диалектизмҳо дар лаҳҷаҳо ҳамин аст. Аммо мураттибон ба хусусияти лаҳҷавӣ доштани **маътал** ишора накарда, онро ҳамчун вожаи меъёрӣ ба ҳисоб гирифтаанд.

А.Самад диалектизми **маъталро** дар «КД» чун воситаи тасвир барои ба қалам додани якравӣ ва худсарии Амири чӯпон дар нутқи худи ӯ истифода кардааст. Албатта, вақте ки адиб диалектизмро дар сухани персонажи бесавод ба кор мебарад, ин чунин маънӣ дорад, ки ӯ тарафдори дар забони адабӣ умумӣ кардани он нест. Вале истифодаи диалектизм барои нишон додани сатҳи саводи персонаж зарур шуда мемонад:

Маътали рухсатнома истем, дар ин чӯлистон рама ҳам аз по меафтаду худамон ҳам... (с.139).

Нависанда диалектизми **маъталро** дар иртибот бо вожаҳои, **рухсатнома, истодан, чӯлистон, рама** овардааст, ки миёни онҳо на танҳо алоқаи грамматикӣ, балки алоқаи мантиқӣ низ ҷой дорад. Чунин тарзи нигоҳиш имкон додаст, ки хонанда маънии диалектизми мазкурро аз дохили матн баосонӣ дарк намояд.

А.Самад метавонист ба ҷойи **маътал** муродифи адабии он **интизорро** кор фармояд, аммо чун мебинад, ки персонаж як умр аз муҳити лаҳҷа берун нарафтааст, дар нутқи ӯ ба кор андохтани калимаи лаҳҷавиро салоҳ донистааст.

Воҳиди луғавии **пуштғелак** дар «ФГҶЗТ» (2012) ба маънии «ғел задан, ғелидан» оварда шудааст (с.566). Вале бояд гуфт, ки мафҳуми **пуштғелак** ғел задани муқаррарӣ нест, балки ғелида печутоб хӯрдан аст, ки зимни хандаи сахту бардавом ба амал меояд. Аз луғатҳои шевагии В.С.Расторгуева (1963), М.Маҳмудов ва Б.Бердиев (1989) онро пайдо карда натавонистем, дар луғати устод С.Айнӣ (1976) ва дигар луғатҳои тафсири низ ба қайд гирифта нашудааст.

Аз ханда човандозҳо **пуштғелак** мерафтанд, аммо ба лаби Пирак табассум ҳам намеомад (с.122).

Дар ин мисол нависанда аз диалектизми **пуштғелак** тавассути ёвари **рафтан** як феъли таркибии номӣ сохтааст. Ин ба он хотир аст, ки дараҷаи амалиётнокӣ ва таъсиррасонӣ дар феъл нисбатан бештар аст. Ба ин маънӣ Н.Маъсумӣ менависад: «Феъл ба сухан бисёр активӣ, характернокӣ ва ҷоннокӣ бахшида, дар фаҳми кас оид ба ҳодиса тасаввуроту таассуроти пурра пайдо мекунонад» [34,101].

Бояд қайд кард, ки дар ҷумлаи боло адиб аз санъати муқобила кор гирифтааст. Яъне, ҳолати табассум накардану ҷиддӣ истодани Пирак бо хандидану пуштғелак кардани човандозҳо муқобил гузошта шудааст, ки зимни ин тарзи тасвир \bar{u} тазоди бадеӣ сохта, ҳам бадеияти забони асарро таъмин намудааст, ҳам ҷиҳати эҳсосиву муассирии тасвириро пурқувват сохтааст.

Диалектизми **пуштғелак** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муодили **пуштағелак** ҳам дорад. Аммо нависанда мебинад, ки дар **пуштағелак** овози **а** барзиёд аст, шакли дурусти он – **пуштғелакро** кор фармудааст. Дар ҳақиқат, рисолати қаламкаш, пеш аз ҳама, шакли дурусти диалектизмҳоро ёфта, кор фармудан аст. Дар вақташ Ф. Муҳаммадиев ҳамин ҷиҳати масъаларо ба ҳисоб гирифта, диалектизмҳои **чова**, **садторик** ва **давангро** (аз лаҳҷаи Самарқанд) ба шакли дуруст – **чова**, **сарторик**, **дабанг** дароварда дар асарҳои худ кор фармуда буд [16,135]. Дар ин бобат устод С.Айнӣ чунин мегӯяд: «...вазифаи нависанда ва шоирон дар хусуси забон ин нест, ки бо

забони вайрон аз паси касони забоннодон раванд, балки бояд инҳо дар хусуси забон оммаро аз паси худ кашанд» [108,39].

Калимаи **мурданивор** ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидааст. Дар зинаи аввал аз масдари **мурдан** тавассути пасванди **-ӣ** замони ояндаи сифати феълӣ сохта шудааст. Дар зинаи дуюм ба воситаи пасванди **-вор** аз сифати феълӣ зарфи тарзи амал сохта шудааст.

Аз луғатҳои шевагӣ калимаи мазкур танҳо дар «ФГҶЗТ» (2012) ба гунаи **мурданвор** (с.460) бо ҳамон маънии боло зикр ёфтааст. Аз ин мебарояд, ки ҳудуди истеъмоли он тамоми ҳавзаи интишори лаҳҷаҳои чанубиро фаро мегирад. Дар «ФТР» (2006) ин вожа бе ягон ишораи услубӣ «до смерти; очень сильно» тарҷума шудааст (с.370).

А.Самад диалектизми **мурданиворро** дар «КД» кор фармуда, чихати муассирии забони асарро таъмин намудааст:

Чашмама пӯшидаму буза **мурданивор** таи рикоб гирифтам (с.122).

Дар ин мисол нависанда диалектизми **мурданиворро** доништа мавриди корбаст қарор додааст. Зеро вай як тобиши махсуси услубӣ дорад ва ин тобиш дар ниҳоят саҳту мустаҳкам ва ба тамоми ҳастӣ дошта гирифтани чизе зоҳир мегардад, ки инро муродифҳои адабиаш ифода карда наметавонанд. Аз ҷониби дигар, диалектизми мазкур нерӯи ҳаяҷонбахши забони повестро хеле афзуда, сабки реалистии адибро қувваи тоза бахшидааст, ки он хусусиятҳоро низ тавассути муродифҳои адабии он ифода кардан имкон надорад.

Воҳиди луғавии **исқотӣ** танҳо дар «ФГҶЗТ» (2012) дучор омад, ки он ҷо «сабилионда, бесоҳиб, бесаробон; хайрот, ройгон» маънӣ шудааст (с.284). Аз ин бармеояд, ки ҳатти густариши он дар доираи интишори лаҳҷаҳои чанубӣ печ меҳӯрад. Калимаи мазкур таркибан сохта аст ва дар лаҳҷаҳои чанубӣ аз решаи **исқот**, ки арабӣ буда, дар «ФЗТ» (1969) **партофтан, андохтан, афкандан, бачапартоӣ** маънӣ гардидааст (с.508), тавассути пасванди **-ӣ** шакли сохта пайдо кардааст. Калимаи **исқот** дар «ФТР» ба ҷуз маъниҳои боло боз бо ишораи услубии **уст.** «вещи умершего, раздаваемые беднякам за принятие на себя его грехов»

тарчума ёфтааст (с.251). Вожаи **искот** дар лаҳчаҳои Бухоро бо ёвари **кардан** дар як таркиб омада, маънии «муайян намудани синну соли майит»-ро ифода мекунад [83,109].

Решаи диалектизми мазкур (искот) дар фарҳангҳо ва баъзе лаҳчаҳои тоҷикӣ маҳфуз монда бошад ҳам, шакли **искотӣ** ғайр аз лаҳчаҳои ҷанубӣ дар дигар сарчашмаҳо ба қайд гирифта нашудааст. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар онро ҳамчун диалектизми лексикӣ хосса ба ҳисоб гирифтани мумкин аст.

А.Самад вожаи мазкурро дар «КД» истифода кардааст:

- **Искотӣ**, санги осиеб ворӣ чунон гирд гашт, ки дар назарам замину осмон чаппаву роста шуд (с.126).

Дар ин мисол ғайр аз диалектизми **искотӣ** пасванди лаҳҷавии **ворӣ**, ки синоними **барини** адабӣ буда, дар доираи лаҳчаҳои ҷанубӣ фаъолият мекунад, низ ба кор рафтааст. Тавассути ин диалектизм нависанда чун воситаи ташбеҳсоз тарзи давр задани харро дар як нуқта бо гардиши санги осиеб қиёс намудааст. Адиб аз истифодаи диалектизмҳои **искотӣ** ва **ворӣ** се ҳадаф дорад: а) реалистона ва ҷоннок тасвир намудани ҳаёти мардуми деҳот; б) бозгӯ намудани рангорангию пурбории луғати забони зиндаи халқ; в) бозтоб додани чехраи қаҳрамони асар ва ба ҷуз лаҳҷа аз меъёрҳои забони адабӣ огаҳӣ надоштани ӯ.

2.1.1.3. ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКӢИ ХОССАИ ГУНОГУНМАЪНО. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **харной** (хекиртас, гулӯ), **чигот** (қошу қавок), **нигас** (бомгӯша), **арғушт** (ракс), **бафурча** (бафурсат), **аламон** (ғоратгар, роҳзан), **дастбела** (дастпӯшак), **пешобағал** (қафаси сина) ва амсоли инҳоро дохил намудан мумкин аст.

Воҳиди луғавӣ **чигот** ба ҷуз «ФГЧЗТ» дар дигар луғатҳои шевагӣ ба қайд гирифта нашудааст. Ҳудуди истеъмоли он асосан лаҳчаҳои шимолии Кӯлоб, Кӯлобии Ҳисор, Рашт ва лаҳҷаи ваҳиёӣ- қаротегинӣ мебошад. Аз ин рӯ, **чигот** аз диалектизмҳои фарохистеъмоли лаҳчаҳои ҷанубӣ ба ҳисоб меравад. Дар лаҳҷаи води Рашт дар маънии «қошу

қавоқ» шакли **чугут** низ кор фармуда мешавад, ки ин муодили фонетикии **чигот** аст.

А.Самад диалектизми мазкурро дар повести «КД» ба хоџири тасвири ваҷоҳати Гулбону истифода намудааст:

- Ғайр аз гургу сағ гапи дигара аз забонат бод бурдааст? – **чигот** андохта пичинг зад Гулбону (с.161).

Вожаи **чигот** дар сухани тасвирии худи нависанда қаламдод гардидааст. Ин, эҳтимол, ба ин хотир бошад, ки \bar{u} меҳоҳад калимаи мазкур ба ҷойи муродифи ҷуфтистеъмоли **қошу қавоқ**, ки тоҷикӣ ва мӯъҷаз нест ва маънии болоро ба таври маҷоз мефаҳмонад, хусусияти умумиточикӣ пайдо кунад. Зеро тавассути диалектизми **чигот**, ки бо ёвари **андохтан** дар як таркиб омада, маънии «қошу қавоқ гирифтани»- ро ифода мекунад, ваҷоҳати шахсро хубтар ба тасвир гирифтани мумкин аст. Дигар ин ки, **чигот** бо тобиши маъноӣ аз синоними адабияш фарқ карда меистад. Чунки, агар таркиби **қошу қавоқ андохтан** танҳо мафҳуми «рӯй турш кардан»- ро дошта бошад, диалектизми мазкур, илова бар ин, тобиши «қаҳр кардан, рӯй тофтани»- ро ҳам мефаҳмонад. Яъне, калимаи сермаъност, ки ин гуна унсурҳои нутқ барои тасвири ҳодисаҳои гуногун дар асарҳои бадеӣ ба адибон имконияти бештар фароҳам меоранд.

Диалектизми **арғушт** аз калимаҳои маъмулу васеъистеъмоли лаҳҷаҳои чанубист, ки дар маънии «ракс» ба кор бурда мешавад. Дар «ФГҶЗТ» низ ба ҳамин маънӣ зикр ёфтааст (с.65). Дар «ФТР» (2006) калимаи мазкур бе ишораи услубӣ «танец» тарҷума карда шудааст (с.43). Аз ин мебарояд, ки мураттибон онро ҳамчун вожаи меъерӣ ба қайд гирифтаанд. Аммо, чунон ки маълум аст, муодили адабии он дар забони тоҷикӣ **ракс** мебошад.

А.Самад онро дар повести «КД» ба хоџири барҷаста ба қалам кашидани як лаҳҷаи хушдилии персонажҳо - Гулбону ва Шохин мавриди истифода қарор додаст:

Арғушт мерам. Ҳеҷ гап не, ягон одами бегона нест-ку (с.160).

Бояд гуфт, ки феъли **рафтан** аз рӯйи замони ҳозира-оянда (меравам) дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли **мерам** истеъмом меёбад. Адиб онро дар нутқи Гулбону бо ҳамон шакли лаҳҷавиаш якҷоя бо диалектизми **арғушт** дар як таркиб овардааст ва бо ҳамин восита сухани персонажро фардӣ кардааст. Чунон ки мебинем, **арғушт рафтан** феъли таркибии номист. Ин феъл, имкон додаст, ки А.Самад як лаҳҷаи ҳаёти персонажи худро ба таври воқеӣ тасвир намояд ва эҳсосоти хонандаро бедор кунад. Зеро мегӯяд Ефимов А.И.«Шакли замони ҳозира-ояндаи феъл услубан хеле таъсирбахш аст ва бо ёрии он амалро ҳаётӣ, возеҳтар ва ба тарзи тасвирӣ ифода намудан имкон дорад» [19, 405].

Калимаи лаҳҷавии **бафурча** маънии «бафурсат, бемалол, оромона, осудаҳол» -ро ифода мекунад ва дар ҳама мавзӯҳои густариши лаҳҷаҳои ҷанубӣ истеъмом меёбад. Ин вожа аз нигоҳи сохт сохта буда, аз решаи **фурча** (вақт, фурсат) тавассути пешванди **ба** сохта шудааст. Дар «ФГҶЗТ» дар шакли овозии **бафирча/бафърча** оварда шудааст (с.97). Мураттибони «ФТР» (2006) онро бо ишораи услубии разг: «непринуждённо, свободно, не стесняясь» тарҷума кардаанд (с.78).

А.Самад хуб мефаҳмад, ки аслиҳаи асосии адиб дар офаридани асар забон аст. Аз ин рӯ, забони асари бадеӣ ба хонанда ҳар қадар наздик бошад, мароми эҷодии ӯ ҳамон қадар зиёд маълум шуда менамояд. Ин аст, ки чида гирифтани диалектизмҳои хоссаи фароҳистеъмом, чун **бафурча**, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз ҳисоби забони адабиёти классикӣ захира гардидаанд, на танҳо дар бобати ба қалам додани рафтору кирдор ва тарзи муоширату муносибати персонажҳо бо ҷомеа, балки дар бобати инкишоф додани меъёрҳои забони адабӣ ба адиб ёрӣ медиҳанд. Дар сухани тасвирии худ рӯйи қор овардани **бафурча** аз ҷониби А.Самад ба ҳамин хотир аст. Ӯ меҳаҳад, ки ба калимаи мазкур умри дубора бахшида, онро дар қатори муродифҳои адабиаш ба ихтиёри умум вогузорад:

Бафурча аспро оварда, дар яккамехи офтобрӯ баст... (ҚД.с.153).

Дар ин мисол дигар ҳадафи адиб нишон додани тамкину тааммул, солормандӣ ва оромтабиатӣ барин хислатҳои Шоҳин мебошад, ки ҳамаи ин мафҳумҳоро метавонад маҳз диалектизми **бафурча** ифода намояд. Калимаи **бафурча** бо ҳамин тобишҳои маъноӣ услубӣ ин ҷо чун меҳвар ба қалам рафтааст ва дигар калимаҳои таркиби ҷумла дар атрофи он муттаҳид гардида, маънию мундариҷаи онро пурқувват сохтаанд.

Вожаи **аламон** дар ифодаи «роҳзан, ғоратгар» дар «ФГҶЗТ» ба лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор мансуб доништа шудааст (с.59). Аммо далелҳои мӯсобит месозанд, ки вай дар тамоми лаҳҷаҳои ҷанубӣ истеъмол меёбад. Яъне, ҳудуди он васеъ аст. Дар «ФТР» (2006) ин диалектизм бе ишораи услубӣ «набег с целью грабежа и захвата пленников» тарҷума шудааст (с.33).

Диалектизми мазкур аслан дар услуби дурушт ва дар мавриде истифода мешавад, ки гӯянда аз сухбат ё амали саросемавори мусоҳиб розӣ нест.

- Бону, аз пас **аламон** нест-ку. Ҳамин рӯз наёбем, дер мешавад? (с.153).

Ба назари мо, диалектизми **аламон** муодили лаҳҷавии калимаи **альамони** классикӣ аст, ки дар «ФЗТ» (1969) «калимаи нидо дар вақти амон ва паноҳ хоستان» маънӣ шудааст (с.60).

Диалектизми **нигас** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муодили фонетикии **нигиса** ва муродифи **полиса/пориса** ҳам дорад, ки маънии он «бомгӯша» мебошад [84,553]. Ин калимаро А.Самад ба хоҳири таъмини айнияти тасвир- нишон додани ҳолати ғамзадагии мардум аз ҷавти яке аз персонажҳои «КД» - Мирзои Човандоз дар сухани тасвирӣ истифода намудааст:

Мардҳо... рӯйи каҳдарзаву ғӯлачӯбҳои таги **нигаси** долони барқад амонат нишастанд (с.115-116).

Дар тасвири адиб қаламдод шудани ин вожа ба хоҳири муродиф надоштани он дар забони адабӣ ва ҳам руҳи халқӣ бахшидан ба забони повест аст.

Воҳиди луғавии **дастбела** дар «ФГҚЗТ» бо ишора ба лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва тоҷикони Бадахшон «дастпӯшак» маънӣ шудааст (с.322). Аммо, ба назари мо, хатти интишори он дар доираи ин ду лаҳҷа катъ намеёбад, балки қисми зиёди ҳавзаҳои паҳншудаи лаҳҷаҳои ҷанубиро фаро мегирад. Дигар ин ки, **дастбела** на дастпӯшаки муқаррарӣ, балки дастпӯшаки аз чарм ё матои дурушту ғафс дӯхташуда аст, ки онро ҳангоми буридан ё кашондани шохҳои хордор ба даст мепӯшанд. Калимаи мазкур дар «КД» дар тасвири адиб ба кор рафта, мисли дигар диалектизмҳо ба сухани ӯ оҳанги содаи гуфтӯгӯӣ бахшидааст:

Касе таъкид кард, ки барои эҳтиёт ба панҷаҳояш **дастбела** кашад, зеро дандонҳои сағи Усмон аз ашкҳои гург ҳам тезу бақувватанд (с.108).

Дар ин мисол диалектизми **дастбела** вазифаи услубӣ касб кардааст, ки ин вазифа мувофиқи ҷараёни ҳодисаҳо ва мундариҷаи асар, идея, хусусияти эҳсосоти пайдо намудани тасвир, приёми эҷодӣ қувваи тоза гирифтааст. Маҳорати нависанда аз истифодаи ин калима дар он аст, ки ӯ аз анбӯҳи муродифҳо барои ифодаи мақсад мувофиқтари онҳоро интихоб кардааст ва вай яққоя бо дигар калимаҳо ҳалқияти забони асарро таъмин намудааст.

Дар повести «КД» диалектизми **харной** истифода шудааст. Ин калима ҳоси лаҳҷаҳои ҷанубист ва муодилҳои **хърной/ хирной** ҳам дорад, ки маънии он «хекиртак, гулӯ» мебошад [84,776]. А.Самад онро дар сухани тасвирӣ бо ҳамон маънии боло ба кор бурдааст:

Одами забонкӯтоҳ гунгу кар мешавад, вагарна аз **харной** Шохин мегирифт (с.131).

Вожаи **харной** истилоҳи биологист ва табиист, ки тобишҳои маъноиву услубӣ зоҳир карда наметавонад. Аммо адиб онро бо исми **Шохин** ва феъли **гирифтан** тавҷам оварда, бо ин роҳ ба сухани тасвирии худ оҳанги содаи ҳалқӣ- гуфтӯгӯӣ зам намудааст. Дар услуби илмӣ ва расмӣ онро истилоҳи **хекиртак** иваз мекунад.

Ба ҳамин монанд дар «КД» диалектизми **пешобағал** ба кор рафтааст, ки он ба забони асар тобиши ҳалқӣ бахшидааст:

Вай... боназокат даст, китф, **пешобағал**, зулфону кокулон, коматашро ларзонидаву чунбонида хиромон шуд (с.161).

Диалектизми мазкур дар «ФГҶЗТ» ба маънии «оғуш, канор, бағал» зикр ёфтааст (с.542). Аз дигар луғатҳо онро пайдо накардем. Аммо аз тасвири А.Самад бармеояд, ки **пешобағал** на танҳо маънии боло, балки мафҳуми «сина, қафаси сина»-ро низ ифода мекунад.

Чунон ки қайд гардид, муродифҳои меъёрии **пешобағал сина** ва **қафаси сина** мебошанд, вале дар забони адабӣ ва гуфторӣ ҳар кадоми инҳо ҷои худро доранд. Воҳидҳои луғавии **сина** ва **қафаси сина** дар забони адабӣ ва нутқи китобӣ ифодаи умумӣ ҳисоб меёбад. Вале диалектизми **пешобағал** маънии маҷозӣ дошта, дар забони халқ ҳамчун воситаи пӯшида ифода кардани ашъи тасвир истифода мешавад.

2.1.2. Диалектизмҳои лексикӣ хосса, ки хусусияти сифатӣ доранд. Ба воситаи калимаҳои сифатӣ адибон ҳолату вазъият, хислату характери персонажҳо ва ҳодисаҳоро метавонанд равшантар ба қалам гиранд. Зеро сифатҳо дорои обуранги зиёди бадеӣ буда, тавассути онҳо хусусиятҳои эҳсосӣ ва муассирии нутқ бақувват ва аҳдофи эҷодии адиб равшан тасвир меёбанд. Аз ин рӯ, А.Самад дар қатори сифатҳои меъёрӣ аз диалектизмҳои сифатӣ истифода намудааст, ки аз нигоҳи маънӣ онҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

2.1.2.1. Диалектизмҳои хосса, ки ҳолат ва хислату хусусияти шахсро ифода мекунанд: **тентак** (махмадоно, ҳавобаланд), **ланҷ** (бемор, беқувват), **бахтак** (суханчин, хабаркаш), **мехнатрӯзӣ** (мехнатӣ, мехнаткаш), **қачалапо** (қачпо), **шахшул** (маҷ.: гарданғафс, нофармон), **танол** (ночунбон, ором, хобида), **мулуҳ** (ало - було) ва монанди инҳо.

Вожаи **тентак** дар ФГҶЗТ дар ҳамин шакл ва ҳам ба гунаи **тинтак** «девона, ноқисулақл» маънӣ шудааст (с.683) . Дар дигар луғатҳо онро дучор наомадем. Аз ин мебарояд, ки диалектизми мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба кор меравад. Воқеан, як нишонаи калимаи хоси лаҳҷа низ дар ҳамин ҳудуди муайяни истеъмол доштани он аст [60,20]. Аммо маводи мо

собит месозад, ки А.Самад вожаи **тентакро** дар «КД» ба маънии «ҳавобаланд, худписанд ва беандеша» ба кор бурдааст:

-**Тентак** бо байталаш аз ман гузашт, аспама коҳонд (с.134).

Дар нутқи персонажи бесавод ба кор бурда шудани диалектизми **тентак** ба ин хотир аст, ки адиб тарафдори ба меъёр даровардани он нест. Зеро дар забони адабӣ муродифҳои маъмули он - **худписанд, ҳавобаланд, маҳмадоно** истеъмол меёбанд, ки аз ҷиҳати услуб, бадеият ва оҳанги талаффуз аз калимаи **тентак** боло меистанд.

Диалектизми **ланҷ** дар лаҳҷаҳои Бухоро ба маънии «димоғсӯхта, беморнамо» истеъмол меёбад [83,138]. Дар луғати нимтафсилии С.Айнӣ, ки «...50% ин луғатҳо, - ба қавли худӣ ӯ, - аз забони зиндаи халқи тоҷик гирифта шудаанд» [3,19], низ «суст, беморнамо» ва «палаве, ки серобтар шуда бошад», маънӣ шудааст (с.178). Мураттибони «ФГҶЗТ» онро «бемор, касал, ранҷур» маънидод намудаанд (с.411). Аммо бояд гуфт, ки вожаи **ланҷ** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маънои пурраи «бемор»-ро ифода намекунад, балки нисбат ба касе кор фармуда мешавад, ки ӯ баръакси бемори хобида бистарӣ нест, вале аз ғояти бекорӣ хаставу камқувват ва суст гаштааст.

ӯ ҳафтае боз ҳамин хел **ланҷ**, сусту каммадор аст... (КД с.151).

Дар сухани тасвирии адиб истифода шудани **ланҷ** аз ин сабаб аст, ки вай дар забони адабӣ муродиф надорад. Калимаҳои **бемор, касал, ранҷур** он нозукии маъноро, ки вай ифода мекунад, фаро намегиранд. Аз ин рӯ, нависанда мехоҳад, ки **ланҷ** чун воситаи образнок дар услуби бадеӣ мавриди истифодаи умум қарор гирад.

Дар мисоли боло муаллиф аз усули маънидоди дохилиматнии диалектизмҳо истифода карда, **ланҷро** бо муродифҳои адабиаш - **сусту каммадор** дар як қатор ҷо додааст, то ки бо ин роҳ маънои он ба хонанда равшан гардад.

Дар тасвири адиб диалектизми **ланҷ** хусусияти эҳсосотӣ пайдо кардааст, ки он аз пурқувват намудани ҷиҳати тасвирии муродифҳои он – **сусту каммадор** ва ба ин восита таъмин кардани халқияти забони асар

иборат аст. Воқеан, дар сифатҳои лаҳҷавӣ тобишҳои эҳсосотӣ бештар эҳсос мегарданд. Ин аст, ки онҳо ҳангоми ба қалам кашидани ҳодисаҳои олам дар асарҳои бадеӣ ба адибон зиёдтар ёрӣ мерасонанд. Шарл Балли менависад, ки «... забони гуфтугӯӣ кам ё зиёд ҳамеша бо эҳсосот фаро гирифта мешавад» [5,329].

А.Самад дар қиссаи «Маҳбус» (ШС) аз диалектизми **бахтак** истифода кардааст. Ин вожа ба чуз «ФГЧЗТ» дар дигар луғатҳо ба қайд гирифта нашудааст. Маънои он «хабаркаш, суханчин, дурӯя, маккор» мебошад (с.93).

Ана... мӯйи сарам сиёҳ, мисли ту **бахтак** нестам (с.23).

Дар бобати ба кор андохтани ин диалектизм дар нутқи персонаж нависанда ду ҳадаф дорад: а) хостааст, ки нутқи персонажро фардӣ намояд; б) мехоҳад баён кунад, ки ӯ тарафдори ба забони адабӣ роҳ ёфтани он нест. Зеро муодилҳои адабии **бахтак**, аз нигоҳи услуб ва бадеият нисбат ба он хеле боло меистанд.

Чи тавре ки мебинем, **бахтак** маънии манфӣ дорад. Аз ин рӯ, дар услуби дурушт истифода шудааст. Нависанда медонад, ки диалектизми **бахтак** аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ берун намеравад. Аз ин ҷихат, зикри маънии онро дар поварақ зарур донистааст. Ин амали А.Самад, ки дар пайгарӣ ба С.Айнӣ сурат гирифтааст, сазовори дастгирист. Зеро дар баъзе асарҳои адибон диалектизмҳоро маънӣ намекунанд, ки ин боиси ба хонанда ноаён мондани мақсад мегардад.

Маънии вожаи **бахтак** чун сифат фарохтар аст ва аз ниҳоди он на маънии «хабаркаш» - и оддӣ, балки мафҳуми «суханчини фитнагар ва манфиатҷӯ» берун меояд. Ҳамин хусусияти сифатҳои лаҳҷавӣ дар забони русӣ ҳам роиҷ аст. В.В.Виноградов қайд мекунад, ки «...сифат нисбат ба исм ва феъл аз ҷиҳати маънӣ метавонад рангорангу кашидатар бошад» [8, 7].

Дар повести «КД» диалектизми **мехнатрӯзӣ** ба кор рафтааст. Ин вожа хоси лаҳҷаҳои ҷанубист, вале дар «ФГЧЗТ» зикр наёфтааст. Маънии он «мехнаткӯфта, зери бори меҳнат монда» мебошад. Калимаи

мазкур мураккаб буда, аз ду исм – меҳнат (ранҷ, азоб) ва рӯзӣ (ризқ) сохта шудааст, ки маънии умумии он дар иртиботи ҳар ду чузъ ба вучуд омадааст.

Диалектизми **меҳнатрӯзӣ** мавриди муайяни истифода дорад ва хангоме ба кор меравад, ки мусоҳиб ба персонаж меҳрубон аст.

Бачаи **меҳнатрӯзӣ** як нафас ҳам аз пеши назарам дур не (с.152).

Диалектизми **меҳнатрӯзӣ** дар тасвири А.Самад хусусияти марказӣ касб намуда, на танҳо завқи фардии нависанда, балки тобиши услубии тамоми ҷумларо низ чун вожаи мутамарказ таъмин кардааст.

Вожаи мазкур ба инсон дахл дорад ва сифати мусбати шахсро вобаста ба хислаташ муайян мекунад. Дар асари А.Самад ҳам ба ҳамин маънӣ рӯйи кор омадааст. Ҷои он сухани тасвирии адиб нест, зеро ӯ намехоҳад, ки ин диалектизм дар паҳлӯи сифатҳои **меҳнатӣ**, **меҳнатдӯст**, **меҳнаткаш** ранги оммавӣ пайдо кунад. Сабаб он аст, ки **меҳнатрӯзӣ** руҳи хонандаро болида сохта наметавонад, балки ҳаёли ӯро ба зиндагии вазнин ва рӯзгори касе банд месозад, ки азоби зиёд дорад. Дигар ин ки, калимаи **меҳнатрӯзиро** дар нутқи мутантан наметавон ба кор бурд, зеро муҳтавои он ба ин тарзи ифода имконият намедихад.

Дар «ФГЧЗТ» диалектизми **качалапо** дар маънии «каҷ, уреб, яктарафа» оварда шудааст (с.326). Воқеан, ин вожа дар лаҳҷаҳои чанубӣ истеъмоли васеъ дорад, аммо асли он дар маънӣ «каҷпо» - ст, на «уребу яктарафа». Вожаи мазкур дар дигар луғатҳо ба назар намерасад. А.Самад онро дар «КД» ба хотири нишон додани нуқсони ҷисмонии персонаж истифода намудааст:

_ Як бузе шуд, ки олам ҷунбид ... мегуфт як марди шохбурутдори **качалапо** (с.121).

Диалектизми **качалапо** ин ҷо хусусияти тасвирӣ дошта, дар алоқа бо сифати омиёнаи **шохбурутдор** тобиши услубӣ пайдо намудааст, ки тавассути он адиб чузъе аз чузъиёти марбут ба ҳаёти персонажро айнан ба қалам гирифтааст.

Воҳиди луғавии **качалапо** дорои маънии мусбат нест. Аз ин рӯ, А.Самад онро ҳамчун воситаи тавсифи персонаж ва ифодагари эҳсоси манфии гӯянда дар асар ба кор бурдааст. Ҷои истифодаи он сухани тасвирӣ аст, ки ба ин восита муносибати сарди нависанда нисбат ба персонаж маълум шуда меистад.

Калимаи мазкур мураккаб буда, аз чузъҳои **качала** (лаҳҷавӣ) ва **пой** (меъёрӣ) дар қолаби сифатҳои мураккаби тобеъ сохта шудааст, ки хусусияти лаҳҷавӣ ва тобишҳои услубиву эҳсосотӣ зоҳир намудани он дар асоси чузъи аввал ба амал омадааст. Зеро диалектизми **качала** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ сермаъност ва вобаста ба маъноҳои асливу маҷозӣ хусусиятҳои худро дар таркиби **качалапо** низ нигоҳ доштааст.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ диалектизми **шахшул** яке аз калимаҳои ғаъол ва сермаъност. Вожаи мазкурро А.Самад дар ду асар ба ду маънӣ ба кор бурдааст: дар қиссаи «Маҳбус» ба маънии «дағал, қайсар» ва дар повести «КД» ба маънии «кордида, боқувват». Дар «ФГҶЗТ» ҳам **шахшул** «дағал» маънӣ шудааст (с.910).

Бояд гуфт, ки маънии асосии **шахшул** «кордида, бақувват, сахт» буда, «дағал, яқрав, саркашу нофармон» маъниҳои маҷозии онанд. Ҳар ду маънӣ ҳам нисбат ба инсон кор фармуда мешавад. Нависанда дар асарҳои худ низ онро бо ҳамон маъноҳои ғаъл ба кор бурдааст:

...мӯйсафед бо панҷаҳои **шахшулаш** ришашро шонакунон ба атроф нигарист (КД 155).

... ба табиат ва муҳиту инсонҳои **шахшултар** аз сармо рӯ ба рӯ омад (ШС 51).

Дар мисоли якум, ки **шахшул** дар иртибот бо исми **панча** оварда шудааст, маънии мусбат дошта, муҳаббати персонаж ба меҳнат ва аз меҳнат обутоб ёфтани дасту бозуи инсонро адиб нишон додааст. Ин як омили ба меҳнат талқин намудни хонанда аст. Вале дар мисоли дуюм **шахшул** маънии манфӣ зоҳир карда, дар ифодаи хислати бади мардуми гарданшах омадааст. Дар ин мисол вожаи **шахшул** ҳамчун воситаи қиёс

низ истифода шудааст. Ин ҷо адиб аз санъати муқоиса кор гирифта, диалектизми **шахшулро** бо исми **сармо** муқобил мегузорад.

Диалектизми **танол** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ шакли **талол** ҳам дорад [84, 656] ва аз унсурҳои сермаънӣ буда, ҳавзаи интишори ин лаҳҷаҳоро саросар фаро мегирад. А.Самад аз ин калима дар қиссаи «Маҳбус» (ШС) истифода бурдааст:

- Инша бин, мурдаи **танол** кардай худааша (с.42).

Калимаи мазкур маънии манфӣ дошта, услубан чун воситаи ифодагари тавсифи ғайримусбат дар тасвири адиб хизмат кардааст. Илова бар ин, сифати **танолро** нависанда дар таркиби изофӣ ҳамчун воситаи ташбеҳсоз ба кор андохтааст.

Ҷиҳатҳои услубии воҳидҳои забони зиндаи халқ вобаста ба мундариҷаи идеявӣ-сиёсӣ, характери эҳсосоти забони асар ва услуби нависанда қуввати тоза касб мекунад. Ин хусусияти вожаҳои халқӣ дар диалектизмҳои сифатӣ бештар эҳсос мешавад, ки онҳо дар эҷодиёти А.Самад ҳамчун омилҳои муассиру ҷоннок кардани забони асарҳои ӯ хизмат намудаанд. Ҳамаи ин хусусиятҳоро дар сифати **танол** мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар нутқи персонаж истифода шудани диалектизми **танол** аз ду ҷиҳат салоҳ доништа шудааст: а). Соҳиби нутқ мактабдида нест ва аз муҳити лаҳҷа ҳеҷ гоҳ берун нарафтааст. Аз ин ру, адиб ҳақ надорад, ки ӯро бо забони адабӣ ба суҳан дарорад; б). Калимаи мазкур чун воситаи муҳими тасвир барои таъмини бадеият ва халқияти забони асар ба кор рафтааст.

Дар қиссаи «Маҳбус» А.Самад аз диалектизми **мулуҳ**, ки маънии «баромада, бурунҷаста» (нисбат ба чашм) – ро ифода мекунад, кор гирифтааст. Ин калима дар ягон фарҳанг зикр наёфтааст, аммо, то ҷое ки огоҳ ҳастем, ҳудуди интишори он хеле васеъ буда, дар ҳама лаҳҷаҳои ҷанубӣ истеъмол меёбад. Дар баъзе маҳалҳо диалектизми мазкур муодилҳои овозии **булуҳ/ булуқ** низ дорад.

Вожаи **мулух/булух** хусусияти тасвири зоҳир карда, дар мавриди тасвири симои зоҳирии шахс кор фармуда мешавад. Нависанда онро дар ин асар бо ҳамон маънии боло ба қалам додаст.

-Чашмот **мулух**, чӣ мехоҳӣ? Пул? Маҳ!(с.42).

Диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ бояд вобаста ба талаботи услуби баён ба кор андохта шаванд. Зеро мегӯяд Р.Ғаффоров «... истеъмоли калимаҳои шевагӣ бидуни зарурати услубӣ ҳамчун ҳодисаи таҳрифи меъёр ва қоидаи умумӣ ба ҳисоб гирифта мешавад» [16,120]. Агар дар асоси ҳамин назария ба диалектизми **мулух** тавачҷӯҳ созем, аниқ мебинем, ки дар истифодаи он адиб се мавриди услубиро ба ҳисоб гирифтааст: а) фардияти нутқи персонаж ва таъмини халқияти забони асар; б) бозгӯӣ аз мағруриву ҳавобаландии образи типӣ - Ғулум; в) набудани муодили мувофиқи он дар забони адабӣ.

2.1.2.2. Диалектизмҳои, ки хислату хусусияти ҷонварҳоро ифода мекунанд. Ба ин гурӯҳ воҳидҳои луғавии **зуъм** (яқрав, саркаш), **лавгӯш** (гӯшхояш ба ду тараф овезон), **курк** (чӯчадор, мурғи чӯчадор) **ширбоз** (ширмаст) дохил мешаванд.

Калимаҳои мазкур ҳамчун воситаи ифодаи хислати ҷонварҳо дар «КД» ва қиссаи «Маҳбус» ба кор рафтаанд. Нависанда тавассути онҳо тавонистааст, ки рафтори ҳайвонҳоро воқеъбинона ва нозук ба риштаи тасвир кашида, бо ин роҳ лавҳаҳои ҷаззоби бадеӣ офарад. Ин вожаҳо аксаран дар сухани тасвирии адиб ва гоҳо дар нутқи персонажҳо чун воситаи тавсифи манфӣ ва ҳаҷв истифода шудаанд.

Диалектизми **зуъм** хоси лаҳҷаҳои ҷанубист ва, чунон ки гуфтем, дар ифодаи «саркаш, яқрав» ба кор меравад [84, 278].

Охир, ҳар **зуъму тату** бошад, ... хала ҳам бефоида (КД с.127).

Дар ин мисол адиб вожаи **зуъро** бо диалектизми **тату**, ки низ марбут ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, маънии «суст, беҳол, беғайрат» - ро дорад [84, 668], дар алоқаи пайваст оварда, як ҷуфти муродифӣ сохтааст. Ин ба хотири таъмини ҷихати услубии нутқ, қувват бахшидани вожаи

зуъм, сохтани образ ва як лавҳаи бадеист, ки дар он ҳаёти мардуми деҳот мавриди тасвир қарор гирифтааст.

Калимаи **зуъм** ин ҷо мавқеи меҳварӣ касб накарда бошад ҳам, дар иртибот бо вожаҳои **хар, тату, хала** эҳсоси адибро оид ба мушкилоти рӯзгори сокинони кӯхистон, ташвиши онҳо дар зиндагӣ хеле бориз ифода кардааст.

Чи тавре ки мебинем, дар ифодаи мазмуни пурраи ҷумла на танҳо мавқеи услубии **зуъм**, балки муносибати он бо калимаҳои ҳамнишин низ аҳамияти муайян пайдо кардааст.

Воҳиди луғавии **лавгӯш** дар ягон луғат ба қайд гирифта нашудааст. Аммо муқоисаи мавод нишон медиҳад, ки вай ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл дошта, чун сифат дар ифодаи ҷиҳати зоҳирии маркаб истеъмол меёбад. Бояд гуфт, ки вожаи мазкур ба ҷуз маънии боло боз мафҳуми «коҳил, фориғбор» - ро ҳам ифода карда метавонад, ки ин маънӣ кӯчида буда, бо маънии аввал зич алоқаманд аст. Зеро, ҳангоми фориғборӣ хар гӯшҳои худро ба ду тараф овезон карда, бепарвою оҳиста ҳаракат мекунад. Ҳамин ҳолати маркабро А.Самад ба мушоҳида гирифта, калимаи **лавгӯшро** дар «КД» қор фармудааст:

Мӯйсафед ...болои хари **лавгӯш** мисли одами аз курсии мансаб афтада худро ноҳинҷору дилгир ҳис кард ... (с.127).

Ин ҷо калимаи мазкур маънии манфӣ зоҳир кардааст, ки нависанда онро бо мақсади пурқувват намудани ҷиҳати услубии ифода ва эҳсосоти сухан ба қалам додааст. Аз ин мисол бармеояд, ки адиб нисбат ба объекти сухан хушбин нест. Бинобар он, ин диалектизм ҳамчун омили ифодаи муносибати нависанда бо объекти тасвир низ мавриди қарор гирифтааст. Ин шаҳодат медиҳад, ки вожаҳои дуруштмаъно дар асарҳои бадеӣ ҳангоми изҳори муносибати манфӣ бо ҳайвоноту ашёи дигар низ метавонанд истифода шаванд.

Диалектизми **лавгӯш** дар қолаби калимаҳои мураккаб сохта шудааст ва нисбат ба муодилҳои адабиаш фишурдаву образнок аст. Аз ҷиҳати бадеият бошад, дар пояи баланд қарор дорад ва мароми эҷодии

муаллифро ҳам дуруст муайян месозад. Хамаи инро ба ҳисоб гирифта, адиб онро дар тасвиrotи худ рӯйи кор овардааст. Аммо масъалае, ки дар ин маврид метавонад боиси эрод бошад, дар шакли лаҳҷавӣ истифода шудани диалектизм аст. Ин ҷо мебоист адиб ҷузъи якуми вожаи **лавгӯшро**, ки муодили **лаби** забони адабиёт, ба ислоҳ оварда, ба гунаи **лабгӯш** мавриди корбурд қарор меод. Зеро устод С.Айнӣ дастур медиҳад, ки «...дар баъзе маҳалҳо баъзе калимаҳои хуби тоҷикӣ ба шакли вайрон кор фармуда мешаванд. Вазифаи нависанда он гуна калимаҳоро гирифта рост ва дуруст карда кор фармудан аст» [109, 237].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ диалектизми **курк** истеъмом меёбад, ки он аз ҳисоби забони адабиёти классикӣ захира гардидааст. Дар «ФЗТ» (1969) калимаи мазкур ба ин маънӣ омадааст: «мокиёне, ки аз тухм монда ва барои ҷӯҷабарорӣ ба тухм зер кардан моил шуда бошад» (с.575). Дар луғати С.Айнӣ (1976) «мурғи мастшуда, ки тухм пахш кардан мехоҳад», маънӣ шудааст (с.170). М.Маҳмудов ва Б.Бердиев дар «ЛМЛБ» (1989) низ онро бо ҳамин маънӣ зикр кардаанд (с.131). Аммо бояд қайд кард, ки вожаи **курк** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ на танҳо нисбат ба мурғ, инчунин нисбат ба мор ҳам кор фармуда мешавад. Ин аст, ки дар «ФГҶЗТ» «давраи ба ҷӯҷабарорӣ хобондани мурғ; мавриди маст шудани мор» маънидод гардидааст (361).

А.Самад дар повести «КД» сифати **куркро** чун омили муқоиса ба кор андохта, зеро лаб ғут-ғут карда, ин тарафу он тарафи ҳавлӣ ҳаракат кардани Гулбонуро ба мурғи курк монанд кардааст:

- Бону, мурғи **курк** ворӣ ин қадар бисёр қуд-қуд нақун (с.152).

Воқеан, ҳамчун воситаи ташбеҳсоз нисбат ба инсон ба кор рафтани калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳодисаи маъмул аст, ки ин заминаи маҷозӣ дошта, дар сухани дағалу дурушт ба кор меравад.

Диалектизми **курк** дар тасвир хусусияти услубӣ пайдо карда, ба воситаи он адиб ҳам нутқи персонажро фардӣ кардааст ва ҳам халқияти забони повестро таъмин намудааст.

Маълум мегардад, ки А.Самад калимаи **куркро** махсус интихоб намудааст. Зеро ин диалектизмest, ки хатти густариши он аз доираи як шева мебарояд ва то андозае ба силсилаи калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ наздик мешавад. Ин тарзи муносибат бо калимаҳои лаҳҷавӣ ҳамчун хусусияти фарқкунандаи услуби нависанда дар дигар асарҳои ӯ низ ба мушоҳида мерасад.

Диалектизми **барзангӣ** дар лаҳҷаҳои чанубӣ ба маънии «азимчусса, калон, бадхайбат» [84,89] нисбат ба хама махлуқоти бузургчусса кор фармуда мешавад.

А.Самад диалектизми мазкурро дар повести «КД» ҳангоми тасвири муборизаи чӯпон (Шоҳин) бо як хирси азимчусса истифода кардааст:

Охир, аз чанголи як хирси **барзангӣ** сиҳат мондан умри дубора нест? (с.167).

Дар ин мисол ба кор бурда шудани вожаи **барзангӣ** ҷиҳати ҳам услубӣ ва ҳам бадеӣ дорад. Ҷиҳати услубии он дар нишон додани қуввату қудрати инсон аст. Ҷиҳати бадеии вожаи **барзангӣ** дар он зоҳир мегардад, ки вай хусусияти муассирии забони тасвиrho таъмин сохта, бо ҳамин ҳамчун воситаи хуби характеристика ва айнан ба қалам гирифтани салобати объект ба адиб хизмат кардааст. Қувваи эҳсосотиин ин калима дар қиёс бо синонимҳои адабияш (калон, азимчусса) бештар эҳсос мешавад, ки як сабаби рӯйи кор оварда шудани он ҳамин масъала низ мебошад.

1.1.2.3. Диалектизмҳое, ки аломати ашёи гуногунро ифода мекунанд:
А.Самад ба масъалаи интихоби диалектизмҳои сифатӣ, ки дар ифодаи аломати предметҳои бечон меоянд, эътибори махсус медиҳад. ӯ ин навъи вожаҳоро аз муродифҳояшон ҷудо карда, бо тобишҳои услубӣ дар ҷойи худ ба кор мебарад. Дар асарҳои адиб аксарияти ин гурӯҳи вожаҳо бо ҷилоҳои маънӣ аз калимау ибораҳои умумиточикӣ фарқ карда, барои ҳаматарафа ифода намудани мароми эҷодӣ ба қалам дода шудаанд. Дар ин бобат ӯ анъанаеро, ки С.Айнӣ, С.Улуғзода, Ҷ.Икромӣ ва дигарон пеш гирифта буданд, идома додааст. Чунончи, диалектизмҳои **ғажд** (андак

чиркин, андак ифлос), **палакмурда**, **пучала** (пажмурда), **ружд** (хамвор, тахт), **товагӣ** (нони диласахт дар рӯи товасанг пухташуда), **чафида/чафидагӣ** (фишурдашуда), **бемардина** (бемард, хонаи бемард) ва амсоли инҳо чигунагии ашӯи гуногунро мефаҳмонанд, ки дар повестҳои «КД», «АБ», қиссаву ҳикояҳои маҷмӯаи «ШС» *мавриди корбаст қарор дода шудаанд. Вожаҳои мазкур ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл доранд.*

Диалектизми **ғажд** дар ФГЧЗТ ба маънии умуман «ифлос, чиркин» оварда шудааст (с.180). Аммо он тобиши нозуки маънӣ, ки **ғажд** зимни ифодаи « андак ифлос» дар ҷараёни нутқ зоҳир мекунад, дар луғат қайд наёфтааст.

Ин калима шаклҳои овозии **ғайҷ** ва **ғачд** низ дорад, вале муодили аз хама маъмули он **ғажд** мебошад. А.Самад инро чун намояндаи лаҳҷа хуб медонад. Аз ин ҷиҳат, маҳз ҳамин шаклро мавриди истифода қарор додааст.

Фил хира-хира ёд дорад, ки аввал модараш девона не, як зани олуфта, хушкору назарбаланд буд ва ҳаргиз бо либоси доғдору **ғажд** ё гичим рӯи ҳавлӣ намебаромад (қиссаи Маҳбус, с.38).

Дар ин ҷумла нависанда метавонист аз муродифҳои адабии он истифода барад. Аммо ба ҳисоб гирифтааст, ки он тобиши маъноие, ки диалектизми **ғажд** ифода мекунад, муродифҳои он ифода карда наметавонанд. Он тобиш ин аст, ки агар **чиркин** ё **ифлос** натиҷаи тафту арақи бадан дар либос бошад, **ғажд** ифлосии андак аст, ки аз таъсири ҷанги ҳаво, ё аз беэҳтиётӣ болои ҷизе нишастан дар либос пайдо мегардад.

Ин ҷо адиб аз диалектизми **ғажд** ва калимаи умумиточиқии **доғдор** ҷуфти муродифӣ сохтааст, ки мақсади ӯ таъкид ва мукамал сохтани маънии **доғдор** аст. Зеро дар ҷуфтҳои синонимӣ, одатан, ҷузъи дуюм барои қувват бахшидани маънии ҷузъи якум ба кор меравад. Дар навбати худ, вожаи **доғдор** махсус ба хоҳири шарҳу баёни диалектизми **ғажд**, ки дар лаҳҷаҳои шимолӣ роиҷ нест, оварда шудааст.

Дар қиссаи «Маҳбус» диалектизмҳои **палакмурда** ва **пучала** истифода шудаанд. Аз тафсили «ФГҶЗТ» маълум мешавад, ки ин ду калима муродифи якдигар буда, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ифодаи маънии «пажмурда, харбузае, ки буттааш пеш аз вақт пажмурда шудааст», ба кор меравад (с.526, 559). Аммо бояд гуфт, ки ин ду калима маънии аз ин ҳам васеътар доранд ва ба ҷуз харбуза дар ифодаи беҳи пажмурдаи каду, тарбуз, помидору бодиринг ва дигар сабзавот ҳам кор фармуда мешаванд. Ҳатто вожаи **пучала** нисбат ба шоху барги дарахт, гулу гиёҳ, мева ва амсоли инҳо низ истеъмол меёбад. А.Самад, ки намояндаи шеваи ҷанубист, аз ин тобишҳои маъноии онҳо огаҳӣ дорад. Аз ин рӯ, онҳоро тавассути пайвандаки **у** ба ҳам пайваста, дар шакли ҷуфти **палакмурдаву пучала** нисбат ба буттаи **каду** истифода намудааст. Ин имкон додааст, ки **ӯ** дар заминаи маҷоз ташбеҳ сохта, гардани пурчин ва лоғари Мушро бо гардани кадуи пажмурда монанд кунад:

Акнун пажмурда гаштааст гардани Муш мисли гардани кадуи **палакмурдаву пучала** (с.21).

Калимаҳои лаҳҷавии **палакмурда** ва **пӯчала** бо сифати **пажмурда** дар мавқеи муродифӣ қарор доранд. Адиб дар ин мисол аввал аз вожаи адабии **пажмурда** ва поёнтар аз калимаҳои лаҳҷавии ҳаммаъноии он кор гирифтааст, ки ин бо тақозои услуб ва ба хоҳири гурез аз такрори калима сурат гирифтааст. Зеро нависанда нағз медонад, ки такрор ба хусни сухан халал ворид мекунад, ҷиҳати муассирии тасвириро аз миён мебарад, обуранги бадеиро дар асар коста, рағбати хонандаро дар бобати фаҳму дарки ҳодисаҳо суст мегардонад.

Вожаҳои **пажмурда**, **палакмурда** ва **пӯчала** маънии мусбатро ифода карда наметавонанд. Бинобар он, ҳангоме рӯйи кор меоянд, ки муаллифи асар ба персонаж назари нек надорад.

Дар ҷумлаи боло диалектизмҳои **палакмурда** ва **пӯчала** дар баробари ифодаи мароми муаллиф, ки аз маҳкум намудани кирдори номатлуби Муш иборат мебошад, тобиши муассирӣ зоҳир намуда, бо хусусиятҳои пайвастагиву пайдарҳамии худ оҳанги ҷумларо ҷиддӣ ва

таъсири суханро дучанд кардаанд. Аз ҷониби дигар, ин вожаҳо, ки дар айни ҳол мафҳуми маҷозӣ гирифта, обуранги бадеӣ пайдо намудаанд, барои хубтар гардидани услуби бадеӣ кумак расонидаанд.

Ин ду диалектизм дар сухани тасвирӣ ба кор рафтаанд. Дар ин бобат нависанда се омилро ба ҳисоб гирифтааст: а) калимаҳои мазкур ҳудуди васеи интишор доранд ва мусаллам аст, ки адибони огоҳ диалектизмҳои фарохистеъмодро ба хотири таъмини гуногунрангии сухан дар нигоришоти хеш кор мефармоянд; б) нависанда инро ҳам дар назар дорад, ки вожаи **пажмурда** дар забони адабӣ муродиф надорад ва, агар инҳо ранги оммавӣ касб кунанд, метавонанд аз муродифҳои калимаи мазкур дар забони меъёрӣ бошанд; в) омили сеюм ин аст, ки зимни хусусияти умумиточикӣ гирифтани ин диалектизмҳо як ҷойи холии луғати забони адабӣ пур мегардад.

Калимаи **ружд** маънии мусбат дорад ва нисбат ба замин, роҳи тахту ҳамвор [84,586] ва ҳар гуна ашёи рандашудаду суфта истифода мешавад.

Бо супориши бобо ҷовандозе чорнаъл асп тозонда, деҳа рафт ва як тахтаи **ружду** кӯрпа овард... (КД. с.171).

Дар ин мисол ғайр аз калимаи **ружд** диалектизми **чорнаъл**, ки зарфи тарзи амал буда, ба ҳаракати асп мансуб аст, низ ба кор рафтааст. Ҳар ду воҳиди луғавӣ дар сухани тасвирӣ истифода шудаанд, ки ин чанд сабаб дорад: а) нависанда хостааст, ки ба ин восита бадеият ва образнокии суханро таъмин созад; б) бо ин роҳ адиб кӯшиш кардааст, ки ҳодисаро ҷаззоб ва пуртаъсир ба қалам гирад; в) дар забони адабӣ калимаҳои мазкур муродиф надоранд. Агар муаллиф аз сифатҳои **тахту ҳамвор** кор мегирифт, мантиқан дуруст намебаромад, зеро инҳо на ба ҷӯбу тахта, балки ба аломати роҳ иртибот мегиранд. Ё ин ки вожаи **йурға** ва **давиданро** ба ҷои **чорнаъл** истифода мекард, инҳо маънии дилхоҳро, ки тарзи дигари давидани асп аст, дода наметавонанд. Ҳамаи ин паҳлӯҳои масъала дар тафаккури нависанда обутоб дода шудаанд.

Диалектизми **ружд** дар ҷумлаи боло тобиши махсуси эҳсосотӣ низ зоҳир кардааст. Ин ҷо А.Самад ба ду-се ҷиҳати масъала ишора

менамояд: а) ба кордонӣ ва тааммулпазирии бобо дар мавриди болои тахта бо кӯрпа рост хобонидану печонидани пайкари Мирзо; б) ба хотири озор наёфтани бадани шахси дардманд аз тахтаи суфтаву рандазада истифода кардани одамон хангоми сар задани ҳамин гуна ходисаҳо; в) ба таҷриба омӯхтани ҷавонон аз бобо. Дар ҳар се маврид калимаи **ружд** муносибати мусбати нависандаро нисбат ба ашё ифода менамояд.

Калимаи шевагии **товагӣ** сифати нисбист ва нисбат ба навъи ноне истифода мешавад, ки онро ҷӯпонҳо дар рӯйи товасанг пухта бошанд. Ба ин муносибат дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ибораи **нони товагӣ** ба вучуд омадааст [84, 687]. Ин диалектизм дар «КД» ба кор рафтааст:

Вале ба машоми пирамард аз дастон, сару либоси даҳмардагии писараш бӯи гулу гиёҳи чарогоҳ, **нони товагӣ**, бӯи шири гӯсфанд расиду дилаш гум зад (с.145).

Вожаи **товагӣ** аз гурӯҳи диалектизмҳои сермаъно нест ва тобишҳои услубиву маъноӣ зоҳир намекунад. Вале нависанда тавассути бандаки изофӣ аз он муайянкунанда сохта, бо исми **нон** алоқаманд карда, барои ба ҷунбиш овардани эҳсоси персонаж дар иртибот бо ибораҳои **бӯи гулу гиёҳи чарогоҳ**, **бӯи шири гӯсфанд** ба қалам додааст. Дар натиҷа оҳанги риторикӣ ибораҳо бо тасвири умумии воқеа услубан мутобиқат намуда, барои хубтар намоён гардидани ҳаёти ҷӯпонҳо ва табиати кишвар хизмат намудаанд. Ба ҷуз ин, дар шакли ҷида овардани ибораҳо имкон додааст, ки ғайр аз иҷрои вазифаи грамматикӣ онҳо хусусияти муассирӣ пайдо намуда, оҳанги ҷумларо пурзӯр намоянд.

Аз ин тафсилот бармеояд, ки А.Самад воситаҳои забониеро, ки муассир нестанд, бетароватанд, дар алоқа бо воҳидҳои образноки нутқ оварда, ба ин восита образнокиву ҷоннокии тасвирро дучанд месозад.

Калимаи шевагии **чафида**, ки сифати феълӣ буда, аз асоси замони гузаштаи феъл бо пасванди –а шакл гирифтааст, маънии «меваи шарбаташ гирифташуда» -ро ифода мекунад. Дар «ФГҶЗТ» **чафидан** «фишурдан, зер ва пахш кардан» маънӣ шудааст (с.876).

Ва ҳоло рухсора ва пешонаи \bar{u} монанди лимӯи **чафида** захиру пурчин метобад (қиссаи Маҳбус.с.21).

Ташбеҳи сохтаи адиб дар заминаи вожаи **чафида** табиӣ ва бадеиву образнок аст ва на танҳо барои пурҷозоба намудани ҷиҳати образнокии тасвир, балки барои таъмини тобишҳои услубиву бадеӣ ва нишонгир баромадани сухани \bar{u} хизмат кардааст. Аз тарафи дигар, диалектизми **чафида** (чафидагӣ) якҷоя бо исми **лиму** хусусияти метафорӣ касб карда, ба нависанда дар бобати сохтани портрети бадеӣ имконият фароҳам овардааст.

Диалектизми **чафида** дар сухани тасвирии нависанда ба кор рафтааст, ки ин чор сабаб дорад: а) тавассути он адиб халқияти забони асарро таъмин кардааст; б) вожаи **чафида** (чафидагӣ) тоҷикист, бисёр фишурда аст ва месазад, ки дар забони адабӣ ҳуқуқи меъёрӣ касб кунад; в) диалектизми мазкур дар забони адабӣ муродифи мувофиқ надорад. Таркибҳои **зер карда**, **пахш намуда** маънии пурраи онро дода наметавонанд; г) калимаи **чафида** дар шева зимни маҷоз маъниҳои дигарро ҳам ифода менамояд.

Аксарияти диалектизмҳои сифатӣ дар тасвири ҳуди нависанда ба кор рафтаанд. Адиб онҳоро чун воситаи характеристикаи персонажҳо ва ҳодисаву воқеаҳо мавриди корбурд қарор додааст.

1.1.3. Диалектизмҳои лексикӣ хосса, ки хусусияти феълӣ доранд. Бамаврид истифода кардани диалектизмҳои фарохистеъмоли феъл дар асарҳои бадеӣ имкон медиҳад, ки адибон ашё ва ҳодисаҳоро зинда, воқеӣ ва муассир ба тасвир гиранд, амалиёт, вазъи руҳиву равонии персонажҳоро равшан рӯйи дафтар биёранд. Феълҳо нисбат ба дигар категорияҳои нутқ хусусиятҳои зиёди бадеӣ ва тобишҳои эҳсосиву муассирӣ зохир мекунанд. Аз ин рӯ, тавассути онҳо ба эҳсосоти хонанда таъсир расондан ва \bar{u} ро барои пурра дарк кардани мақсади персонаж ва мароми эҷодии нависанда омода сохтан мумкин аст. Нависандаи рус А.Югов менависад, ки: «Феъл пурҷилотарин ва зиндатарин ҳиссаи нутқ

мебошад. Дар феъл хуни сурх, хуни ниҳоят ботароват, хуни артерияи забон чорӣ аст» [79,38].

Дар асарҳои А.Самад диалектизмҳои феъл зиёд мавриди истифода қарор гирифтаанд. Сабаб он аст, ки феълҳо нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ сермаъноанд, имкониятҳои бисёри тасвирӣ доранд, суҳанро дар гардиш меоранд, дар онҳо эҳсосоти ҳаяҷонбахш пурзӯр аст. Ба ин маънӣ В.В.Виноградов мегӯяд, ки «...дар феъл маънӣ ва тобишҳои маъноӣ бештару пурзӯртар ба мушоҳида мерасанд» [9,7].

Дар таълифоти А.Самад ду гурӯҳи диалектизмҳои феъл ба қор рафтаанд: а) феълҳои сода; б) феълҳои таркибӣ. Диалектизмҳои феълҳои сода теъдоди зиёд надоранд. Бо вучуди ин, дар бобати таъмини тобишҳои услубӣ ва эҳсосотиву муассирии суҳан ба муаллиф кумак кардаанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **шӯридан, таранчидан, гурунғидан, хамбидан, чалидан, пукидан, пакидан, тапидан, палмосидан** ва амсоли инҳоро дохил намудан мумкин аст.

Диалектизмҳои феълҳои сода аз нигоҳи маънӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

а) Диалектизмҳое, ки амали инсонро ифода мекунанд: **шӯридан, пакидан, таранчидан, чалидан, пӯкидан** ва ғ.

Вожаи **шӯридан** дар лаҳҷаҳои чанубӣ маъниҳои зиёд дорад, ки яке аз онҳо «даруни хӯрокро бо қошук ё даст кофтан» мебошад. Дар «ФГҶЗТ» калимаи мазкур ба маънии «ҷустан, ҷустуҷӯ кардан» низ зикр ёфтааст (с.931). А.Самад онро дар қиссаи «Маҳбус» (ШС) дар суҳани тасвирӣ ба маънии «бо нӯги панҷаҳо даруни хӯрокро кофтан» қор фармудааст, ки мақсади ӯ аз истифодаи он айнан ба қалам гирифтани вазъи психологӣ персонаж ва ҷалб намудани диққати хонанда ба муҳит мебошад.

Фил ... хашмгину бедимоғ бо нӯги чангол шӯларо **мешӯрид** (с.11).

Дар ин ҷумла диалектизми **шӯридан** бо калимаҳои **шӯла, чангол, хашмгин, бедимоғ** дар алоқаи мантиқӣ оварда шудааст, ки ин, аз як тараф, ба хоҳири ифодаи айнияти фикр, офаридани лавҳаи бадеӣ,

ширадор ва нишонрас баромадани тасвир бошад, аз дигар тараф, барои нишон додани муносибати нависанда бо персонаж ва таъмини хусусияти миллии забони асар аст.

Адиб ба персонаж муносибати мусбат надорад, чунки вай хеле беинсоф, чоҳилу қотил аст. Ана ҳамин муносибати манфии худро зимни истифода аз диалектизми **шӯридан**, калимаи омиёнаи **чангол**, вожаи адабии **хашмгин** ва фразеологизми **бедимоғ**, ки ин ҳама дар ифодаи маъниҳои дурушт истеъмол меёбанд, ба қалам додааст. Мароми нависанда аз ин тарзи ифода баёни эҳсосоти пур аз нафрат нисбат ба ҳамин гуна ашхос ва ҳам таъмини халқияти забони асар мебошад.

Диалектизми **таранчидан** маънии «сахт кашида бастан, таранг карда бастан» -ро ифода мекунад [84,710]. Калимаи мазкур хусусияти услубӣ дошта, дар мавриде ба кор бурда мешавад, ки нависанда нисбат ба ашёи тасвир хусни тавачҷӯҳ дорад. Илова бар ин, **таранчидан** аз ҷиҳати маънӣ аз таркибҳои **таранг кашидан**, **сахт бастан** болотар меистад, зеро вай «таранг кардан ё сахт кашида бастан» - и муқаррарӣ нест, балки «ниҳоят сахт, аз ҳад зиёд таранг кашидан бо банд бастанӣ ягон ашё» мебошад. Ана ҳамин тобиши маънӣ ва ҷилои услубии **таранчиданро** ба эътибор гирифта, А.Самад онро дар «КД» ҳангоми нишон додани пухтакорӣи Мирзои човандоз зимни сахт баста мондани зин дар пушти асп ба кор андохтааст:

Акаи Мирзо ... тасмаи зертангу забартангро сахт **таранчидан** мустаҳкам кард... (с.107-108).

Нависанда диалектизми **таранчиданро** дар сухани тасвирӣ истифода кардааст, ки ин чанд сабаб дорад: а) аз нигоҳи маънӣ аз муродифҳои адабии худ баландтар меистад; б) дар талаффуз содаву равон садо медиҳад; в) аз ҷумлаи диалектизмҳои ғаъол аст, ки дар ҳама лаҳҷаҳои ҷанубӣ истеъмол меёбад ва бо муодилҳои адабии худ рақобат карда метавонад; г) тобиши махсуси эҳсосӣ зоҳир намуда, ҷиҳати услубии суханро қувват мебахшад; ғ) заминаи классикӣ дорад.

Феъли лаҳҷавии **чалидан** мансуб ба лаҳҷаҳои ҷанубист, ки бо маънии ба «мувофиқа расидан» истеъмол меёбад. Ин воҳиди луғавӣ сермаъност ва дар «ФГҶЗТ» боз чанд маънии дигари он зикр ёфтааст (с. 818). А.Самад онро дар повести «КД» бо ҳамон маънии боло истифода кардааст. Ҷои қорбасти он нутқи персонаж – Шохин мебошад.

Калимаи мазкур дар асл маънии мусбат дорад, аммо, ҳамин ки ҳамчун феъл ба он пешванди **на-** ҳамроҳ гардад, маънии манфӣ зоҳир менамояд ва муносибати нохуши ду нафар ё ду гурӯҳи одамонро ифода мекунад.

Гап байни мо ҳеҷ гоҳ **намечалад**, обу оташ барин мо (с. 149).

Феъли **чалидан** дар таносуб бо исми **гап** оварда мешавад. Дар мисоли боло адиб ҳамин масъаларо дар нутқи лаҳҷавӣ ба ҳисоб гирифта, ин ду вожаро дар иртиботи ҳамдигар қарор додааст.

Дар ин ҷумла диалектизми мазкур аз рӯи зарурияти услубӣ ба қор рафтааст, ки инро ба таври зерин арзёбӣ намудан мумкин аст: а) барои характеристикаи нутқи персонаж; б) барои нишон додани ноогоҳии персонаж аз меъёрҳои забони адабӣ; в) барои фардӣ кардани нутқи персонаж; г) барои таъмини халқияти забони асар.

Ҷунон ки гуфта шуд, хусусияти тасвирии феъл нисбатан бештар аст ва бадеияти забони асарро хубтар таъмин карда метавонад. Ҷамин гуна имконият дар феълҳои шевагӣ зиёдтар эҳсос мегардад. Бо ёрии диалектизмҳои феъл амал воқеӣ ифода меёбад. А.Самад феълҳои шевагиро дар тасвири воқеаҳои маъмули ҷомеа истифода мебарад. Диалектизми **чалидан** намунаи барҷастаи ин даъвӣ мебошад.

Диалектизмҳои **пакидан** ва **пӯкидан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муродифи якдигар буда, дар ифодаи маънии «сергапӣ кардан, лаққидан» ба қор мераванд. Ғайр аз ин, дар «ФГҶЗТ» боз баъзе тобишҳои маъноии онҳо ба қайд гирифта шудаанд (с. 525, 557).

Воқеан, ин ду феъл маънии мусбат надоранд. Аз ин рӯ, дар мавридҳои ба қор мераванд, ки гӯянда нисбат ба мусоҳиб бо ҷашми нафрат менигарад.

Феъли **пакидан** дар қиссаи «Маҳбус» дар мавриди ба қалам додани муносибати сарду дағалонаи персонажи асар –Фил бо Бебок истифода карда шудааст:

- Кошкӣ ин об не, пива мешуд, паҳлӯи ҳар дуямон яктогӣ бева мешуд...

- **Напак!** (с.59).

Мисли ин диалектизми **пӯкидан** дар «КД» ҳангоми тасвири лаҳзаи сарзаниши ҳаёлии Шохин ба Амир ба кор рафтааст:

Баъд зиндагии онҳо нағз мешаваду **пӯкидану** рӯсиёҳии ту мемонад (с.156).

Дар ҳар ду мисол феълҳои **пакидан** ва **пӯкидан** дар нутқи персонажҳо ба кор рафтаанд, ки ин ду сабаб дорад: а) адиб тавассути онҳо нутқи персонажҳоро фардӣ карда, ҳамзамон маҳали зисти онҳоро нишон додан хостааст; б) нависанда ба меъёри адабӣ ворид гардидани онҳоро тарафдор нест, зеро онҳо дар забони адабӣ муодилҳои услубан бақувватар доранд.

Чи тавре ки мебинем, дар нутқи персонажҳо ба ҷуз диалектизмҳои **пакидан** ва **пӯкидан** калимаҳои омиёнаи **бева** ва **рӯсиёҳ** ҳам корбаст гардидаанд, ки онҳо низ аз вожаҳои мӯътадилмаънӣ нестанд ва ҳамеша дар услуби дурушт ба кор мераванд. Нависанда онҳоро бо диалектизмҳои феъл тавъам оварда, ба ин восита кӯшиш кардааст, ки халқияти забони асар ва ҷиҳати муассирии нутқро пурзӯр намояд.

б) Феълҳое, ки ба амали ҳам инсон ва ҳам ҷонварон дахл доранд: **ғурунгидан, хамбидан, палмосидан** ва ғ.

Диалектизми **ғурунгидан** дар лаҳчаҳои ҷанубӣ маънии «ғуридан, шӯридан, ғур-ғур кардан» -ро ифода мекунад. Дар «ФГҶЗТ» илова бар ин, боз чанд маънии дигари он зикр ёфтааст (с. 192).

Ин калима дар повестҳои «КД» ва «АБ» ҳам дар нутқи персонаж ва ҳам дар сухани тасвирӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Ба воситаи он нависанда ба гуфтор ҷоннокӣ мебахшад ва ҳолати психологии персонажро бозгӯ месозад.

Персонажи манфии «КД» - Тоир як шахсест маккор, пурҳилла ва харомхӯр. А.Самад тавассути феъли **ғурунгида**н хислати қаллобӣ, фиребгарию дурӯғгӯии ўро, ки подабони дехаро бо тухмат ба дуздӣ айбдор сохтанӣ мешавад, тасвир намудааст:

Ту як соли дигар молбонӣ кунӣ, мардум хонахароб мегарданд-нафратомез **ғурунги**д Тоир (с. 132).

Дар «АБ» нависанда калимаи **ғурунгида**нро дар мавриди нишон додани лаҳзаи асабонияти персонаж ба кор бурдааст. Ба ин восита ў хонандаро ба ҳаёти мардуми кӯҳистон, ки он ҷо нақлиёти асосӣ хару асп аст, ошно месозад ва, аз ҷониби дигар, забони повестро ба забони халқ наздик бурда, ҷиҳати муассирии суханро қувват мебахшад:

-Як гапҳо мегӯӣ, ки ... чашм аз барфу шамол наканда, табъаш хира **ғурунги**д Паҳлавон (с.107).

Дар мисолҳои боло диалектизми **ғурунгида**н тобиши эҳсосотӣ зоҳир мекунад. Нависанда дар мисоли якум ба кам набудани ашхоси ба Тоир монанд, дар мисоли дуюм ба содагии Паҳлавон ишора намудааст. Ин ду образ типӣ мебошанд, ки аз рӯйи хислат бо якдигар муқобил меистанд. Ҳамин муқобил истодани онҳо тавассути феъли **ғурунгида**н, ки чун меҳвар бо калимаҳои дигар дар иртиботи услубиву мантиқӣ оварда шудааст, ифода ёфтааст.

Дар ҳар ду мисол ҳам феъли мазкур дар тасвири адиб истифода шудааст. Ин ба он хотир аст, ки ў меҳода дар баробари таркиби **ғур - ғур кардан** шакли **ғурунгида**н, ки рехта ва мувофиқи қоидаи феълсозии забони тоҷикӣ аз калимаи тақлидии **ғурунг** (ғиринг) сохта шудааст ва ҳам тасвирро образнок месозад, ранги оммавӣ касб кунад.

Калимаи **ғурунгида**н дар қиссаи «Маҳбус» нисбат ба сағ ҳам кор фармуда шудааст, ки инро адиб ба хотари воқеъ тасвир намудани ҳодиса салоҳ доништааст:

Сағ пеши пой сарбоз чӯкка нишаста, бонафрат **ғурунги**д (с.67).

Диалектизми **хамбидан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз ҷумлаи унсурҳои сермаъност. Маънои асосии он « аз боли теппа ё шохи дарахт ба поён

фаромадан» мебошад. Дар «ФГЧЗТ» боз чандин маънои иловагии он ба кайд гирифта шудааст (с.748). Дар дигар луғатҳо онро дучор накардем.

А.Самад ин феълро дар «КД» як маврид дар ифодаи амали инсон ва дар мавриди дуҷум дар ифодаи амали ҳайвонот истифода кардааст:

Вай ... якбора поин **хамбида**, ... бо Шоҳин ... гӯшакӣ кард (с.93).

...вакте ки пода аз баландӣ давдавон ба сарғаҳи деҳа **хамбиду** дар хоку чанги хезондаи худ нопадид гашт, як ҳаёҳуе ба амал омад (с.132).

Дар ҳар ду маврид ҳам калимаи мазкур дар сухани тасвирӣ ба кор рафтааст. Сабаб дар он аст, ки адиб мехоҳад феъли **хамбидан** дар забони адабии тоҷик хусусияти оммавӣ пайдо кунад, зеро тоҷикӣ ва мӯътадилмаъност, бо муродифҳои адабии худ рақобат карда метавонад, дорои обуранги бадеист ва барои таъмини бадеияти забони асар имконият дорад.

Диалектизми **хамбидан** дар мисолҳои боло имкон додааст, ки тавассути он нависанда деталҳои алоҳида ва бисёр нозуки ҳодисаҳоро воқеӣ ба қалам диҳад ва ба ин восита чанбаи услубию бадеӣ ва халқияти забони асарро таъмин созад.

Феъли лаҳҷавии **палмосидан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ифодаи «даст-даст кардан, ламс кардан» истеъмоли меёбад [84,526]. Калимаи мазкур дар «ФТР» (2006) бе ягон ишораи услубӣ «ошупывать, нашупывать» тарҷума шудааст (с. 452), ки ин ҳамон маънии лаҳҷавии он аст. Шояд мураттибон онро ҳамчун унсури меъёрӣ ба ҳисоб гирифта бошанд, лекин маълум аст, ки дар забони адабӣ вай муродифҳои дигар дорад.

Воқеан, **палмосидан** дар ифодаи амали инсон истифода мешавад, аммо А.Самад дар повести «АБ» онро нисбат ба ҳайвон ҳам ба кор бурдааст:

Ҷонвар ..., бо фуки намноку сиёҳтобаш китф, бари гардани Паҳлавон, дастони занашро ... **мепалмосид**, **мебӯсид**, **мелесид** (с.108).

Дар ин мисол диалектизми **палмосидан** бо феълҳои **бӯсидан** ва **лесидан** дар шакли чида оварда шудааст, ки ҳар кадоми он амали

алоҳида буда, маънии хоси худро дорад. Адиб инро доништа ба чо овардааст, зеро дар ҳамин маврид дар забони адабӣ феълро наметавон пайдо намуд, ки ба ҷойи **палмосидан** ба қалам равад.

Дар повести «Парронҷакҳо» А.Самад ин феълро ҳангоми ба тасвир гирифтани амали Пакана ба кор бурдааст:

Вай мӯи қингилаашро **палмосида** ва мисли хурӯсҷӯча якта-якта қадам ниҳода, аз назди мо дур рафт ... (с.173).

Дар ҳар ду мисол ҳам ҷои корбасти **палмосидан** нутқи адиб аст, ки инро ӯ ба хотири таъмини айнияти тасвир ва халқияти забони повест салоҳ доништааст. Аз тарафи дигар, истифодаи **палмосиданро** адиб барои пурқувват, ҷоннок ва назаррас ифода кардани ҳодисаҳо зарур шумурдааст.

Феълҳои таркибии лаҳҷавӣ дар эҷодиёти А.Самад зиёд ба кор рафтаанд. Онҳо барои типӣ кунонидани сухани персонажҳо, барои таъмини бадеияту образнокии забони асар ва ҳаққонияти мафҳумҳои мушаххас- ҳаракат, амалиёт, таъсири ҳодисаю ашъи гуногун бо якдигар ҳам дар нутқи персонажҳо ва ҳам дар забони нависанда ҳамчун воситаи услубӣ, эҳсосиву муассирӣ мавқеи муҳим доранд.

Диалектизҳои феълӣ, ки шакли таркибӣ доранд, дар қолаби феълҳои таркибии номӣ сурат гирифтаанд. Онҳо аз як ҷузъи номӣ ва як ҷузъи феълӣ иборатанд, ки ҷузъи феълӣ онҳо хусусияти ёварӣ зоҳир мекунад. Ба сифати ёвар феълҳои **кардан, шудан, задан, кашидан, рафтан, гирифтан, будан** ва ҳамчун ҷузъи номӣ диалектизмҳои марбут ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба кор рафтаанд. Ҳар ду ҷузъ якҷоя як маънии луғавиро ифода мекунанд, ки ин маънӣ заминаи лаҳҷавӣ дорад. Феълҳои навӣ мазкурро вобаста ба мавқеи ёварҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунем:

а). Ёвари **кардан**. Ин ёвар дар феълсозӣ бештар ба кор рафтааст: **сур кардан** (пеш кардан, рондан), **ҷазир кардан** (вайрон кардан), **хала-хала кардан** (маҷ.: ба асаб расидан, ба шӯр овардан), **эм кардан** (маҷ.: задан, кӯфтан), **каҷ кардан** (аз роҳ ба ягон тараф баргаштан), **сих кардан** (гӯшҳои худро рост кардани сағ).

Ба хона расида буд, ки ба адир **сураш кардӣ** (КД с.152).

Нависанда феълҳои **чазир кардан**, **хала-хала кардан**, **эм кардан**, **сих карданро** дар қиссаи «Маҳбус» мавриди истифода қарор додааст, ки ҳар кадоми он дорои хусусияти услубӣ аст.

Ба дасти худат хоната оташ задӣ, **чазир кардӣ**... бо овози паст гуфт бибӣ (с.44).

Диалектизми **чазир** муодили **чазирбод** низ дорад ва бо ёварҳои **шудан** ва **гаштан** ҳам меояд [84,871], аммо шакли серистеъмоли он **чазир кардан** аст.

Феъли **хала-хала кардан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аслан маънии «халидан, барои барангехтан бо ҷӯби нӯгтез ба бадани сағ ё беҳи гардани хар халидан»-ро ифода мекунад. Дар ин асос маънии маҷозӣ пайдо намуда, нисбат ба инсон ҳам қор фармуда мешавад: маънии маҷозии он «барангехтан, шӯронидан» аст [84,744] Воқеан, маънии маҷозии ин феъл дар заминаи киноя ба вучуд омада, дар мавриде ба қор меравад, ки гӯянда нисбат ба мусоҳиб ё объекти тасвир кина мепарварад.

А.Самад таркиби **хала-хала карданро** дар қиссаи «Маҳбус» дар нутқи бибии Фил бо маънии маҷозӣ-киноявиаш истифода намудааст:

-Саги хоба **хала-халаву** бедор кардан чӣ лозим? (с. 43).

Феъли **эм кардан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз воҳидҳои сермаъност [84,944], ки яке аз маъноҳои он «задан, қуфтан, лагадкуб кардан» мебошад. Ин маънӣ заминаи маҷозӣ дорад ва имкон фароҳам овардааст, ки феъли мазкур обуранги баланди бадеиву услубӣ пайдо намояд. Таркиби **эм кардан** маънии муътадил надорад ва дар муошират оҳанги дурушт ҳосил мекунад. А.Самад онро дар қиссаи «Маҳбус» ба қор бурдааст:

Меғуфтӣ **эмаш бикун**, ана **эмаш кардем** (с. 44).

Дар ин ҷумла чун синоними **задан**, **қуфтан**, **лат кардан** истифода шудани диалектизми **эм кардан** ҷиҳати услубӣ дорад ва ба нутқ обуранги махсуси халқӣ-гуфтугӯӣ мебахшад. Дар ин гуна маврид **эм кардан** ба объекти сухан нигаронида мешавад, ки танҳо ба инсон дахл дорад. Агар

нисбат ба ҳайвон корбаст гардад, маънии муътадили он фаҳмида мешавад, ки он «ему коҳ додан ба ҳайвонот, чав додан ба аспу хар» мебошад.

Таркиби **кач кардан** дар баробари ҳама маъниҳое, ки дорад, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боз маънии «аз роҳ ба тарафи чап ё рост баргаштан» ро ҳам ифода карда [84,325], нисбат ба инсон, ҳайвонот ва нақлиёт баробар истеъмол меёбад:

Мошин ... , аз шоҳроҳи мумфарш ба ҷодаи пурсангу хок **кач кард** (с. 46).

Аз диалектизми **кач кардан** истифода намудани нависанда дар тасвир ба омилҳои зерин вобаста аст: а) нисбат ба муродифҳои адабии худ муъҷазтар буда, мақсадро равшантар ифода мекунад; б) аз нигоҳи услуб муътадилмаъност ва ба воситаи он рангорангии тасвирро таъмин намудан мумкин аст; в) дар муқоиса бо муродифҳои муассиру бадеӣ мебошад ва тавассути он имконияти образнок ифода намудани сухан бештар даст медиҳад.

Ҷеъли **сих кардан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ сермаъност. Маънии асосии он «халидан, хала (нихта) кардан» [84,623] мебошад. Аммо дар баробари ин боз ба маънии «ду гӯшро хушёрона рост кардани сағу гурба, буз ва хару асп» низ мавриди истифода қарор мегирад. А.Самад онро дар қиссаи «Маҳбус» ба кор бурдааст:

Танҳо сағ гоҳ-гоҳ ҳаворо мешамиду гӯш **сих мекард** (с. 48).

Таркиби **сих кардан** аз муодили адабии худ – **рост кардан** фарқ мекунад. Фарқ дар он аст ки, агар **рост кардан** дар ифодаи «ба таври муқаррарӣ ва дар шароити осоишта бардоштани гӯшҳо» ба кор равад, **сих кардан** тобиши «аз изтиробу ташвиш чолокона рост кардани гӯшҳо»-ро мефаҳмонад. Ана ҳамин тобиши маънӣ зарурат пеш овардааст, ки муаллиф аз диалектизми **сих кардан** кор гирад.

Ҷеъли мазкур дар тасвир оҳанги манфӣ зоҳир мекунад. Аз истифодаи он сухан тобиши услубии ташвишу изтироб пайдо менамояд, ки ин ба эҳсосоти хонанда тезтар таъсир мерасонад. Як сабаби дар

сухани тасвирӣ ба кор рафтани он ба ҳамин муносибат аст. Сабаби дигар дар ифодаи маънӣ аз муодили адабии худ болотар қарор доштани он мебошад. Сеюм, тобиши муассири услубӣ доштани он аст, ки дарҳол ба ҳиссиёти хонанда рафта мерасад.

б). Ёварҳои **шудан** ва **будан**. Дар эҷодиёти А.Самад диалектизмҳои феълӣ, ки бо ёварҳои **шудан** ва **будан** шакл гирифтаанд, зиёд нестанд. Ба ин гурӯҳ феълҳои **дамтос шудан** (нафасгир шудан), **ком шудан** (дахондард шудан), **эл будан** (моил будан, майл доштан) ва ғайраро нисбат додан мумкин аст.

Таркиби **дамтос шудан** асосан мансуб ба инсон аст [84,213]. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо асари гармӣ дар тобистон касе нафасгир шавад, «дамтос шудам» мегӯяд. Агар бо сабаби нарасидани ҳаво меваю сабзавоти ғундошта пӯсад, аз феъли **дамтос шудан** истифода мекунанд. Аммо дар қиссаи «Маҳбус» нависанда онро дар нутқи Ғулом, шӯхиомез нисбат ба пул (нақдина) истифода кардааст:

- Бозоргон, пулҳо ҳам аз ин гармии даҳанталх **дамтос шуданд**-е (с.41).

Зимни истифода аз диалектизми **дамтос шудан** адиб чанд ҳадаф дорад: а) нутқи персонажро фардӣ кардааст; б) айнияти тасвирро таъмин намудааст; в) обуранги бадеӣ ва хусусиятҳои услубии забони асарро қувват бахшидааст.

Таркиби **дамтос шудан** маънии манфӣ дорад ва дар асари А.Самад низ бо ҳамин маънӣ ба қалам рафтани он эҳсос мегардад.

Феъли **ком шудан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз диалектизмҳои серистеъмом аст, ки дар ифодаи маънии «ба бемории ком гирифторм гардидани хару асп» ба кор меравад. Ин воҳиди луғавӣ бо ҳамин маънӣ дар «ФГҶЗТ» низ ба қайд гирифта шудааст (с. 336).

Диалектизми **ком шудан** дар повести «АБ» ҳангоми тасвири бемории аспӣ Паҳлавон, ки ба варами ком гирифторм шуда буд, кор фармуда шудааст:

-Эҳе, **ком шудааст** хайвони бечора (с.94).

Адиб медонад, ки мафҳуми **ком шудан** ба ҳама хонандаҳо маълум нест. Аз ин чихат, дар поёнтари матн онро бо муодили адабиаш - **даҳандард шудан** иваз намудааст:

- О ман намедонистам, ки **даҳандард** шудааст... (с. 44).

Бояд гуфт, ки таркиби **ком шудан** хушку бетароват аст ва дар он тобишҳои бадеӣ, маъноиву услубӣ ба назар намерасанд. Ҳадафи адиб аз истифодаи он нишон додани муносибати ғамхоронаи инсон ба ҳайвонот ва роҳҳои халқии аз ин беморӣ начот додани онҳост.

А.Самад метавонист дар ҳамин маврид аз муодили адабии он истифода кунад. Аммо ба ҳисоб гирифтааст, ки **ком шудан** на даҳандарди муқаррарӣ, балки варами пурфасодест, ки аз сабаби бечав мондани асп дар кому даҳони вай пайдо мешавад. Ана ҳамин тафовут тақозо намудааст, ки нависанда аз диалектизми **ком шудан** кор гирад.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ таркиби **эл будан** (моил будан, майл доштан) маъмул аст. Бо вучуди ин, дар «ФГҶЗТ» зикр наёфтааст. Феъли мазкур шакли манфӣ ё инкории **эл набудан** ҳам дорад, ки ҳар ду шакл дар ин лаҳҷаҳо ба кор мераванд.

Гадо ... ин амали онҳоро чун нишонаи ... **эл набудани** чашми «враг-народ»-ҳо ба инқилоби сурх ва сохти нав мефаҳмонд ... (с. 40).

Дар ҷумлаи боло таркиби **эл набудан** дар маънии «душмани инқилоб ва сохти Шӯравӣ будан» ба кор рафтааст, ки ин бо шакли **эл будан** дар мавқеи антонимӣ қарор дорад. Тавассути ин феъл, ки тобиши махсуси эҳсосотӣ зоҳир мекунад, адиб вазъи сиёсии замонро нишон додааст.

в). Ёварҳои **кашидан** ва **задан**. Дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ бо ёварҳои мазкур сохтани диалектизмҳои феълӣ кам ба назар мерасад. Ин аст, ки ин навъи феълҳо дар асарҳои А.Самад, зиёд ба кор нарафтаанд. Ба ҳар ҳол, аз он се-чор мисоле, ки мо дар даст дорем, метавон ба хулосае омад, ки А.Самад дар бобати истифода аз диалектизмҳои феълӣ ниҳоят эҳтиёт мекунад ва дар тасвир бе зарурати услубӣ аз онҳо истифода ба амал намеорад. Таркибҳои **изо кашидан** (шарм кардан), **дам кашидан**

(нӯшидан, ошомидан), **силтав задан** (чизеро дудафта сахт тарафи худ кашидан), **нук задан** (сухан гуфтан, харф задан) намунае аз ҳамин навъи диалектизмҳо мебошанд, ки адиб онҳоро вобаста ба тақозои услуб ба кор бурдааст.

Феъли **изо кашидан** дар қиссаи «Ҳавои тирамоҳ» (ШС) ба қалам рафтааст. Ҷои корбасти он нутқи персонаж аст:

-О, ба зиёфат ҷеғ зада буданд-ку –мегӯяд занаш ... Ё **изо кашидан** нон нахӯрдӣ? (с. 93).

Нависанда феъли **изо кашиданро** бо нияти услубӣ аз забони зиндаи халқ интихоб карда, аз як тараф, онро ҳамчун воситаи дурусту ҳаққонии ифодаи мазмун ва тобишҳои гуногуни фикрӣ, муҳит, муносибати одамон, характерҳо, истифода намуда бошад, аз дигар тараф, тавассути он як лавҳаи зиндаи ҳаётӣ офарида, бо ин роҳ хусни бадеии асар, реализми забони он ва хусусиятҳои умумию фардии услуби нигориши худро тавсеа бахшидааст. Воқеан, дар ин бора Н.Маъсумӣ гуфтааст: «Боигарии забони халқро санъаткорона истифода бурдан боиси ифоданокӣ, таъсирнокӣ, борангуборӣ табиӣ, содагӣ, халқият ва реализми сухани бадеӣ мегардад» [34, 89].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ таркиби **дам кашидан** ниҳоят ғаёлол аст ва ҳамеша синонимҳои адабии худро табдил месозад. А.Самад онро дар повести «АБ» истифода кардааст:

Гармогарм **дам бикаш** шира (с.100).

Дар ниҳоди диалектизми **дам кашидан** як самимият маҳфуз аст. Вай аз андешаву ҳиссиёти ҳаётӣ ва тобишҳои нозуки маъноию услубӣ молломол буда, ба забони повест қувваи зиёди табииву воқеӣ бахшидааст.

Нависанда медонад, ки феъли мазкур меъёрӣ нест. Аз ин рӯ, дар поёнтари матн дар нутқи тасвирии худ аз муодили адабии он – **ошомидан** кор гирифтааст, ки ин маънидоди дохилиматнии диалектизм аз ҷониби адиб ҳисоб меёбад:

Дарози гарданборик ...бо як нафас ширро **ошомид** (с. 100).

Чунон ки зикр гардид, **дам кашидан** дар нутқи персонаж истифода шудааст. Ин чунин маънӣ дорад, ки адиб тарафдори умумӣ кардани он нест. Зеро **дам кашидан** дар забони адабӣ муродифҳое дорад (нӯшидан, ошомидан), ки аз он болотар меистанд.

Феъли **силтав задан** дар повести «Паррончакҳо» (КД) кор фармуда шудааст:

Раҳимбек боз аз гиребони палтояш дошту **силтав зад** (с.232).

Дар ин мисол таркиби **силтав задан** хусусияти марказӣ пайдо намудааст ва калимаҳои **гиребон, палто, доштан** дар иртибот бо он ҷоннокӣ ва воқеият доштани ҳодисаи тасвиршавандаро таъмин кардаанд.

Феъли **силтав задан** дар тасвири нависанда ҳамчун унсури ифодакунандаи маънии манфӣ ба қалам рафтааст. Ҷои истифодаи он сухани адиб аст. Эҳтимол, ӯ ин феълро умумӣ кардан мехоҳад, зеро дар забони адабӣ ҳамин гуна феъле, ки ба ҳама нозукӣ муддаои адибро мисли **силтав задан** ифода карда тавонад, ба назар намерасад. Яъне, онро нависанда аз рӯйи зарурати эҷодӣ, мундариҷаи ғоявии мавзӯъ ва ҳолати психологӣ персонаж мавриди қорбасти қарор додааст.

Дар «ФГҶЗТ» таркиби **силтав задан** бо муодилҳои дигараш ба ҳамон маънии боло оварда шудааст (с.671). Дар «ЛМЛБ» шакли **силта кардан** ба маънии «афшондани дарахт» қайд ёфтааст, ки то ҷое бо **силтав задан** қаробат дорад (83,704). Дар дигар луғатҳо онро дучор карда натавонистем. Ба ҳар ҳол, шакли **силтав задан** дар ифодаи «ягон чизро дудафта тарафи худ сахт кашидан» аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ берун намеравад. А.Самад аз истифодаи он дар повест ду мақсад дорад: а) таъмин намудани халқияти забони асар; б) пур сохтани ҷойҳои холии луғати забони меъриии тоҷик.

г). Ёвари **рафта** Ба воситаи ин ёвар дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ феълҳои **мурғак рафта** (аз гардиши бод маҳин-маҳин мавҷ задани алафу майсаи сабзи гандум), **каладав рафта** (пешпо хӯрда, саракӣ ба замин рафта) ва ғайра сохта шудаанд.

Феъли **мурғак рафтан** сермаъност [84,65], ки маънии боло яке аз онҳост.

...алафзори каб-кабуди дашт аз навозиши насим маҳин-маҳин **мурғак мерафт** (КД. с.156).

Дар лаҳчаҳои ҷанубӣ баробари феъли **каладав рафтан** муодили **каладав хӯрдан** низ ба кор меравад [84,306], ки аз ҷиҳати истеъмом ҳар ду дар як ҷоя қарор доранд. А.Самад дар «ГД» аз муодили яқум истифода карда, ба ин восита муносибати ҷохилонаи Гадоро нисбат ба асп, ки онро бераҳмона қамчинкӯб мекард, нишон додааст.

...бо як даст лаҷомро ҷунон мекашид, ки ҷашмони ҷонвар ба осмон ...гоҳ-гоҳ лағжида, **каладав мерафт** (с.35).

ғ). Ёварҳои **доштан** ва **андохтан**. Тавассути ин ёварҳо феълҳои лаҳҷавии **гиребон доштан** (аз ғояти ҳайронӣ гиребони худро дудафта доштан) ва **чигот андохтан** (қошу қавоқ кардан) ба вучуд омадаанд.

Феъли яқум дар қиссаи «Маҳбус» ва феъли дуҷум дар «КД» мавриди истифода қарор гирифтаанд.

-Ё наузанбиллоҳ-ҳамхучраҳояш **гиребон доштан** (с.56).

Воқеан, дар феъли **гиребон доштан** ҳар ду ҷузъ адабӣ мебошанд, аммо нависанда онҳоро бо он шаклу маъние ба кор бурдааст, ки дар забони зиндаи халқ истифода мешаванд.

Феъли **чигот андохтан** низ ҳолатро ифода карда, барои ба тасвир гирифтани вазъи руҳии персонаж хушдомани Зафар мавриди истифода қарор гирифтааст:

Чӣ ин қадар **чигот меандозӣ** ... (с.95).

Нависанда, аз он хотир ки ин ду феъл нисбат ба муродифҳои адабиашон пуртаъсир, ба характери ҳодисаҳо мувофиқ ва дар баёни мазмун ва тобишҳои маъноӣ қобилтар мебошанд, онҳоро рӯйи кор овардааст. Бинобар ин, имконияти ҷудо намудани онҳо аз мундариҷаи умумии ҳодисаҳо ва услуби пазируфтаи адиб дар тасвир аз миён меравад.

Феълҳои мазкур дар нутқи персонажҳо истифода шудаанд, ки инро муҳити ба амал омадани ҳодисаҳо ва рафти тасвири онҳо дар ин ду асар

тақозо кардаанд. Зеро ҳар калима ва таркибу иборае, ки аз забони зиндаи халқ интихоб мешавад, вобаста ба фазои муҳит чун воситаи ҳаққонии тасвир табиатро ба як лавҳаи зиндаи ҳаёт табдил дода, ҳусни бадеии асар, реализми забони он ва ҷиҳатҳои умумиву фардии услуби нависандаро муайян месозад.

д). Ёварҳои **хӯрдан** ва **чидан**. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба воситаи ин ёварҳо таркибҳои **кул хӯрдан** (пешпо хӯрдан) ва **тал чидан** (бо тартиб болои ҳам гузоштани ягон ашё) сохта мешаванд. Ин ду феъл дар «ФГЧЗТ» бо ҳамон маъниҳои боло зикр ёфтаанд (с.343, 654). Илова бар ин, дар лугати мазкур муодилҳои дигари феъли **тал чидан** низ қайд гардидаанд (с.659).

А.Самад аз ин феълҳо дар «ГД» кор гирифтааст.

...коҳшоша дарза баста, мурда-мурда кашонда оварда, **тал чиндем** (с.23).

...ҷонвар пеши роҳро дуруст надида по монда, гоҳ-гоҳ **кул хӯрда**, ё лағжида **каладав мерафт** (с.35).

Дар мисоли якум таркиби **тал чидан** дар нутқи Дилёб - персонажи асар ва дар мисоли дуюм **кул хӯрдан** дар сухани тасвирӣ ба қалам рафтаанд, ки ин ба хоҳири таъмини халқияти забони асар ва ҳам фардӣ кардани сухани персонаж салоҳ доништа шудааст.

Аз инҳо феъли **тал чиндан** маънии мусбат дорад ва дар мавриди иҷрои кори хайр истеъмом меёбад, аммо **кул хӯрдан** дорои маънии мусбат нест. Аз ин рӯ, дар мавриде кор фармуда мешавад, ки инсон ё ҳайвон ба мушкилоти сахте рӯ ба рӯ гардида бошад. Ана ҳамин тобишҳои маъноиву услубии онҳоро А.Самад дар тасвир ба ҳисоб гирифтааст.

Ҳамин тавр, диалектизмҳои фарохистеъмоли феъл дар роман, повест ва қиссаву ҳикояҳои А.Самад хеле зиёд ба кор рафтаанд, ки онҳо барои боз ҳам ҷоннок сохтани забони асарҳои ӯ, реалистона ифода намудани мафҳумҳои мушаххас, пурзӯр кардани бадеият ва табиӣ ба қалам гирифтани ҳодисаҳо ба адиб ёрӣ расондаанд.

1.1.4. ДИАЛЕКТИЗМҲОЕ, КИ МАФҲУМИ ЗАРФӢ ДОРАНД

Тарзу тариқи иҷрои амал, замону макон, ҳолату аломат ва дараҷаи амал дар тасвир тақозо мекунанд, ки адибон гоҳ-гоҳ аз диалектизмҳои дорои мафҳумҳои зарфӣ истифода намоянд. Ин навъи диалектизмҳо дар забони адабӣ қисман муродифдоранд, вале «... он муродифҳо тобишҳои борики маъноӣ, ки одатан дар забони зинда ва дар адабиёт баён карда мешаванд, айнан ифода карда наметавонанд» гуфтааст Н.Маъсумӣ [34,100]. Дар ҳақиқат, зарфҳои лаҳҷавӣ пурчилоанд, тобишҳои зиёди маъноӣ усулӣ доранд, ки дар бобати ба қалам гирифтани ҳодисаҳо ба адибон имконият фароҳам меоранд. А.Самад ҳамин ҷиҳати масъаларо ба инобат гирифта, аз лаҳҷаҳои зарфҳои интихоб намудааст, ки ҳолат, аломат, тарзу тариқи иҷрои амалро, чунон ки ҳаст, ифода карда тавонанд:

1.1.4.1. **Зарфҳои тарзи амал.** Барои реалистона тасвир намудани тариқи ҳаракати персонажҳо ва ҳодисаҳои гуногун вожаҳои ифодагари тарзи амал дар асарҳои бадеӣ мавқеи калон пайдо мекунанд. Барои мисол диалектизмҳои **попархам, якпал-якпал, чунгур, арангеро** намуна овардан мумкин аст, ки марбут ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, дар ифодаи тарзи амали ҳам инсон ва ҳам ҳайвонот истифода шудаанд.

Вожаи **попархам** маънии «устувор, побарҷо, мустаҳкам» - ро ифода мекунад [84, 552], ки дар повести «КД» ба кор рафтааст:

Не, мардак ҳам буздилий накард, **попархам** истод (с.166).

Калимаи **якпал-якпал** дар ягон луғат қайд наёфтааст. Аммо, то ҷое ки мо огоҳӣ дорем, вожаи мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маънии «бовикорона, нописандона, як-як қадам мондан»-ро мефаҳмонад. Ин зарф дар «КД» дар мавриди ба қалам додани тарзи ҳаракати хирс истифода шудааст:

Хирс... як гӯсфанди нимҷона одамвор пуштора карда, нописандона **якпал-якпал** қадам мезад (с.166).

Дар ин мисолҳо зарфҳои мазкур тобиши усулӣ гирифтаанд, ки аз истифодаи онҳо адиб чунин ҳадафҳо дорад: а) эҳсоси пур аз ифтихори

Гулбонуро аз ғалабаи шавҳараш дар ҷанги тан ба тан бо хирс баён кардан хостааст; б) муқтадир будани инсонро дар мубориза алайҳи Ҳамагуна қувваҳои бадхоҳ нишон додааст; в) мисли баъзе инсонҳои паст хислати мағрурӣ доштани дарандаҳои пурқувватро бозгӯ намудааст; г) аз ин рафтори хирс дар дили Шоҳин аланга задани номуси мардӣ ва ҳисси ниқорро тасвир кардааст.

Чи тавре ки мебинем, диалектизми **якпал-якпал** дар нутқи Гулбону ба қалам рафтааст, ки ин сабаб дорад: а) Гулбону аз меъёрҳои забони адабӣ беҳабар аст; б) адиб ин вожаҳо умумӣ карданӣ нест, зеро дар забони адабӣ муродифҳои корхӯрда дорад; в) нависанда тавассути он нутқи персонажро фардӣ кардан хостааст.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ диалектизми **ҷунгур** истеъмол меёбад, ки маънии он «диккак, сари дупо» буда [84,859], ҳамчун зарф тарзи нишастанро ифода мекунад. А.Самад вожаи мазкурро дар қиссаи «Маҳбус» рӯйи кор овардааст:

Модар назди оташдон **ҷунгур** нишасту дудасти сарашро дошт (с.43).

Зарфи **ҷунгур** дар сухани муаллиф ба кор рафтааст, ки ин шояд ба омилҳои зерин вобаста бошад: а) адиб ҳаминро ба ҳисоб гирифтааст, ки муродифи он **диккак** ба ин маънӣ Ҳама лаҳҷаҳои тоҷикиро фаро намегирад; б) таркиби **сари дупо** низ чандон реҳта наменамояд, бинобар он, дар тасвири тарзи нишастии персонаж истифодаи диалектизми **ҷунгурро**, ки ҳам суфтаву ҳам фарохистеъмол буда, дар Ҳама лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба кор меравад, салоҳ донистааст; в) калимаи **ҷунгур** нисбат ба муродифҳои равшантар ва дар тасвир пуробразтар менамояд; г) тавассути он айнияти тасвир ва ҳалқияти забони асарро таъмин кардан мумкин аст.

Дигар зарфи лаҳҷавӣ, ки А.Самад ба кор бурдааст, **аранге** мебошад. Ин калима дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маънии «базӯр, бозаҳмат, зӯрзада»-ро мефаҳмонад [84,64] ва дар ифодаи тарзи амал, муошират ва

ҳаракат истеъмол меёбад. Нависанда онро дар повести «АБ» ба ҳамин маънӣ истифода намудааст:

- Сад офарин, сад офарин! – **аранге** гуфт Дароз ... (с.100).

Нависанда метавонист аз муродифҳои адабии он кор гирад, лекин ба ҳисоб гирифтааст, ки **аранге** нисбат ба муодилҳои меъёриаш рехтаву суфта аст, ҳадафро хубтар ифода мекунад, барои айнан тасвир намудани ҳолати рӯҳии персонаж, ба забони повест бахшидани тобиши халқӣ ва офаридани лавҳаи бадеӣ ба адиб имкон медиҳад.

Зарфи **аранге** маънии мусбат надорад. Бо вучуди ин, дар тасвири А.Самад ҳамчун диалектизми фарохистеъмол барои фаъол гардонидани чараёни нутқ тавъам бо феъли **гуфтан** истифода шудааст, ки ба ин восита муносибати дилсӯзонаи адиб ба персонаж равшан муайян мегардад.

Диалектизмҳои **чорхез**, **этаккунон**, **саркану покан** низ мафҳуми зарфӣ дошта, дар асарҳои А.Самад дар ифодаи тарзи амалу ҳаракати одамону ҳайвонот ба кор рафтаанд.

Зарфи **чорхез** таркибан мураккаб аст ва аз шумораю феъл бо роҳи композитсия ба вучуд омадааст. Воқеан, ин роҳи калимасозӣ дар зарф хеле маъмул аст [20,49]. Дар «ФГҶЗТ» калимаи **чорхез** «як тарзи роҳгардии аспу хар» маънӣ шудааст (с.849). Дар ҳақиқат, ин диалектизм ба тарзи ҳаракати асп мансуб аст. Аммо на ба тарзи ҳаракати муқаррарӣ, балки ба тарзи давидани босуръат дахл дорад. А.Самад онро дар повести «АБ» бо ҳамин маънӣ овардааст:

Дароз пояшро ба рикоб ниҳода буд, ки асп **чорхез** давид ... (с.101).

Вожаи мазкур дар забони адабӣ муродиф дорад, вале нависанда мебинад, ки онҳо тобишҳои нозуки маъниеро, ки **чорхез** дар бар мегирад, наметавонанд айнан ифода намоянд. Аз ин ҷиҳат, мафҳуми мушаххаси ҳодисаро ба воситаи ин калима пурқувваттар ба қалам додан мумкин аст. Ҳамин ҷиҳати услубӣ зарурати истифодаи онро пеш овардааст. Аз ҷониби дигар, ҳадафи адиб умумӣ кардани **чорхез** дар забони меъёрӣ мебошад, зеро баромади тоҷикӣ дорад, хушоҳанг аст, рехта, образнок ва бадеист.

Воҳиди луғавии **етаққунон** дар ягон луғат қайд наёфтааст. Ин калима дар асл феъли ҳол бошад ҳам, дар таркибҳои синтаксисӣ ба вазиҳои ҳоли тарзи амал омада, бо зарф умумият пайдо мекунад. Воқеан, мафҳуми зарфӣ гирифтани феълҳои ҳол дар таркиби ҷумла аз ҳодисаҳои маъмули забони тоҷикӣ [117,265].

Вожаи **етаққунон** мансуб ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ки танҳо ҷузъи **етақ** хусусияти лаҳҷавӣ дорад. Ҷузъи дуҷум бошад, маҳз дар иртибот ба ҷузъи якум мафҳуми лаҳҷавӣ касб кардааст. Маънии **етақ** «полҳанг, яккачилав» мебошад.

А.Самад **етаққунонро** дар повести «АБ» барои ба қалам овардани лаҳҷаи бори аввал ба той зин задани Паҳлавон ба кор бурдааст:

...ҷонварро **етаққунон** назди бораи пешайвон бурда, ним ҷувол гандумро бардошта, ба хонаи зин партофт (с.87).

Нависанда ин калимаро маҳсус дар нутқи худ ба кор бурдааст, зеро «...дар мавриду мавқеи худ моҳияти масъала ва мафҳуми конкретии ҳодисаву ҳолатҳо ба воситаҳои забони халқ нисбат ба забони адабӣ барҷаста ва пурқувваттар ифода меёбад» [34,100].

.Диалектизмҳои **пешодумкол**, **чорғов**, **ҳадаха**, **торс**, ки ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ мансубанд, низ хусусияти зарфӣ доранд ва дар ифодаи тарзи амал меоянд. Дар повести «КД» А.Самад аз ин зарфҳо чун ифодагари тарзи ҳаракат ва иҷрои амал истифода кардааст.

Калимаи **пешодумкол** маънии «думболи ҳам, паси якдигар, пасопеш»-ро дар бар мегирад [84,542]. Вай ҳамеша бо феълҳои меояд, ки мафҳуми ҳаракатро мефаҳмонад. Нависанда ин вожаро бо мақсади табиӣ ба қалам додани тарзи ҳаракати ҷовандозҳо ба кор бурдааст:

Ҳомиду чанд савори дигар **пешодумкол** сӯи бузғоҳ асп тозонданд (с.124).

Вожаи мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хеле фаъол аст ва интиҳоби он аз ҷониби адиб низ ба ҳамин хотир мебошад. Нависанда зарфи **пешодумколро** дар сухани тасвирии худ ба тарзи баёни умумии повест мувофиқ гардондааст ва ба ин восита ҷоннокию муассирии забони

асарашро таъмин сохтааст. Илова бар ин, **пешодумкол** ба ҳодисаи тасвиршаванда мувофиқ буда, ҳадафи муаллифро хубтар баён кардааст.

Калимаи **ҳадаҳа** дар гуфтугӯи мардуми тоҷик торафт мавқеъ пайдо карда, устувор гашта истодааст. Р.Л.Неменова ва Ғ.Ҷӯраев **ҳадаҳаро** ба лаҳҷаҳои чанубӣ мансуб дониста, онро «саросема, саросема кардан» маънӣ намудаанд [41,264]. Аммо аз «ЛМЛБ» маълум мешавад, ки хатти густариши он то лаҳҷаҳои тоҷикони Бухоро тӯл мекашад ва он ҷо маънии «зуд,тез,ботезӣ»-ро ифода мекунад [83,265]. Ин аст, ки Ҷ.Икромӣ дар «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» вожаи **ҳадаҳаро** бо маънии боло дар сухани тасвирии худ чун воситаи тасвир истифода бурдааст [99,16].

Валлоҳ, дар чашмам нанамудааст, пичиррос зад Амир, баъд **ҳадаҳа** рӯ гардонда, хандид... (КД. с.131).

Дар ин ҷумла вожаи **ҳадаҳа** ба ҷуз маънии «зуд, дарҳол» мафҳуми «саросемавор»- ро ҳам дар бар мегирад, ки дар мавриди иваз намудани он бо муродифҳои меъёриаш маънии «сарсемавор» аз байн меравад. Ин гуна тарзи иҷрои амал ба инсон марбут аст ва дар ҳолате сар мезанад, ки соҳиби амал дар изтироб аст ва ё кореро фаврӣ бояд ба иҷро расонад.

Вожаи **чорғов** дар «ФГҶЗТ» «гаваккашӣ (тарзи ҳаракат бо дасту пой), гавак кашидан, хазидан» маънӣ шудааст (с.847). Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин диалектизм серистеъмол аст ва маънии он дар асл «бо ду дасту ду зону ҳам шудан» мебошад. Дар заминаи ин маънӣ **чорғов** боз тобишҳои зиёди маъноиву услубӣ пайдо карда, барои таъмини обуранги бадеӣ ва табииву муассир баромадани сухан истифода мешавад. А.Самад онро дар қиссаи «Маҳбус» дар тасвири худ бо маънии «бо ду дасту ду зону ҳам шудан» кор фармудааст:

Ғулом ... **чорғов** меистоду маҷбураш мекард, ки ба пушт ё гарданаш савор шавад (с.43).

Диалектизми **чорғов** рехтаву образнок аст, маъноро ҳам равшан ифода карда метавонад, аз тарафи дигар, забони асарро ифоданок ва пурфасоҳат намуда, дар зохир шудани услуби фардии муаллиф нақши барҷаста гузоштааст. Воқеан, услуби фардии ҳар як адиб дар асари бадеӣ

тавассути унсурҳои забони зинда равшантар зоҳир мегардад. Чун воситаи тасвир интихоб шудани **чорғов**, ба назари мо, ба ҳамин муносибат аст.

1.1.4.2. **Зарфҳои миқдору дараҷа**. Ин навъи зарфҳо дар эҷодиёти А.Самад кам истифода шудаанд. Ба гурӯҳи мазкур метавон вожаҳои **пур**, **хаёлеро** нисбат дод, ки онҳо дар доираи лаҳҷаҳои ҷанубӣ интишор ёфтаанд.

Аз «ФГҚЗТ» маълум мешавд, ки диалектизми **пур** маънии «бисёр, хеле зиёд»-ро ифода мекунад (с.561). А.Самад онро дар «КД» ба хоҳири нишон додани як лаҳҷаи меҳмоннавозии занҳои деҳот ба хонанда бозгӯ намудааст:

-Нону намаки шуморо **пур** хурдаем... (с.167).

Дар ин мисол зарфи **пур** хусусияти услубӣ дорад ва ба воситаи он адиб оҳанги миннатдориро бо ҳиссиёти баланди хурсандӣ омехта, як лавҳаи ҷаззоб офаридааст, ки дар он ҳолати қаноатмандии персонаж аз пазирии хуши соҳибхона пеши чашми хонанда ба ҷилва меояд. Аз ҷониби дигар, вожаи **пур** ба ҷуз маънии боло дар ифодаи «борҳо, ҷандин маротиба» низ омадааст. Бинобар он, агар нависанда ба ҷои он аз зарфи меъёрии **бисёр** ё **зиёд** кор мегирифт, маънии «ҷандин бор» аз миён мерафт ва ҷиҳати муассирии сухан ҳам паст мегардид.

Диалектизми **пур** дар нутқи персонаж ба кор бурда шудааст, ки ин ба мақсади фардӣ кардани сухани ӯст. Аз дигар тараф, муаллиф тарафдори ба меъёр даровардани калимаи мазкур нест, вагарна метавонист онро дар тасвири худ ба қалам диҳад. Зеро медонад, ки он аз муродифҳои адабиаш аз ягон ҷиҳат бартарӣ надорад.

Зарфи **хаёле** дар луғатҳо зикр наёфтааст, вале аз тасвири нависанда бармеояд, ки вай дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба кор меравад ва маънии «каме, андак»-ро ифода мекунад. Ин калима дар повестҳои «АБ» ва «КД» мавриди истифода қарор гирифта, ба дараҷаи амалу ҳаракати персонажҳо нигаронида шудааст:

Дар лабони Шохин **хаёле** табассум дамид (с.140).

... рӯяш аз шарм **хаёле** арғувонӣ шуд ... (с.98).

Дар ҳар ду мисол ҳам диалектизми **хаёле** тобиши эҳсосоти қиёсӣ касб карда, дараҷаи иҷрои амалро ба таври муқоиса ифода намудааст. Маҳз ҳамин тобиши он имкон додааст, ки нависанда мафҳуми қиёсро бо ҳолат омезиш дода, зимнан образҳои бадеӣ офарад ва хонандаро ба ҳаёти персонажҳо, психологияи онҳо, ки образҳои типӣ буда, аз мардуми заҳматкаш намояндагӣ мекунанд, ошно созад.

Калимаи **хаёле** дар тасвири муаллиф ба қор рафтааст, ки ин шояд ба хотири тобиши халқӣ додан ба забони асар бошад. Бо вучуди ин, истифодаи он айни ҳол ба назар бечо менамояд, зеро вожаи мазкур дар забони адабӣ муродифҳои рехтаву суфта дорад.

2.2. Диалектизмҳои лексии хосаи маҳдудистеъмол. Дар насри А.Самад диалектизмҳои низ дучор меоянд, ки марзи интишори онҳо фарох нест ва аз ҳудуди паҳншудаи як ё ду лаҳча берун баромада наметавонанд. Ҳамин гуна воҳидҳои луғавиро диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол меноманд, ки баъзе олимони онҳоро бо номи «диалектизмҳои лексии ғайримухолиф» ба тадқиқ гирифтаанд [23,36]. Диалектизмҳои мазкур асосан дар нутқи персонажҳо ва қисман дар таълифоти ҳуди адиб истифода шуда, вазифаҳои зерини услубиро ба ҷо меоранд: а). Фардияти нутқи персонажҳоро таъмин мекунанд; б). Оҳанги халқӣ-гуфтугӯиро дар сухани нависанда қувват мебахшанд.

Дар эҷодиёти А.Самад диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол хеле кам буда, аз нигоҳи маънӣ предметӣ ва ғайрипредметӣ мешаванд:

2.2.1. Диалектизмҳои лексии предметӣ. Ба ин гурӯҳ вожаҳои дохил мешаванд, ки моҳияти исми дошта, дар ифодаи номи ашёҳои гуногун ба қор мераванд:

а). Номи узвҳои биологии инсон: **лола** (қисми нармии гӯш), **теф** (аз оринҷ то китф), **кӯрамушт** (мушт қардани ангуштон).

Калимаҳои мазкур дар ягон луғат, ҳатто дар «ФГҶЗТ», ки махсус маводи лаҳчаҳои ҷанубиро дар бар мегирад, ба қайд гирифта нашудаанд, дар асарҳои дигар адибон низ мавриди истифода қарор

наёфтаанд. Аз ин бармеояд, ки хати истифодаи онҳо, аз лаҳҷаи зодгоҳи адиб берун баромада наметавонад.

... аз **лолаи** гӯши Дилёб дошта, ...бо шакарханд гуфт мӯйсафед (ГД. с.177).

Яке **кӯрамушт** буни гӯши ҳариф мефароварду дигаре лагад ... (ГД.с.175).

Воҳиди луғавии **теф** дар повести «КД» истифода шудааст, ки ҷои он тасвири нависанда аст:

... занак аз **тефи** кӯдакаш дошта, тарафи берун кашола кард (с.56).

Чи тавре ки дида мешавад, ин диалектизмҳо образнок нестанд, аммо нависанда онҳоро тавъам бо калимаҳои меъёрӣ оварда, бо ин роҳ лавҳаҳои бадеӣ офаридааст, ки дар онҳо муносибати ашхоси алоҳида бо ҷомеа, психология ва рафтору кирдори персонажҳо инъикос ёфтаанд.

б). Номи дарахту алафҳои хурӯӣ: **мушкбед** (як навъи бед), **обкаҳак**, **думи рӯбоҳ**, **говдумбол** (навъҳои алаф).

Калимаи **мушкбед**, ки дар романи «ГД» истифода шудааст, дар луғатҳо ба назар нарасид.

Гулҳумор аз байни шоҳаҳои пурбарги **мушкбед** баромада, бо шакарханд гуфт ... (с.240).

Истилоҳоти ботаникии **говдумбол**, **думи рӯбоҳ** ва **обкаҳак** номи алафҳои саҳроӣ мебошанд. Тибқи тасвири нависанда ин алафҳо дар боғ низ месабзанд. Аз инҳо танҳо вожаи **говдумбол** дар «ФГҶЗТ» зикр ёфтаасту бас, ки мураттибон онро «як навъи растании гулаш зардҷатоби ба думи гов монанд» маънӣ кардаанд (с.157).

Буттаҳои гулхору хайрӣ, **думи рӯбоҳу говдумбол** низ дар гӯшаҳои боғ низом доранд (ГД. с.89).

Духтаракон чорӯбҳои аз **обкаҳак** сохтаи Пиракро бардошта, ба тоза кардани атроф машғул шуданд (ГД.с.183).

в). Номи анвои ҳашарот: **бубанак** (ғурмагас), **чиздак** (як навъ ҳашарот аз чинси малах). Аз ин ду диалектизм **бубанак** дар «ФГҶЗТ» бо

хамин маънӣ қайд ёфтааст (с.116), аммо вожаи **чиздак** дар ягон луғат оварда нашудааст.

А.Самад мебинад, ки маънии диалектизми **бубанак** ба намояндагони дигар лаҳҷаҳо маълум нест, онро дар поварақ «хармагас» маънӣ мекунад. Ва, барои он ки маънии **чиздак** равшан гардад, онро дар алоқа бо калимаи умумиистеъмолии **малах** овардааст. Дар натиҷа хонанда дарк мекунад, ки **чиздак** ҳашаротест аз ҷинси малах:

Баногоҳ бум-буми **бубанак** ба гӯш омад ва маркаб безобита гашт ... (КД. с.127).

-Нолиши малаху **чиздак** ҳам баҳона аст? (ГД.с.164).

Адиб вожаи **бубанакро** дар сухани тасвирӣ ва **чиздакро** дар нутқи персонажи асар - Гулхумор кор фармудааст. Ба назар чунин мерасад, ки диалектизми **бубанак** дар тасвири нависанда бемаврид аст. Зеро дар забони адабӣ муродифи он **ғурмагас** маълум аст ва ӯ мебоист хамин калимаи меъёриро, ки дигар адибони тоҷик низ аз он кор гирифтаанд, истифода мекард.

г). Вожаҳои мансуб ба ҳолати инсон: **начво** (нолиш, шиква, шикоят, норозигӣ), **алола** (шӯру валвала, ғалоғула), **ғичова** (алам, дарди гулӯгир), **парпанак** (шодӣ, хурсандӣ), **пешдавак** (пиёдапойгаҳ), **юф** (соҳибмансаб).

Калимаҳои фавқ дар ягон луғат зикр наёфтаанд, ки ин нишонаи доираи маҳдуди истеъмол доштани онҳост.

Хусрав пай бурд, ки **ғичова** гулӯяшро сахт фишурд (АБ.с.26).

Диалектизмҳои **алола** ва **парпанак** дар повести «КД» ба кор рафтаанд:

Акаи Мирзо ... болои гардани асп хам шуд ва барои хашмгинтар кардани сағ дасташро алвонҷ дода, **алола** бардошт (с.108).

Шоҳин ... аз ифтихору хушбахтӣ дилаш **парпанак** зад (с.141).

Вожаҳои **начво**, **пешдавак** ва **юф** дар «ГД» мавриди қорбаст қарор гирифтаанд. Тавассути диалектизмҳои **начво** ва **пешдавак** шикваи мӯйсафеди Некном аз ҷанги Олмон, беэҳтиёгии мардум нисбат ба табиати диёр тасвир ёфтааст:

Чавон ... нафаси осуда кашид, вале ҳамоно **начвои** пирамард ба гӯш омад (с.92).

Куштед маро, дилу чигарам сӯхт... Худат гуфтӣ-ку **пешдавак** (с.240).

Калимаи **юф**, ки дар асар дар шакли чамъи **юфҳо** оварда шудааст, гунаи лаҳҷавии пасванди насабсози русии **-ов, -ев** мебошад. А.Самад **юфро** нисбат ба Дилёб кор фармуда, зимнан ба мансабе ноил гардидани ӯро таъкид кардааст:

Дилёб ...хоҳам - нохоҳам ҳисобчӣ ва, ба қавли деҳотиён, ба қатори **юфҳо** дохил шуд (с.176).

Чи тавре ки дида мешавад, диалектизмҳои мазкур ҳам дар тасвири нависанда ва ҳам дар муоширати персонажҳо кор фармуда шудаанд. Ба ин восита адиб, аз як тараф, ҷиҳатҳои услубию бадеии забони асарҳои худро таъмин карда бошад, аз дигар тараф, хостааст нишон диҳад, ки забони зиндаи халқ пур аз дурдонаҳои пурқиммат аст ва доништа ба қалам овардани онҳо, маҳдудистеъмом бошанд ҳам, дар роҳи такмили минбаъдаи луғати забони адабии тоҷик аз аҳамият холӣ нест. Зеро аксарияти онҳо дар бобати пурқувват кардани савти бадеию оҳангнокии матн дилкашу гуворо воқеъ мегарданд. Дигар ин ки, А.Самад тавассути онҳо ҳам нутқи персонажҳоро фардӣ кардааст ва ҳам ба забони асарҳояш руҳи халқӣ бахшидааст, ки ин усули эҷодии ӯ барои бедор кардани завқи хонанда зимни дарку фаҳми муҳтавои ҳодисаҳо хеле муҳим аст.

ғ). Истилоҳоти баҳши кишоварзӣ: **ваноғ** (огард), **бандина** (химча ё алафи дарозу бақувват, ки бо он дарза мебанданд), **афсон** (санг барои тез кардани дос), пала(як ҳиссаи хурди ғаллазор). Ин воҳидҳои луғавӣ дар «ГД» ҳамчун воситаи тасвир дар бобати ба қалам гирифтани амалиёти персонажҳо ва муносибати адиб ба муҳит хизмат кардаанд.

Аз ин диалектизмҳо **афсон** ва **бандина** дар «ФГҶЗТ» бо ҳамон маъниҳои боло зикр ёфтаанд (с.70, 86), аммо вожаи **ваноғ** дар ягон луғат ба чашм нарасид.

...қобилҳои бобо, **палара** то сари **ваноғ** мерасонем (ГД.с.164). Дар ин мисол ду диалектизми лексии хосса (пала, ваноғ) ва як пасоянди лаҳҷавӣ (-ра) кор фармуда шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо бори махсуси маъноиву услубӣ мекашанд ва дар нутқи персонажи таҳсилнадида Некном ҳамчун воситаи фардӣ кардани сухани ӯ мавриди қорбасти қарор гирифтаанд.

Диалектизми **пала** фарохистеъмол аст ва қариб дар ҳама лаҳҷаҳои ҷанубӣ истеъмол меёбад, аммо диалектизми **ваноғ**, баръакс, доираи васеи интишор надорад. Бо вучуди ин, нависанда онҳоро дар иртибот бо калимаҳои меъёрӣ ҷо дода, бо ин роҳ лавҳаи бадеӣ сохтааст.

Калимаҳои **афсон** ва **бандина** дар сухани тасвирӣ ҳамчун воситаи ифодагари эҳсоси мусбати муаллиф ба персонажҳои асосии асар Некном ва Дилёб ба кор рафтаанд:

- Ҳо бале! – бо ситоиш онҳоро руҳ мебахшид мӯйсафеди Некном ва дами дос ба санги **афсон** совида ... (ГД. с.149).

... аз Шанбари ҷарихо дарза-дарза **бандина** даравида меовард (ГД. с.147).

Ин навъи вожаҳо дар забони адабӣ аксаран муродиф надоранд, ки дар натиҷа дарки маънии онҳо ба хонанда душворӣ пеш меорад. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта, баъзе аз онҳоро нависанда дар поварақ маънӣ кардааст. Аз ҷумла, диалектизми **афсонро** «қайроқсанг» шарҳ додааст. Вале бояд гуфт, ки **қайроқсанг**, ба гумони мо, шоистаи қабул буда наметавонад. Зеро ҷузъи якуми он – **қайроқ** на тоҷикӣ ва на хусусияти умумитоҷикӣ дорад. Бинобар он, агар нависанда ягон муодили тоҷикии онро пайдо мекард, хизмате мешуд дар инкишофи луғати забони адабии тоҷик аз ҷониби ӯ.

д). Истилоҳоти марбут ба истиқоматгоҳ: **ноча** (зерҷӯби таги дар), **сиёҳкурта** (боми аз хасу лой пушондашуда), **шабхона** (работ) .

Аз ин диалектизмҳо **ноча** дар «ФГҶЗТ» ба маънии «остона,пойгаҳ» зикр ёфтааст (с.495). Аммо дутои дигар дар ягон луғат ба қайд гирифта нашудаанд.

Вожаҳои **шабхона** ва **сиёҳкурта** дар «ГД» ва **ноча** дар «КД» дар тасвири адиб истифода шудаанд.

Ба воситаи диалектизмҳои **шабхона** ва **сиёҳкурта** бунёдкорӣ, хайрхоҳӣ ва сарчамъии аҳли деҳот ҳангоми иҷрои корҳои сохтмон нишон дода шудааст:

Шодӣ ...синҷ бардошту аз сангу лой, ба қавли худаш, **шабхона** сохт (с.122).

Дигар ... барои **сиёҳкурта** пӯшондани бом бо хасу шоху шаппа мушкилот пеш намеомад (с.248).

Дар ин ду мисол калимаҳои **шабхона** ва **сиёҳкурта** чун дигар диалектизмҳо ба забони асар оҳанги содаи халқӣ бахшидаанд. Ҳамин гуна тобиш дар диалектизми **ноча** низ ба назар мерасад:

... ӯ либосҳои хушкашро пӯшида ... аз **ночаи** дар ба Гулбону рӯ овард ... (с.163).

Дар услуби илмӣ ва расмӣ ба ҷои **ноча** вожаҳои **остона** ё **пойгаҳ** истифода мешаванд. Вале диалектизми мазкур аз онҳо фарқ мекунад. Фарқ дар он аст, ки агар калимаҳои **остона** ва **пойгоҳ** маънии «ҷойи аз пой кашидани пойафзорро дар даромадгоҳи хона» дошта бошанд, **ноча** асосан «зерҷӯби тағи дар» аст. Ин диалектизм мувофиқи равиши мундариҷаи идеявии асар ва усулҳои нависанда вазифаи услуби оддӣ гуфтугӯиро ба ҷо овардааст.

2.2.2. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи ғайрипредметӣ. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои дохил мешаванд, ки мафҳуми сифатӣ, феълӣ ва зарфӣ доранд. Инчунин як қисми онҳо дар ифодаи тобишҳои маъноии савол, тасдиқ, эҳтимол, ситоиш ва амсоли инҳо ба кор мераванд. Бинобар он, онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо менамоем:

2.2.2.1. Диалектизмҳои сифатӣ. Ин навъи диалектизмҳо одатан дар ифодаи хислат, аломату хусусият, шакли зоҳирии инсон, тамбу маззаи ашёи гуногун меоянд. Масалан, вожаҳои **рапатанг** (худписанд, бепарво), **баландкаш** (бокарруфар, чолоку чорпахлу), **кабудак** (маҷ. камтобиш,

сард), **мастак** (як навъи тут), **шӯхак** (навъи гандум) ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

Диалектизмҳои мазкур, ки дар «ГД» мавриди истифода қарор гирифтаанд, дар ягон луғат ба қайд гирифта нашудаанд. Ин, эҳтимол, аз он ҷиҳат аст, ки онҳо аз лаҳҷаи зодгоҳи адиб берун баромада наметавонанд.

Диалектизми **рапатанг** ба ҳислат нигаронида шудааст. Ҳислати шахсеро ифода мекунад, ки бепарво, дар муомила бо дигарон беандеша ва худписанд бошад.

-Писари Одинаи **рапатанг** касбу маълумот дораду фаросат не (ГД.с.285).

Дар ин мисол диалектизми **рапатанг** бисёр назаррас ба қалам рафтааст, диққати хонандаро дар нигоҳи аввал ҷалб карда метавонад, хусусияти тасвирӣ дорад ва дар нутқ тобиши эҳсосотӣ низ зоҳир мекунад.

Диалектизми **рапатанг** дар услуби дурушт дар мавриде, ки гӯянда нисбат ба соҳиби лақаб эҳсоси хушбинӣ надорад, ба кор меравад. Ин маъниро аз мисоли боло дарк кардан мумкин аст. Ҳамин тобиши услубӣ имкон додааст, ки тасвири нависанда қувваи зиндаи ҳаётӣ пайдо кунад ва ҷиҳати эҳсосотии суҳанро пурзӯр созад.

Калимаи **баландкаш** чанд маънӣ дорад ва яке аз он маъниҳо «бовиқор, назарбаланд» аст, ки дар заминаи маҷоз ба вучуд омадааст. Табиист, ки вожаҳои маҷозӣ дар таъмини обуранги бадеии забони асар, муассир ба қалам гирифтани ҳодисаҳо аз воситаҳои хуби забонӣ ҳисоб меёбанд. Адиб тавассути онҳо имкон меёбад, ки андеша ва эҳсосоти ботинии худро барҷаста ифода намояд. Диалектизми **баландкаш**, дар ҳақиқат, ҳамин гуна хусусият дорад. А.Самад инро ба эътибор гирифта, онро дар «ГД» нисбат ба Шодӣ ном персонаж ба кор бурдааст.

-Номам Шодӣ, Шодии **баландкаш**, пурсед, ҳама мешиносанд (с.136).

Диалектизми **баландкашро** муаллиф дар нутқи оддию муқаррарии худи персонаж ба қалам додааст. Ин ба он хотир аст, ки \bar{u} умумӣ шудани калимаи мазкурро намехоҳад. Зеро медонад, ки муодилҳои маъруфи **баландкаш** дар забони адабӣ зиёданд ва аз ҷиҳати ифода, бадеияту образнокӣ аз он паст нестанд.

Аз ин бармеояд, ки А.Самад дар бобати истифода аз забони зиндаи халқ сабки худро дорад. \bar{u} диалектизмҳоро интихоб карда, дар маврид ва мавқеи мувофиқ ба хоҳири нишонрас баромадани ҳадафи хеш ба кор мебарад.

Диалектизмҳои сифатӣ дар қиёс бо диалектизмҳои предметӣ дар бобати ҳаяҷонбахш, муассир, дар чунбиш ба қалам овардани ҳодисаҳо ва барҷаста тасвир намудани психология, этикаю эстетикаи персонаж имконияти васеътар доранд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки сифатҳо нисбат ба дигар калимаҳо метавонанд сермаъноӣ сервазифа ва ҳам дорои тобишҳои гуногуни маҷозию услубӣ бошанд. В.В.Виноградов қайд мекунад, ки «...сифат нисбат ба исм ва феъл аз ҷиҳати маънӣ кашидашаванда ва сермаъно мебошад» [9;7]. Воқеан, ҳамин хусусиятҳоро дар диалектизмҳои сифатии **кабудак**, **мастак**, **шӯхак** ва амсоли инҳо, ки А.Самад аз онҳо чун воситаи тасвир кор гирифтааст, эҳсос намудан мумкин аст.

Диалектизми **кабудак** аз сифати **кабуд** тавассути пасванди **-ак**, шакл гирифтааст. Нависанда онро дар ибораи **меҳри кабудак** дар мафҳуми «камӣ ва ночизии аломати ашё, нописандӣ, безътиноӣю бетафовутӣ»-и гӯянда нисбат ба ҳодиса дар «ГД» дар сухани персонаж ба кор бурдааст.

-Чи шуд, ки **меҳри кабудакаш** якбора ба ман тофт (с.109).

А.Самад диалектизми мазкурро ба хоҳири табиӣ ва зинда ба тасвир гирифтани нутқи персонаж, бахшидани қувваи муассирӣ ба услуби нигориш, ба хоҳири таъмини халқияти забони асар ба қалам додааст. \bar{u} ҳаминро ба эътибор гирифтааст, ки диалектизмҳо бо тобишҳои маъноӣ

дорои самимияти махсус мебошанд ва обуранги бадеию чаззобияти забони асарро таъмин карда метавананд.

Дар мисоли боло вожаи **кабудак** тобиши маҷозӣ-эҳсосотӣ низ касб кардааст. Мафҳуми маҷозӣ гирифтани **кабудак** зимни алоқаи синтаксисии он бо исми **меҳр** ба амал омадааст. Ин ҷо нависанда метавонист аз ягон муодили адабии **кабудак** кор гирад, вале тобиши маъноӣ ва услубию эҳсосотие, ки диалектизми мазкур дорад, муродифҳои адабии он ифода карда наметавонанд.

Диалектизмҳои **мастак** ва **шӯҳак** низ аз сифатҳои **маст** ва **шӯҳ** ба воситаи пасванди – **ак** сохта шудаанд.

...се-чор каф аз ин тути **мастак** бихӯрӣ, дигар нон ба ёдат намерасад (ГД.с.95).

-Гиред, модарам пухтааст, бо ширу равған, аз орди гандуми **шӯҳак**, башира, болазат (ГД. с.244).

Вожаҳои мазкур дар забони адабӣ муродиф надоранд. Аз ин рӯ, адиб вобаста ба вазифаҳои услубӣ, зарурати нигоҳ доштани маъноӣ ва айнияти тасвир онҳоро рӯйи кор овардааст. Дар ҳақиқат, агар диалектизмҳо муодили адабӣ надошта бошанд, ё муодилҳои адабии онҳо барои айнан ифода намудани маъноӣ ва тобишҳои услубӣ қодир набошанд, адибон аз рӯйи зарурат аз диалектизмҳо ҳамчун меъёри муқаррарӣ истифода менамоянд. Ин тарзи тасвир дар эҷодиёти ҳама нависандагони тоҷик ба назар мерасад.

2.2.2.2. Диалектизмҳои феълӣ. Феълҳои лаҳҷавӣ дар асарҳои А.Самад нисбат ба дигар диалектизмҳо бештар ба кор рафтаанд. Сабаб дар он аст, ки диалектизмҳои феъл, аз як тараф, дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ теъдоди зиёд дошта бошанд, аз тарафи дигар, аз ҷиҳати обуранги бадеӣ ва образнокӣ аз дигар вожаҳо баландтар меистанд, инчунин дар бобати муассир ифода кардани суҳан аз воситаҳои хуби забонӣ ба ҳисоб мераванд. Бадеият ва таъсирпазирии диалектизмҳои феъл ба тобишҳои услубӣ ва алоқаҳои гуногуни синтаксисии ҳуди онҳо иртибот мегирад.

Ин хусусияти онҳо дар адабиёти бадеӣ равшантар зоҳир мегардад, ки эҷодиёти А.Самад дар ин чода метавонад намуна бошад.

Диалектизмҳои лексикӣ феъл асосан ба лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб дахл доранд. Онҳо вобаста ба сохти грамматикӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

а). Диалектизмҳои феълии сода; **чавидан** (бо неши дандон майда хоидани хӯрок), **вармосидан** (варам кардан, маҷ.:фарбеҳ шудан) ва ғайра. Аз инҳо вожаҳои **чавидан** ва **вармосидан** дар «ГД» истифода шудаанд:

Вай ... лукма аз пайи лукма ба даҳон андохта, дулунча **мечаведу** фуру медахад (с.270).

Адиб дар ин мисол аз муродифи меъёрии он - **хоидан** кор нагирифтааст, зеро мебинад, ки он тобиши услубие, ки ин диалектизм дорад, феъли **хоидан** ифода карда наметавонад.

Муаллиф диалектизми мазкурро дар ягон ҷо маънӣ накардааст, дар луғатҳо низ онро дучор наомадем, аммо дар иртибот бо калимаи **дулунча** ва таркиби **фуру додан** чунон моҳирона ба қалам дода шудааст, ки хонанда бо як нигоҳ маънии онро дарк карда метавонад.

... чор-панҷ сол пас мебинед, ки духтарчаҳои деҳа ...чи хел **вармосида**, гули шукуфон, хушлаҳҷаву ширинзабон мешаванд (ГД. с.64).

б). Диалектизмҳои феъли таркибӣ. Ин диалектизмҳо дар қолаби феълҳои таркибии номӣ шакл гирифтаанд. Ҷузъҳои феълии онҳо хоси забони адабӣ бошанд ҳам, дар алоқа бо ҷузъҳои номӣ, ки ба лаҳҷа тааллуқ доранд, мафҳуми лаҳҷавӣ касб кардаанд. Ба ин гурӯҳ таркибҳои **чахопо шудан** (саросема шудан), **гиз кардан** (аз ғояти ғазаб дандон хоидану ғурридан: нисбат ба сағ), **тор танидан** (маҷ.:рафтани омадан), **нуқ задан** (чизе гуфтан), **пазала кардан** (ду дарза хезумро дар ду паҳлӯи хар бор кардан), **қавса кардан** (ба танг овардан, маҷ. чанҷол кардан) ва ғайраро дохил кардан мумкин аст.

Ин диалектизмҳо дар «КД» ва «ГД» бо мақсади ба қалам гирифтани ҳолату амалиёти персонажҳо мавриди истифода қарор

гирифтаанд, ки ҳар кадоми онҳо дар тасвири адиб бори маънӣ кашида, тобишҳои услубию бадеӣ зоҳир мекунанд. Масалан, дар ҷумлаи

- Яқбора **чаҳопо** шуд, болу пар бароварде ...(с.286)., нависанда метавонист аз муродифи адабии он **саросема шудан** кор гирад, аммо чун хис мекунад, ки ин диалектизм бо тобишҳои маънӣ ва услубӣ аз муодили адабии худ болотар меистад ва ҳам мақсади муаллиф тавассути он равшантар ифода меёбад, маҳз ҳаминро интихобан дар нутқи персонаж истифода намудааст. Дигар ин ки, **чаҳопо шудан** ба хоҳири тобиши халқӣ бахшидан ба забони нигориши адиб ва таъмини муассирии сухани персонаж ба кор рафтааст. Зеро ин феъл дар забони халқ на маънии саросемагии муқаррарӣ, балки мафҳуми « аз шиддати саросемагӣ бо ҳам печидани пойҳо»-ро дорад.

Феъли лаҳҷавии **гиз кардан** дар ифодаи ҳолату ҳаракат нисбат ба инсон ва ҳайвонот баробар кор фармуда мешавад. Дар «ФГҶЗТ» бо маънии «ба ғазаб омадан» (нисбат ба инсон) ва «ғурридан, таҳдид кардан» (нисбат ба гург, сағ, суғур ва ғ.) (с.151) оварда шудааст.

Саги бадвоҳимаи думу гӯшҳояш бурида ...ғурросзанон сӯяш дандон **гиз мекунаду** ... (с.275).

Дар ин мисол **гиз кардан** барои ифодаи тобиши махсуси маъноӣ ва таъмини халқияти забони асар дар нутқи тасвирӣ истифода шудааст. Диалектизми мазкур дар забони адабӣ муродиф надорад. Бинобар он, ба хоҳири айнан ба қалам додани ҳодиса адиб корбасти онро дар тасвир салоҳ донистааст. Аз ҷониби дигар, \bar{u} ба ҳисоб гирифтааст, ки «...калимаҳои феълии аз забони халқ гирифташуда ...барои содагию ҷоннокӣ ва ҳаққонияти ифодаи мафҳумҳои конкретии ҳаёт- ҳаракат, амалиёт ва таъсири ҳодисаю ашёҳои гуногун дар забони нақлии нависанда ҳамчун воситаи забонӣ ва услубӣ роли муҳим мебозанд» [34,101].

Таркиби **тор танидан** ифодаи маҷозист ва, чунон ки гуфта шуд, маънии « рафтуомади зиёд, ба хотри иҷрои мақсад ба ҷое такроран омадан»-ро мефаҳмонад.

Сурхак ҷавони тануманд ... мисли кафтар якта-якта қадамзанон поину боло **тор метанид** ... (ГД. с.286).

Дар ин мисол нависанда таркиби **тор танидан**ро қасдан дар нутқи тасвирий истифода кардааст. Қасди ӯ се чиз аст: а) таъмини образнокӣ ва халқияти забони асар; б) нишон додани ҳолати беқарории ошиқ; в) азми қатъии ошиқ дар роҳи ба амал баровардани орзуҳои хеш. Дигар ин ки, диалектизми **тор танидан** бадеист, пурмазмуну пуробуранг аст ва ба сухан ҷилои услубӣ мебахшад. Муодилҳои адабии он хушқу бетароватанд. Ҳамаи ин хусусиятҳо, инчунин фароҳии доираи маънӣ ва тобишҳои эҳсосотии онро А.Самад ба эътибор гирифта, истифодаи **тор танидан**ро дар ҳамин маврид айни муддао донистааст.

Феъли лаҳҷавии **нуқ назадан**, ки маънии «чизе нагуфта, ҷавоб нагардондан»-ро ифода мекунад, дар сухани персонаж Сифат истифода шудааст:

Сараш мисли сари хари Мирак ҳам **нуқ назад**, касофат (ГД.с.59).

Диалектизми **нуқ назадан** тобиши махсуси услубӣ пайдо кардааст. Ин тобиш дар ҳамаҷониба таъмин будани обуранги бадеӣ ва қувваи баланди таъсирнокии сухани персонаж ба назар мерасад.

Истифодаи феъли **нуқ назадан** на танҳо ба хотири тасвири лаҳҷаи мулзамию шармсории персонаж аст, балки тасвири муассирии ҳодиса ва раванди зиндаи ҳаёти воқеӣ дар асар онро тақозо намудааст. Воқеан, феъли мазкур ба забони роман ҷилои хоси услубию бадеӣ бахшида, ҳамчун воситаи муайян кардани ҳодиса ба адиб хизмат кардааст.

Таркиби **пазала кардан** дар ифодаи ҳолат ба қор меравад. Нависанда ба хотири реалистона ба қалам гирифтани ҳодиса ва нишон додани як лаҳҷаи амалиёти персонажи «КД» - Шохин онро дар сухани тасвирии худ истифода кардааст:

Вай ... ду дарза алаф даравида, ба дарозгӯш **пазала карду** ...роҳи хонаро пеш гирифт (с.126).

Феъли мазкур муътадилмаънӣ бошад ҳам, дорои қувваи зиёди тасвирист. Аз ин рӯ, тавассути он адиб тавонистааст, ки тобиши

эҳсосоти сухан ва ҷихати муассирию образнокии онро афзоиш бубахшад.

Маълум аст, ки феълҳои лаҳҷавӣ дар асари бадеӣ дар ҷой ва мавриди муносиб истифода шаванд, забони асар аз ҷихати услуб ва бадеият мукамал мегардад. Зеро доираи маънии ин навъи диалектизмҳо хеле васеъ аст. А.Самад ҳамин хусусиятҳоро ба эътибор гирифта, таркиби **пазала кардан**ро ба хотири барҷаста тасвир намудани мафҳуми конкретии ҳолати ба амал омада мавриди корбаст қарор додааст.

Диалектизми **пазала кардан** маҳдудистеъмол аст, маънии он барои намояндагони дигар лаҳҷаҳои тоҷикӣ фаҳмо нест, дар забони адабӣ ҳам муродиф надорад. Вале адиб онро дар иртибот бо вожаи оммафаҳми **дарозгӯш** ва ибораи **роҳи хонаро пеш гирифтан** ба кор андохтааст, ки хонанда бедушворӣ ба маънии он сарфаҳм рафта метавонад. Шояд муаллиф ҳаминро ба ҳисоб гирифта бошад, ки дар ягон ҷойи повест онро маънӣ накардааст.

Феъли **қавса кардан** аслан дар мавриде ба кор меравад, ки тӯдаи сағҳо касеро ихота намуда, бо таҳдиди газидан ба танг оварда бошанд. Лекин феъли мазкур дар заминаи маҷоз боз мафҳуми «чангу чанҷол бардоштан»-ро ҳам ифода мекунад. А. Самад онро дар «ГД» дар нутқи персонаж Шодӣ бо маънии дуёмаш ба кор бурдааст.

-Ман гундита аз пешат гирифта хӯрдм, ки ин қадар мепесониву **қавса мекунӣ?** (с.126).

Ин ҷо ба ҷуз **қавса кардан** диалектизмҳои **гундӣ** (ноне, ки аз сабус барои сағ мепазанд) ва **песондан** (бо хашм ба касе чашм ало кардан) низ дар сухани персонаж мавриди корбаст қарор гирифтаанд. Ин аз он хотир аст, ки адиб тавассути онҳо ҳам сатҳи забондонии персонажро нишон додан хостааст ва ҳам тобиши эҳсосоти сухани ӯро қувват бахшидааст. Дигар ин ки, ба ин восита ӯ фардияти нутқи персонажро низ таъмин нақмудааст.

2.2.2.3. Диалектизмҳои зарфӣ. Дар мавриди ба қалам овардани замону макон, миқдору дараҷа, тарзу тариқи иҷрои амал дар асарҳои

бадеӣ вожаҳое, ки дорои ҳамин гуна маъниҳо мебошанд, ба адибон кӯмак мерасонанд. Ин аст, ки онҳо ин навъи диалектизмҳоро ҳамчун воситаи нишон додани ягон ҷиҳати муҳими дараҷаи амал, ҳолат, тарз ва аломати иҷроӣ амал аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ интихоб намуда, дар асарҳои худ истифода мекунанд.

Диалектизмҳои зарфӣ дар забони адабӣ, албатта, муродифдоранд, аммо онҳо дар аксар маврид барои айнан ба тасвир гирифтани ҳодисаҳо дар асарҳои бадеӣ нисбат ба муодилҳои лаҳҷавии худ дорои имконияти камтар мебошанд. А.Самад ҳамин ҷиҳати масъаларо ба ҳисоб гирифта, аз лаҳҷаи зодгоҳи худ диалектизмҳоро истифода намудааст, ки ҳолат, дараҷа ва тарзи иҷроӣ амалро ба таври дилхоҳи ӯ ифода мекунанд. Инҳо се навъанд:

а). Тарзи амалро ифода мекунанд: **гандум-гандум** (оҳиста-оҳиста, чунбон-чунбон), **гура-гура** (қатра-қатра), **торс** (якбора, ногоҳ).

б). Дар ифодаи миқдору дараҷа меоянд: **мадоре** (андак, каме), **ҳай** (ниҳоят, беҳад).

в). Ҳолатро мефаҳмонанд: **бафурча**(бафурсат, хотирчамъ), **гӯшбақимор** (интизор, нигарон).

Ҷонварак **гандум-гандум** роҳ гашта, то деҳа расид, ки ... (КД.с.127).

Гулҳумор аз шасташ гашт ва ...**гура-гура** оби чашм рехта ... (ГД. с.111).

-Дилам қариб **торс** мекафид, - Гулбону худро ба канор кашид (КД.с.159).

Зарфҳои лаҳҷавии **мадоре** ва **ҳай**, ки ба дараҷаи амал нигаронида шудаанд, дар «ГД» ба хоҳири ҳаққонӣ ва табиӣ ба қалам гирифтани ҳодисаҳо, халқӣ кардани забони асар ва нишонрас баромадани ҳадафҳои адиб дар нутқи персонажҳо истифода шудаанд:

Мадоре поят билағжад, базм меороянд (с.61).

Ҷони бобо, бо ақли худат **ҳай** кори сара кардӣ (с.109).

Аз анбӯҳи калима ва таркибу ибораҳои лаҳҷавӣ, ки адиб ба қалам гирифтааст, гоҳо унсурҳои низ дучор меоянд, ки барои истифодаи онҳо

ҳеҷ гуна зарурат ҷой надорад. Зеро онҳо аз ҷиҳати образнокӣ, бадеият ва услуб аз муродифҳои адабии худ боло нестанд. Барои мисол диалектизмҳои **гӯшбақимор** ва **бафурҷаро** аз «ГД» намуна меорем, ки дар ифодаи ҳолат меоянд:

Дилёб андешаманд хоҳиши мӯйсафедро ба ҷо овард ва **гӯшбақимор** истод ... (с.109).

Бисёре аз онҳо қайҳо рафтанду ин кас ҳоло ҳам **бафурҷа** мехобад (с.285).

Муродифи **гӯшбақимор** дар забони адабӣ вожаи **интизор** мебошад, ки дар ҷумлаи якум метавонад онро табдил созад. Диалектизми **бафурҷа** низ дорoi муродифҳои **бафурсат**, **бахузур**, **бепарво** мебошад, ки инҳо на танҳо хусусияти умумиистеъмоли доранд, балки аз ҷиҳати обуранги бадеӣ низ аз он болотар қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ, лозим буд, ки муаллиф ба хотири ба маънии диалектизмҳо дастрасӣ пайдо кардани хонанда онҳоро тафсир меод. Дигар ин ки, нависанда ҳуқуқ надорад, ки бе зарурати услубӣ диалектизмҳои маҳдудистеъмодро дар нутқи худ ва персонажи соҳибмаълумот ба қор барад. Устод С.Айнӣ дар вақташ П.Толисро барои ҳамин қораш саҳт сарзаниш қарда буд [108,37-40].

2.2.2.4. Диалектизмҳои, ки дорoi мафҳуми савол, тасдиқ ва эҳтимол мебошанд. Ин навъи диалектизмҳо бо тобишҳои маъноӣ услубӣ барои бадеӣ, образнок ва муассир баромадани забони асарҳои бадеӣ ҳамчун воситаи тасвир ба адибон кӯмак мекунанд. Ин аст, ки адибони қордида онҳоро аз таркиби луғавии лаҳҷаҳо ҷида-ҷида ба хотири таъмини обуранги забони асар вобаста ба сюжет ва аҳдофи эҷодӣ гоҳ дар нутқи персонажҳо ва гоҳ дар сухани тасвирӣ мавриди қорбасти қарор медиҳанд. Масалан, дар «КД» нависанда диалектизмҳои **чиба**, **бахчи** (ҷаро, барои ҷӣ), **хова** (оре, бале), **шодо** (шояд) ва дар романи «ГД» **алолам** (эҳтимол) ва амсоли инҳоро қор фармудааст, ки дар ифодаи мафҳуми савол, тасдиқ ва гумону эҳтимол меоянд.

-Хайр, **чиба** омада аспа набурдӣ? (с.122).

Синоними он **бахчи**, ки дар «ФГҶЗТ» низ бо ҳамин маънӣ зикр ёфтааст (с.93), дар як дубайтии пурсӯзу гудози халқӣ аз ҷониби кампири Рухсора дар рӯзи ҷанозаи Мирзо гирёну нолон хонда шудааст:

Ин фасли зимистону ҳама яхбандӣ,

Эй Мирзои ҷун, **бахчи** дил ай мо кандӣ ... (с.115).

Калимаи **ҳова**, ки дар ифодаи мафҳуми тасдиқ истеъмом меёбад, ба лаҳҷаҳои Кӯлоб дахл дорад. Дар «ФГҶЗТ» низ бо ҳамин маънӣ роиҷ будани он дар ин лаҳҷаҳо зикр ёфтааст (с.804). Вале вожаи мазкур тасдиқро бо тобиши эҳсосиву таъкид мефаҳмонад. Аз ин рӯ, дар талаффуз задаи махсус мегирад. Ҳамин хусусиятҳои он дар тасвири А.Самад пурра ба назар мерасанд:

-Ай бахши ҳамин кор?

-**Ҳова**. Бадгуҳарии ин мӯйсафед дар чор иқлим маълум-ку (с.164).

Диалектизмҳои **шодо** ва **алолам** аз гурӯҳи калимаҳои модалӣ буда, як маънӣ доранд: «шояд, эҳтимол». Аз инҳо муодили **шодо** дар «ФГҶЗТ» бо ҳамон маънии боло ба қайд гирифта шудааст (с.924).

Калимаҳои модалӣ умуман сертобиш буда, ба нутқ ҷилоҳои гуногуни маъноӣ услубӣ мебахшанд, суханро пурқувват, серобуранг ва пуртаъсир сохта, дар ниҳоди худ аҳдофи адибро ҳам маҳфуз медоранд. Ҳамин гуна хусусиятҳоро дар диалектизмҳои **шодо** ва **алолам** низ метавон ба мушоҳида гирифт.

-Очат **шодо** ба хотири ту равад ... (КД.с.147)

Алолам дигар ба ёдаш намерасем ... (ГД.с. 223)

Дар сухани персонажҳо кор фармуда шудани **шодо** ва **алолам** се ҷиҳат дорад: а). онҳо аз қабилҳои диалектизмҳои васеъистеъмом нестанд; б) диалектизмҳои маҳдудистеъмом одатан дар муоширати персонажҳои бесавод истифода мешаванд. Воқеан, Шоҳин ва Сифат аз персонажҳои таҳсилдида нестанд; в) муаллиф тарафдори ба забони адабӣ ворид гардидани онҳо нест. Яъне, нависанда дар ин бобат равишро идома додааст, ки С.Улуғзода, Ҷ.Иқромӣ, Р.Ҷалил ва дигарон бо сарвари устод С.Айнӣ пеш гирифта буданд.

Аз таҳқиқи диалектизмҳои лексикӣ хосса дар эҷодиёти А.Самад ба хулосаи зерин омадан мумкин аст:

1). Диалектизмҳои лексикӣ хосса дар эҷодиёти ин нависанда дар адои вазифаҳои гуногуни услубӣ омада, дар қатори унсурҳои умумишавандаи нутқи лаҳҷавӣ, аз як тараф, халқияти забони асарҳои ӯро таъмин карда бошанд, аз тарафи дигар, барои воқеӣ, табиӣ, муассиру пурчило баромадани забони асарҳо, типӣ кардани образҳо, муайян намудани мароми эҷодии худӣ ӯ хизмат кардаанд.

2). Аксарияти диалектизмҳои лексикӣ хосса аз ҷониби адиб бамаврид ва дар ҷойи худ истифода шудаанд. Ин нишони он аст, ки ӯ ҳамчун нависандаи суҳансанҷу мавридшинос сараро аз сақат ҷудо карда метавонад ва барои таъмини ғановат, рушду такомули луғати забони адабии тоҷик ва васеъ намудани имкониятҳои услубии он аз ҳисоби сарвати вофири забони зиндаи халқ заҳмат мекашад.

3). Аз силсилаи диалектизмҳои навӣ мазкур, ки мавриди истифодаи адиб қарор гирифтаанд, вожаҳои **ҳадаҳа, адир, оча, сур кардан, чазир кардан, чандала, качалпо** ва амсоли инҳо ҳоло дар муоширати мардум хеле ғаъол гардида, дар баъзе мавридҳо муродифҳои адабии худро баосонӣ иваз месозанд.

4). Баъзе аз диалектизмҳои лексикӣ хосса дар асарҳои А.Самад ба хоҳири фардӣ кардани суҳани персонажҳо ба қор рафта бошанд, қисми дигар барои дақиқ ифода намудани ғоя ва мазмуну мундариҷаи асар мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Масалан, воҳидҳои луғавии **арғушт, ланҷ, ҳамбидан, попархам, ғура-ғура, сих кардан, пукидан, лавгӯш, мулух** ва ғайра бо тобишҳои эҳсосотиву муассирии худ барои аниқ намудани сюжет ва мундариҷаи таълифоти нависанда ба қалам рафтаанд.

5). Бо вучуди ин, баъзан мебинем, ки ин қаламкаши пурдон дар бобати истифодаи диалектизмҳои навӣ мазкур дар баъзе мавридҳо онҳоро бе зарурати услубӣ ва бе шарҳу тафсир ба қор мебарад. Дар натиҷа хонанда аз дарки маънӣ ва матлаб бебаҳра мемонад. Ҳамин ҳодисаро Ф.П. Филин дар асарҳои баъзе олимони рус пай бурда, чунин

таъкид мекунад: «Адиб бояд донанд, ки дар забон калимаҳои адабии умумифаҳм ва ҳам диалектизмҳо мавҷуданд, ки хусусияти умумиистеъмоли надоранд. Барои он ки асари адиб ба ҳама фаҳмо бошад, бояд ӯ оммаи васеи хонандаро дар мадди назар гирад» [60, 29].

БОБИ 3

ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКӢ - СЕМАНТИКӢ, ЭТНОГРАФӢ ДАР АСАРҲОИ АБДУЛҲАМИД САМАД

Диалектизмҳои лексикӣ - семантикӣ як қабати лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ, диалектизмҳои этнографӣ қабати дуҷум ва диалектизмҳои иқтибосӣ қабати сеюми онро ташкил медиҳанд. Миёни ин се навъҳои диалектизмҳо, аз як тараф, умумият ва, аз тарафи дигар, тафовут ба назар мерасад. Умумият дар муносибатҳои семантикӣ ва фаъолияти баробари онҳо дар нутқи лаҳҷавӣ зоҳир мегардад. Ин чунин маънӣ дорад, ки диалектизмҳои иқтибосӣ қисман бо таъсири қонунҳои дохилии лаҳҷаҳо метавонанд маънии нав пайдо карда, дар ифодаи мафҳумҳои марбут ба расму ойин, номи ашёи рӯзгор, фарҳангу маърифати соҳибони лаҳҷа ба қор раванд. Аз дигар ҷониб, диалектизмҳои иқтибосӣ метавонанд хусусияти семантикӣ касб кунанд ва ҳамчун унсурҳои лаҳҷа бо вожаҳои меъёрӣ ҳамшакл гардида, аз нигоҳи маънӣ гуногун бошанд.

Адибон, ки одатан дар асарҳои бадеӣ ҳаёти мардуми манотиқу маҳалҳои алоҳида, фаъолияти амалиёти аҳли заҳмат, касбу қор, машғулият, оиладорӣ, муносибату муоширати онҳоро ба қалам мегиранд, вобаста ба зарурати услубӣ аз ин се навъи диалектизмҳо ҳамчун воситаи хуби эҷоди портрет, образҳои типӣ, лавҳаҳои бадеӣ истифода мекунанд.

3.1. ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКӢ - СЕМАНТИКӢ

Диалектизмҳои лексикӣ - семантикӣ калимаҳое мебошанд, ки шаклан бо унсурҳои забони адабӣ якхелаанд, аммо аз ҷиҳати маънӣ ба шеваю лаҳҷаҳои алоҳида дахл доранд [71, 120]. Оид ба ин навъи воҳидҳои луғавӣ пештар аз ин Ф.П.Филин ҳам чунин як назария пешниҳод карда буд [59,38]. Баъдтар доир ба диалектизмҳои семантикӣ М.И. Фомина тадқиқот бурда, тафовути онҳоро аз дигар навъҳои диалектизм ба таври зерин бозгӯ намудааст: «Диалектизмҳои семантикӣ вожаҳоеанд, ки аз нигоҳи талаффуз ва навишт бо калимаҳои забони адабӣ мувофиқат мекунанд, вале аз ҷиҳати маънӣ бо онҳо умумият надоранд. Ин гурӯҳи диалектизмҳо аз рӯи муносибат бо унсурҳои

меъёрӣ силсилаи омонимҳоро ташкил медиҳанд» [61,172). Оид ба диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ Хоркашев С. чунин мегӯяд: «Калимаҳои умумихалқие, ки баробари маънои оммафаҳмии худ маънои иловагии хоси ин ё он шеvaro дорад, ки ба забони адабӣ дохил нашудаанд, калимаҳои лексикӣ-семантикиро ташкил медиҳанд» [63,48].

Аз ин тафсилоти мухтасар бармеояд, ки диалектизмҳои лексикӣ - семантикӣ: а) зимни тафовути маъноии калимаҳои лаҳҷавӣ аз ҳамгунҳои меъёрии худ онҳо ба зухур меоянд; б) иддае аз вожаҳои меъёрӣ дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ маънии нав (лаҳҷавӣ) пайдо мекунанд, ки миёни маънии аввалаю баъдии онҳо ҳеҷ гуна умумият боқӣ намонад; в) баъзе калимаҳои лаҳҷавӣ бо унсурҳои меъёрӣ тасодуфан монандӣ (аз ҷиҳати овозӣ) пайдо мекунанд, ҳол он ки маънии онҳо гуногун аст.

Диалектизмҳои лексикӣ - семантикӣ чун воситаи хуби тасвир дар асарҳои бадеӣ гоҳ-гоҳ кор фармуда мешаванд. Инро мо метавонем дар эҷодиёти ҳама адибони тоҷик, аз ҷумла А.Самад, ба мушоҳида гирем.

А.Самад дар асарҳои худ аз ин навъи диалектизмҳо дар мавриди ба қалам гирифтани ҳодисаҳои олами воқеӣ ҳамчун омили муассир ифода намудани суҳан ва офаридани лавҳаҳои бадеӣ бо ниятҳои услубӣ истифода кардааст. Барои мисол диалектизмҳои **ғулба** ва **ҳангро** мегирем.

Вожаи **ғулба** дар луғати С.Айнӣ [3,504] ва Махмудов М.,Бердиев Б. [83, 254] «асбоби обгузаронӣ, ки аз сафол ё оҳан месозанд, қубур» маънӣ шудааст. Вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ диалектизми мазкур дар маънии «акка, алошақшақа» истеъмом меёбад [84,193], ки А.Самад низ инро дар повести «АБ» бо ҳамин маънӣ кор фармудааст:

Ў ...дид, ки **ғулбае** (акка) дар нӯлаш чормағз ... парвоз дорад (с.6).

Чунон ки мебинем, нависанда зимни истифода аз диалектизми **ғулба**, ки дар ин матн хусусияти марказӣ дошта, калимаҳои дигар дар иртибот ба он оварда шудаанд, як лавҳаи хуби бадеӣ сохтааст. Муаллиф чун мефаҳмад, ки калимаи мазкур дар забони тоҷикӣ хусусияти умумистеъмомӣ надорад, мисли устод С.Айнӣ муодили он (акка)-ро дар

қавсайн меорад, то ки ҳадаф ва мароми эҷодии \bar{u} ба ҳама хонандагон равшан бошад.

Калимаи **ҳанг** дар «ФЗТ» (1969) ба маънии «вазн, қад, чуръа, лашкар» зикр ёфтааст (с.730). Аз луғатҳои С.Айнӣ, В.С.Расторгуева, М. Маҳмудов ва Б.Бердиев онро пайдо карда натавонистем. Дар ҷануб ба маънии «қувва, нерӯ» истифода мешавад. Инчунин дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **ҳанг** чандин маънӣ дорад, ки яке аз маъниҳои он «ҳайрон мондан» мебошад [84,795] ва А.Самад онро дар қиссаи «Ҳавои тирамоҳ» ба ҳамин маънӣ рӯйи қор овардааст:

Ҳа, дар хона чунон китобҳои зӯр дорам, ки рангашонро бинед, **ҳангатон** меканад (с.91).

Диалектизмҳои **ғулба** ва **ҳанг** дар эҷодиёти А Самад дар ду маврид ба қор рафтаанд: дар сухани тасвирӣ ва дар нутқи персонаж. Нависанда вожаи **ғулбаро** дар тасвири худ истифода кардааст. Зеро медонад, ки: а) **ғулба** дар асл тоҷикӣ ва аз муодилҳои худ - **акка** ва **алошақшақа** аз ҷиҳати ҳам таркиби овозӣ ва ҳам талаффуз хеле сабуқ аст; б) дар забони адабии муосири тоҷик **ғулба** роиҷ набошад ҳам, дар забони адабиёти классикӣ бо ҳамин маънии имрӯз лаҳҷавии худ аз унсурҳои фаъоли нутқ буд [89, 656]; в) агар ҳоло онро аз нав ба меъёр дарорем, метавонад боз як гӯшаи холии луғати забони адабии тоҷик пур гардад. Ана ҳамин аҳдофи эҷодӣ тақозо кардааст, ки муаллиф калимаи мазкурро дар сухани тасвирии худ ба қор андозад. Вале воҳиди луғавии **ҳанг**, ҳарчанд ки тоҷикӣ, ин гуна имконияти васеъ надорад. Зеро вай : а) бо он маъние, ки ҳоло дар лаҳҷа дорад, дар забони адабиёти классикӣ ба қор нарафтааст; б) **ҳанг** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз унсурҳои сермаъност, ки ҳар як маънии он дар забони ҳозираи тоҷик муодилҳои зебою хушоҳанги худро дорад.; в) вожаи **ҳанги** лаҳҷавӣ аз муодили адабӣ (хайрон) аз ягон ҷиҳат бартарӣ надорад. Ҳамаи инро ба ҳисоб гирифта, муаллиф дар забони адабии муосири тоҷик умумӣ намудани онро тарафдорӣ накардааст.

Диалектизмҳои **соф** ва **ашк** низ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хусусияти семантикӣ доранд. Калимаи **соф** дар забони тоҷикӣ маънии «пок, тоза, зулол»-ро ифода мекунад. Дар баробари ин, дар ин лаҳҷаҳо боз дигар вожаи **соф** истеъмол меёбад, ки он аз унсурҳои сермаъност ва яке аз маъниҳояш «комилан, билкул» мебошад [84,628]. Ин калима аниқтараш ба лаҳҷаҳои Кӯлоб дахл дорад, ки маҳз вобаста ба ҳамин маънӣ ҳамчун диалектизми семантикӣ пазируфта мешавад. Вожаи мазкур ба ҷуз луғати шеваи ҷанубӣ дар дигар луғатҳо ба назар нарасид. Аз ин мебарояд ки, дар ҳақиқат, доираи густариши он танҳо лаҳҷаҳои кӯлобист. Воқеан, диалектизми **соф** бо ҳамин маънӣ дар лаҳҷаҳои Кӯлоб аз забони адабиёти классикӣ ба мерос мондааст. Зеро дар «ФЗТ» дар маънии «тамоман» истифода шудани он дар назми Ҳотифӣ зикр ёфтааст (с.262).

Маънии афсонаи муаллихро **соф** нафаҳмидам (ШС.с.92).

Маънии калимаи **ашк** дар забони адабии тоҷик «қатраи оби чашм» аст. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба ҷуз ин боз дигар вожаи **ашк** истеъмол меёбад, ки он дар «ФГҶЗТ» «ду дандони берунбаромадаи ҳуки ваҳшӣ» маънӣ шудааст (с.74). Аммо бояд гуфт, ки **ашк** дар шеваи ҷанубӣ аз диалектизмҳои сермаъност ва на танҳо нисбат ба дандонҳои хук, балки нисбат ба дандонҳои бақуввати қисми пеши даҳони ҳама гуна ҳайвоноти даранда, ҳатто нисбат ба дандонҳои сағи хонагию инсон ҳам кор фармуда мешавад.

...дандонҳои сағи Усмон аз **ашкҳои** гург ҳам тезу бақувватанд (КД. с.108).

Нависанда хусусияти лаҳҷавӣ доштани калимаҳои **соф** ва **ашкро** ба эътибор гирифта, онҳоро дар иртибот бо унсурҳои умумихалқии **нафаҳмидан** ва **дандон** ҷо додааст, то ки ба ин восита маънӣ ва моҳияти семантикиашон ба оммаи васеи хонандагон дастрас гардад.

Диалектизмҳои **шаст** ва **чанг** низ хусусияти семантикӣ доранд. Аз инҳо вожаи **шаст** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз унсурҳои сермаъно буда, дар «ФГҶЗТ» шаш маънии он ба қайд гирифта шудааст (908), ки ин маъниҳо бо **шаст** (шумора) - и забони адабӣ ҳеҷ умумият надоранд. Аммо ба ҷуз

ин, **шаст** дар лаҳҷаҳои мазкур боз маҷозан дар ифодаи мафҳуми «ҳиммат, саховат, футувват» ҳам ба кор меравад, ки ин маънӣ дар луғат зикр наёфтааст.

Воқеан, калимаи **шаст** дар забони адабиёти классикӣ низ аз вожаҳои сермаънӣ будааст, ки мураттибон дар «ФЗТ» аз панҷ маънии он ёд кардаанд (с.571).

- Хайр, тағоияш сари ҳиммат омад, **шасташа** нагардон (АБ. с.10).

Диалектизми **чанг** ҳам дар лаҳҷаҳои чанубӣ сермаъно аст. Дар «ФГЧЗТ» панҷ маънии он зикр ёфтааст (820-821), ки яке аз он маъниҳо «хамида, қоматхамида, кӯзпушт» мебошад. Чунон ки мебинем, ин маъниҳо бо «номи асбоби мусиқӣ, чангу ғубори табиат», ки инҳо ба забони адабӣ дахл доранд, ҳеҷ гуна қаробат зоҳир намекунанд. А.Самад дар романи «ГД» аз диалектизми **чанг** ҳамчун воситаи хуби айнияти тасвир истифода кардааст:

...тан - бемадору қомат - **чанг** ...ночор бояд аробаи зиндагиरो бикашад (с.138).

Маъниҳое, ки диалектизмҳои **шаст** ва **чанг** дар таълифоти А.Самад зоҳир кардаанд, ба ҷуз луғати лаҳҷаҳои чанубӣ дар дигар луғатҳо дучор наомаданд. Аз ин рӯ, метавон онҳоро ҳамчун диалектизмҳои семантикии маҳдудистеъмол ба ҳисоб гирифт. Бо вучуди ин, нависанда онҳоро дар ҳамбастагӣ бо вожаҳои умумиточикӣ чунон устокорона рӯйи кор овардааст, ки муҳтавои онҳо ба хонанда дар назари аввал маълум шуда меистад.

Нависанда диалектизми **чангро**, ки дорои эҳсоси баланд аст, дар нутқи тасвирӣ, вале **шастро**, ки маънии «ҳимматбаландӣ»-ро бо тобиши манфии «дағдағаю ҳавобаландӣ» ифода кардааст, дар сухани персонаж ба кор андохта, бо ин роҳ, аз як тараф, қувваи эҳсосотӣ ва муассирии лавҳаи тасвирро пурзӯр карда бошад, аз тарафи дигар, худписандию худхоҳии ашхоси алоҳидаро дар симои персонажи манфии «АБ» - Ачик, ки образи типист, нишон додааст.

Хусусияти семантикӣ дар диалектизмҳои **карат** ва **булбулак** ҳам ба мушоҳида мерасад. Дар забони муосири тоҷик воҳиди луғавии **карат** ҳамчун истилоҳи арифметикӣ истифода мешавад. Вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **карат** дар ифодаи маънии « бори дигар, ин маротиба» истеъмом меёбад, ки он мерос аз забони адабиёти классикист. Далел ин аст, ки дар назми Шамси Табрзӣ бо ҳамин маънӣ қаламдод гардидани он дар «ФЗТ» зикр ёфтааст (с.547). А.Самад диалектизми мазкурро дар повести «АБ» айнан бо ҳамон маънии классиқиаш, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маҳфуз мондааст, дар тасвири худ ба қор бурдааст:

Бод тундтар омад ва ин **карат** дасту рӯйи писаракро сӯзонд (с.6).

Калимаи **булбулак** дар услуби бадеии забони адабӣ дар ифодаи маънии «булбули ҷисман хурд, ҷӯҷаи булбул» ба қор меравад. Дар дигар мавридҳои услубӣ, хусусан дар ифодаи навозишу дӯстдорӣ аз роҳи маҷоз нисбат ба кӯдаки ширинзабон низ истифода шудани он истисно нест (булбулаки бобо). Аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **булбулак** танҳо аз рӯйи ду маънии зерин роиҷ аст: а) ҳолати аз гул фаромадани бодиринг [84,125]; б) ҷӯбҷаи зери торҳои дутор, танбӯр, ғижжак ва дигар созҳои мусиқӣ. Аз ин ду маънӣ маънии дуюм маҳдудистеъмом аст ва аз доираи интишори лаҳҷаи зодгоҳи адиб берун намеравад. Дар нутқи соҳибони дигар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин ашё номҳои дигар дорад. Аммо муҳим он аст, ки диалектизми мазкур дар бобати фарохтар кушодани симои персонаж ва амалиёти ӯ дар мавриди омодагӣ ба қори сарояндагӣ ба адиб кумак кардааст.

ӯ мизроб ба торҳо зада, даме гӯшакхоро чапу рост тобид,
булбулакро низ ҷойи дилхоҳ ниҳод (ШС.с.136).

Вожаи **булбулак** аз унсурҳои этнографист. Аз ин рӯ, аз ниҳоди он тобишҳои маъноӣ чилоҳои услубӣ ба берун овардан имкон надорад. Лекин нависанда дар ин матн тавассути он тавонистааст як ҷузъиёти алоҳидаи тасвирро, ки хеле хурд аст, айнан ва ниҳоят барҷаста ба қалам гирад.

Чунон ки қайд гардид, ин ду диалектизм дар тасвиrotи худи адиб ба қалам рафтаанд, ки ин сабаб дорад. Ба назари мо, сабаб дар он аст, ки хусусияти классикӣ доштани диалектизми **карат** ба нависанда маълум аст ва ӯ мехоҳад ин вожаи бо ҳукми «тақдир» моҳияти лаҳҷавӣ пайдокарда, ки дар забони адабиёти классикӣ фаъл буд, аз нав ба меъёр дарояд. Зеро ҳоло дар забони зиндаи халқ ин диалектизм муродифҳои **харак, аспак, чертак** низ дорад, ки аз инҳо яктоаш бояд ба меъёр дароварда шавад. Адиб ана ҳамин паҳлӯи масъаларо ба ҳисоб гирифта, онро ба хоҳири умумӣ кардан дар забони тоҷикӣ дар сухани тасвирӣ ба қор андохтааст.

3.2. ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЭТНОГРАФӢ

Диалектизмҳои этнографӣ вожаҳои мебошанд, ки зухуроти онҳо дар лаҳҷа ба тарзи зист, рӯзгордорӣ ва қору пайқори соҳибони лаҳҷа дахл дорад. Этнографизмҳо, асосан, номи ашӯ ва ҳодисаҳои фаро мегиранд, ки онҳо хусусияти умумигуфтугӯӣ надоранд ва дар забони адабӣ дорои муодилҳои мувофиқ низ нестанд [71,120 ;61,172]. Бо вучуди ин, ба хоҳири бозгӯ намудани тарзи зиндагии персонажҳо, урфу одат, касбу қори аҳоли, воқеӣ ва зинда ба қалам додани ҳодисаю воқеаҳои замон нависандагон онҳоро чун воситаи муҳими тасвир дар асарҳои бадеӣ истифода мекунанд.

Диалектизмҳои этнографӣ акси садое аз рӯзгор, орзую ҳавас, ғаму андӯх, шодию сурур, бурду боҳти мардуми маҳалҳои алоҳида мебошанд. Дар замири ин навъи диалектизмҳо осоре аз хусусиятҳои этникию эстетикӣ, фарҳангӣ, психологӣ, моддию маънавии мардум қабат ба қабат аз аҳди бостон то ба имрӯз нухуфта мондааст. Адибон бе истифода аз этнографизмҳо наметавонанд айният, боварибахш будани мавзӯъ, ҳаёти воқеии қаҳрамонҳо, қаҳонбинию қаҳонфаҳмии онҳо ё умуман аҳолии ин ё он мавзӯро, ки бояд ба қалам гиранд, тасвир кунанд.

Дар эҷодиёти А.Самад диалектизмҳои этнографӣ, ки аксаран ба соҳаҳои гуногуни рӯзгору фаъолияти соқинони мавзӯҳои чануби Тоҷикистон дахл доранд, дар ҳолатҳои зарурӣ мавриди истифода қарор

гирифтаанд. Истифодаи онҳоро тасвири ашё, урфу одат, расму оин ва суннатҳои аҳолии маҳали рӯйдоди ҳодисаҳо тақозо кардааст, ки ҷойи корбасти онҳо ҳам сухани тасвирии муаллиф ва ҳам нутқи персонажҳо мебошад.

Этнографизмҳо дар асарҳои А.Самад зиёд ба кор рафтаанд, ки онҳо аз нигоҳи маънӣ аз якдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо кардан лозим аст:

3.2.1. ИСТИЛОҲИ МАРБУТ БА ЛИБОС. Мазӯи либос ва либосворӣ аз нигоҳи мардумшиносӣ дар Тоҷикистон нисбатан бештар омӯхта шудааст [4,110-113; 56,116-224]. Аммо калимаю истилоҳоте, ки дар ифодаи номи хелҳои матоъ, навъҳои либос, ҷузъиёти таркиби либос ва дигар мафҳумҳои ба он алоқаманд истифода мешаванд, аз ҷиҳати маънӣ, сохтори грамматикӣ ҳанӯз мавриди тадқиқ қарор нагирифтаанд.

Этнографизмҳо, ки дар ифодаи номи навъҳои либос ва мафҳумҳои марбут ба либосу либоспӯшӣ меоянд, одатан, ба ҷиҳатҳои эстетикӣ аҳли ҷомеа дахл доранд. Ин аст, ки адибон дар мавриди ба қалам гирифтани фаъолияти эстетикӣ персонажҳо дар асарҳои бадеӣ аз ин навъи диалектизмҳо ҳамчун воситаи барҷаста тасвир намудани фарҳанги либосдӯзию либоспӯшии онҳо истифода ба амал меоранд. Албатта, истифодаи онҳо вобаста ба мавзӯ, мундариҷаи ғоявии асар ва мақсаду мароми эҷодии адиб низ сурат мегирад. Аз ин рӯ, теъдоди ин гурӯҳи этнографизмҳо дар баъзе асарҳо зиёд, вале дар қисми дигар камтар ба назар мерасад.

Адиб ба хотири нишон додани рӯзгори персонажҳо ва кушодани ҷаҳони ботинию симои зоҳирии онҳо ба тарзи либосдӯзию либоспӯшиашон низ эътибор додааст, ки инро метавонем дар истифодаи ӯ аз ин навъи этнографизмҳо ба мушоҳида гирем.

Этнографизмҳои марбут ба навъҳои либос, ки дар асарҳои А.Самад ба кор рафтаанд, аз нигоҳи мансубияти ҳуди либосҳо ба ҷинси марду зан ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

3.2.1.1. Номи либосҳои мардона: шоҳрағза (шими аз рағза дӯхташуда), **чакман** (чомае, ки аз матои пашмин тайёр карда шудааст), **яктаҳ,челак** (чомаи тунуки бепахтаю беостар), **беқасаб, зирабеқасаб** (навъҳои чома), **пӯстинак** (чомаи пӯстини кӯтоҳдомани пахтадор), **даравӣ** (корчомаи кӯҳна), **локӣ** ((миёнбанд), **патак** (намади зери кафш), **пойтоба** (матои пашмин, ки дар зимистон ба по мепечонанд), **дастбела** (дастпӯшак), **чебак** (кисса). Ба ин гурӯҳ номи навъҳои тоқӣ ва пойафзорро низ метавон дохил намуд: **тӯпӣ, гулдӯзӣ, чимнақш** (навъҳои тоқӣ), **мӯкӣ** (пойпӯши чармини тобистона), **чорук, хомак** (пойпӯши зимистона, ки аз пӯсти гов тайёр карда мешавад), **шипшак** (хонапӯшак).

3.2.1.2. Номи либосҳои занона: чакан (навъи курта), **заргаронӣ, гичим, қарс, дока** (навъҳои рӯймол), **чоргул** (тоқӣ).

Этнографизмҳои **шоҳрағза, чакман, пӯстинак, даравӣ, локӣ** дар повести «КД» ҳамчун воситаи тасвир истифода шудаанд. Аз инҳо **шоҳрағза** ва **пӯстинак** дар нутқи тасвирии муаллиф, **чакман, даравӣ** ва **локӣ** дар сухани персонажҳо ба кор рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки диалектизмҳои **локӣ** ва **чакман** дар «ФГҶЗТ» айнан бо ҳамон маъниҳои боло зикр ёфтаанд (с.419, 815), аммо дар маънидоди вожаи **шоҳрағза**, ки мураттибон онро «матои дурушт» тафсир кардаанд (с.926), ба ғалат роҳ додаанд. Зеро, то чое ки мо огоҳӣ дорем, дар лаҳҷаҳои чанубӣ дар ифодаи маънии «матои дурушт» танҳо калимаи **рағза** - ҳиссаи дуҷуми он кор фармуда мешавад. Диалектизми **шоҳрағза** бошад, чунон ки гуфтем, номи предмети дигар – «шим, шими аз рағза дӯхташуда»-ро ифода мекунад, ки бисёр ғафсу боқувват буда, онро човандозҳо хангоми бузқашӣ ба бар мекунанд. Ин маъниро аз тасвири зерини А.Самад низ метавонем пайдо намоем:

Вай... **шоҳрағзаи** матоаш аз пашму пахта бофтаи модараш, телпак, **пӯстинаки** пахтаноки хосса мепӯшид хангоми буз (КД.с.117).

Чи тавре ки маълум аст, ҳар як либос маврид ва ҷойи истифодаи худро дорад. Масалан, **чакман** либоси рӯпӯши зимистонист, ки дар

мавриди сардии ҳаво пӯшида мешавад, **локӣ** бошад, воситаи аз болои чомаю чакман бастанӣ миён аст.

- Зину лаҷом биёр, **чакмана** ҳам (КД.с.152).

Бобо **локияшро** кушода, бо он Мирзоро шамол дод (КД.120).

Диалектизмҳои **пӯстинак** ва **даравӣ** дар ягон луғат ба қайд гирифта нашудаанд. Адиб аз методи маънидодӣ диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ истифода карда, **даравиро** дар поварақи «КД» «корҷомаи кӯҳна» маънӣ кардааст. Диалектизми **пӯстинакро** дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои **шоҳрағзаю телпак** ва феъли **пӯшидан** чунон устокорона ба қалам додааст, ки дар бобати маънидодӣ он дигар зарурат пеш намеояд (мисол дар боло).

Тавассути этногрфизми **даравӣ** адиб психологияи қаҳрамони повест Шохинро, ки дар бобати истифода ва дар ҷойи худ ба кор бурдани либос хеле эҳтиёткор аст, ба тасвир гирифтааст:

- Феъли ин мӯйсафед- маълум. **Даравии** кӯҳнаро аз чомаи нав авлотар медонад (КД.с.12).

Этногрфизмҳои **челак** ва **яктаҳ**, ки дар «АБ» ба кор рафтаанд, муродифи якдигаранд ва дар ҳама гуна мавриди нутқ якдигарро таъдил месозанд. Дар «ФГЧЗТ» онҳо ба чунин маънӣ оварда шудаанд: «Либоси беастари сабуки мардона» (с.291, 878). Дар «ФТР» (2006) бе ягон ишораи услубӣ муодили **яктаҳ** «халат без подкладки» тарҷума шудааст (с.768).

Аз болои куртаву эзор **челаки** тунуку сабз пӯшида буд вай (с.37).

Аз паси ӯ пирамарди **яктаҳи** сафедпӯш ... ба автобус ворид шуд (с.142).

Дар мисоли дуҷум истифода шудани этногрфизми **яктаҳ** бар ивази **челак** як роҳи гурез аз такрори вожаҳост. Воқеан, адибони хушсалиқа дар тасвири ҳодисаҳо ба хоҳири худдорӣ аз такрор, ки такрор ҳусни баёнро мекоҳонад, аз муродифи калимаҳо кор мегиранд. Инро А.Самад хуб ба ҳисоб гирифтааст.

Этногрфизмҳои **беқасаб** ва **зирабеқасаб**, ки номи анвои чома мебошанд, дар повести «КД» дар тасвири нависанда ба кор рафтаанд.

Решаи калимаи **беқасаб** қасаб аст, ки дар «ФЗТ» «навъе аз матои нафис, катон, пӯшокворӣ» маънӣ шудааст (с.677). Аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин вожа мустақиман истеъмол намеёбад ва ягон маънӣ ҳам надорад. Вай ҳамеша бо пешванди **бе-** дар шакли **беқасаб** номи як навъи матоъро ифода мекунад, ки аз он чома медӯзанд. Дар ифодаи «як навъи чома» омадани **беқасаб** низ ба ҳамин муносибат аст. Вожаи **зирабеқасаб** номи дигар навъи матоъ аст, ки аз он ҳам чома дӯхта мешавад. Ин диалектизмҳоро, ки яке фарохистеъмолу дигаре маҳдудистеъмол аст, ба ҷуз «ФТР» (2006), ки ин ҷо «вид шёлковый ткани» маънӣ шудаанд (с.89), дар дигар луғатҳо пайдо карда натавонистем.

Даҳ сол пеш дар тӯяш ... ба Шохин чомаи **зирабеқасаб** пӯшонд...(с.102).

...чома гӯё **беқасаб** нею резин буд... (с.102).

Калимаҳои **патак**, **чебак** ва **дастбела** низ аз зумраи этнорафизмҳое мебошанд, ки дар эҷодиёти А.Самад ҳамчун унсури образсоз мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Диалектизмҳои **патак** ва **чебак** дар «ФГҶЗТ» низ ба ҳамон маъниҳои боло оварда шудаанд (с.535, 877):

Фулом ... чолокона кафшашро бардошту аз таги **патак** қоғазпече шабеҳи папирос гирифт ва ба лаб ниҳод ... (с.43).

Этнографизми **чебак**, ки аз решаи **чайби** арабӣ бо пасванди **-ак-**и тоҷикӣ сохта шуда, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъмул аст, низ дар «ШС» ба қор рафтааст:

Содиқ ... аз **чебак** ё бағал ду-се қандкулча, себе, конфете бароварда, сӯи онҳо дароз мекард (с.78).

Диалектизми **дастбела** дар «ФГҶЗТ» ҳам бо маънии «дастпӯшак» оварда шудааст (с.255). Аммо бояд гуфт, ки калимаи мазкур на дар ифодаи ҳама навъҳои дастпӯшак, балки дар маънии дастпӯшаке ба қор меравад, ки он махсус аз чарм ва чанд қабат матои ғафс барои дарав кардани хор ва ҳар гуна растаниҳои хордор дӯхта мешавад. А.Самад инро дар повести «КД» истифода кардааст:

Касе таъкид намуд, ки барои эҳтиёт ба панҷаҳояш **дастбела** кашад ... (с.108).

Ин ҷо адиб метавонист аз синоними адабии он **дастпӯшак** кор гирад, аммо, чун мебинад, ки **дастпӯшак** мафҳуми умумӣ дорад, ӯ ҳамчун воситаи ифодаи номи ашъи мушаххас аз вожаи **дастбела** истифода мекунад. Илова бар ин, **дастбела** ба сифати воситаи халқӣ кардани забони асар низ ба кор рафтааст. Зеро ҳар як калимае, ки аз захираи луғати лаҳҷаҳои маҳаллӣ интихоб карда мешавад, бо ҳар гуна тобиши маъноӣ вобаста ба услуби тасвир ҳамчун воситаи дурусту ҳаққонии ифодаи маъноӣ муҳити тасвиршавандаро дар асари бадеӣ ба як лавҳаи зиндаи ҳаётӣ табдил месозад, инчунин реализми забони асар ва хусусиятҳои фардии услуби адибро муайян мекунад.

Дар повести «КД» инчунин этнографизмҳое низ ба кор рафтаанд, ки онҳо дар ифодаи номи тоқиҳои мардона меоянд. Барои мисол диалектизмҳои **тӯпӣ** ва **чимнакшро** мегирем. Аз инҳо вожаи **тӯпӣ** хоси лаҳҷаҳои шимолӣ ва В.С.Расторгуева онро дар луғати шевагии худ (1963) дар шакли **тӯппӣ**, **дӯппӣ** бо ҳамон маъноии боло ба қайд гирифтааст (с.192). Калимаи **чимнакш** дар луғатҳои лаҳҷавӣ зикр наёфтааст, аммо муқоисаи мавод нишон медиҳад, ки вай ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл дорад.

А.Самад ин этнографизмҳоро дар нутқи тасвирии худ ҳамчун воситаи тасвири лаҳҷаҳои ҷудогонаи ҳаёти персонажҳо мариди истифода қарор додааст. Дар сухани нависанда ба қалам рафтани ин диалектизмҳо, аз як тараф, ба хотири дар забони адабӣ муродиф надоштани онҳо бошад, аз тарафи дигар, барои таъмини айнияти ҳодисаҳои тасвиршаванда ва халқияти забони асар аст:

Савора ... аз ин такони саҳт монанди **тӯпӣ** боло парида, рӯйи замини пурбарфу лой тӯбвор ғелид (с.120).

Чавоне аз ғояти ваҷд ... **тоқии чимнакшро** болои абрувонаш фуруварда, ба майдон парид ва ба рақси Латиф шарик шуд (с.86).

Дар мисоли яқум диалектизми **тӯпӣ** ҳамчун воситаи хуби қиёсу муқобила барои таъмини айнияти тасвир истифода шуда бошад, дар

мисоли дуоюм **чимнақш** ҳамчун унсури фарқгузор бо мақсади мушаххас нишон додани ашъи тасвир ва ҳолату амалиёти персонаж ба қалам дода шудааст.

Дар асарҳои А.Самад этногрфизмҳои **мӯкӣ, чорук, хомак, шиппак** низ ба кор рафтаанд, ки номи навъҳои гуногуни пойафзори мардона мебошанд. Аз инҳо диалектизми **шиппак** ба лаҳҷаҳои шимолӣ дахл дошта, бо ҳамон маънии боло дар луғати В.С.Расторгуева (1963) ба қайд гирифта шудааст (с.222). Сетои дигар дар «ФГҶЗТ» бо ҳамон маъние, ки адиб онҳоро дар асарҳои худ истифода кардааст, зикр ёфтаанд (с.458, 762, 849). Бинобар он, метавон онҳоро ба лаҳҷаҳои чанубӣ нисбат дод.

Этногрфизмҳои **чорук** ва **хомак** дар ҳикояи «Ришта» **мӯкӣ** дар повести «КД» ва **шиппак** дар «ШС» ба кор бурда шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо чун воситаи тасвир дар бобати нишон додани вазъи иҷтимоӣ, ҳолати психологӣ ва амалиёти персонажҳо ба нависанда ёрӣ расонидаанд:

Султон дар по **чоруки** даридаи хомак дошт (с.144).

- ...мо ҳам азоб мекашаму мол ҳам – гуфт Шохин, ки **мӯкиҳояшро** мепӯшид (с.151).

Дар хона, ошно, рӯйи қолин ҳам **шиппак** мепӯшидӣ (с.123).

Нависанда дар асарҳояш ягонтои ин диалектизмҳоро маънӣ накардааст, аммо дар тасвир онҳоро дар ҳамнишинӣ бо унсурҳои меъёрии нутқ устокорона ҷо ба ҷо гузоштааст, ки хонанда бе ягон душворӣ чи будани маънӣ ва ашъи онҳоро сарфаҳм рафта метавонад.

Бояд гуфт, ки муаллиф истифодаи ин навъи диалектизмҳоро ба талаботи тасвир ва ҳадафҳои худ мувофиқ қунондааст. Дар асл онҳо вожаҳои мебошанд, ки мафҳуми истилоҳӣ касб кардаанд ва ҳоло аз қабилҳои элементҳои архаистии забон ҳисоб меёбанд. Адиб ба хоҳири дақиқ муайян сохтани хусусияти муҳит ва касбу кори ашхоси алоҳида онҳоро ҳамчун унсурҳои бебадали нутқ дар асарҳои худ кор фармудааст.

Диалектизмҳои мазкур дар тасвири муаллиф ва ҳам дар сухани персонажҳо ба қалам рафтаанд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки онҳо, аз як тараф,

дар забони адабӣ муродиф надоранд, аз тарафи дигар, ашӯи онҳо дар рӯзгори мардуми тоҷик ҳоло боқӣ намондааст. Дигар ин ки, ин этнографизмҳо ҳамчун воситаи баён ва характеристикаи ҳаёт барои таъмини халқияти забони асарҳои адиб хизмат мекунад.

Вожаҳои этнографии марбут ба хелҳои рӯймол ва либосҳои занона дар маҷмӯаҳои «КД» ва «ШС» мавриди истифода қарор гирифтаанд. Зимни истеъмоли онҳо, ки қисман васеъистеъмол (**дока, чакан**) ва қисми дигар маҳдудистеъмол (**ғичим, карс, заргаронӣ**) мебошанд, адиб ҳаминро ба ҳисоб гирифтааст, ки умумӣ гардидани онҳо минбаъд барои такмили бахши этнографизмҳои луғати забони адабии тоҷик хеле зарур аст. Аз ин рӯ, онҳоро дар нутқи тасвирии худ кор фармудааст:

Ҳа, кампирак боз як лаби **қарсро** намоёнтар кард (с.168).

Зани Латиф ... дар сар рӯймоли **ғичим** ... чунон хиромон пой меканад, ки замин озор намеёбад (с.48).

3.2.2.2. Номи маросимҳо. Дар ҳаёти мардуми тоҷик маросимҳо вобаста ба маҳали зисти аҳоли дар шаклҳои гуногун ба амал меоянд. Ин аст, ки калимаю истилоҳоти марбут ба маросимҳо ва тарзу тариқи иҷрои онҳо низ гуногун мебошанд. Истифодаи ин навъи воҳидҳои нутқ дар услуби бадеӣ вобаста ба мавзӯи асар ва тарзи нигоҳи адиб сурат мегирад.

Дар асарҳои А.Самад ин навъи калимаҳо мақоми махсус дошта, аз як тараф, барои воқеияти тасвир ба адиб кӯмак карда бошанд, аз тарафи дигар, имкон фароҳам овардаанд, ки хонанда оид ба суннатҳои мардуми қисми ҷануби Тоҷикистон маълумот пайдо намояд. Аксарияти номи маросимҳо дар повести «КД» ба қалам рафтаанд. Ин шояд аз он ҷиҳат аст, ки ин асар бештар ҷанбаи этникӣ дорад ва паҳлӯҳои гуногуни рӯзгори мардумро инъикос мекунад. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **сартарошон** (маросими хурсандӣ, рақсу суруд ба муносибати гирифтани мӯйи сари домод пеш аз тӯйи арӯсӣ), **гаштак** (ҳарифона, бо навбат зиёфат ташкил кардани ҳамдеҳагон), **певоз** (ширкати мавсимии чанд оила, ки бо навбат ба якдигар шир дода, шир мегиранд), **шахтоз** (тухфае, ки домод ҳангоми

ба хавлии арӯс ворид шудан дар рӯзи тӯй ба хешони ӯ медиҳанд), **кампирғел** (пеши арӯс беҳолона ғел задани хушдоман дар рӯзи тӯй) ва амсоли инҳоро дохил намудан мумкин аст.

- Боз аз **сартарошон** дер намонем ...Лаҳзаи тамошобоби тӯйи писар – **сартарошон** (с.84).

Чунон ки мебинем, тасвири воқеъбинонаи ҳаёти персонажҳо, нишон додани хусусиятҳои психологӣ ва муносибати онҳо ба муҳити атроф нависандаро водор сохтаанд, ки дар ин порчаи бадеӣ аз этнографизми **сартарошон** чун ифодагари як мафҳуми муайян дар иртибот ба мундариҷаи асар ва ҳадафҳои худӣ ӯ дар нутқи персонаж истифода ба амал орад.

Этнографизми **гаштак** аз нигоҳи сохт сохта аст ва аз асоси замони гузаштаи феъл тавассути пасванди **-ак** сохта шудааст. Адиб калимаи мазкурро дар сухани тасвирии худ ба кор бурда, чун мебинад, ки маънии он ба ҳама хонандагон дастрасӣ надорад, зимни истифода аз методи маънидоди дохилиматнии диалектизмҳо онро дар ҷумлаи дуҷум бо калимаҳои оммафаҳми **курутоб** ва **зиёфат** иваз кардааст:

Ҳоло авҷи **гаштаки** деҳа ...Ҳар сахар як буна марду занро **курутоб** зиёфат медиҳад (с.49).

Чи тавре ки мебинем, этнографизми **гаштак** дар повести «КД», аз як тараф, чун воситаи муайян кардани муҳит ва характеру хислати аҳолии як ҳавзаи ҷуғрофии кишвар кор фармуда шуда бошад, аз тарафи дигар, ҳамчун воситаи асосии мушаххас ба тасвир гирифтани ҳаёти воқеӣ, шароит, тарзи зиндагии мардум ва анъанаю суннатҳои мардумӣ мавриди истифода қарор дода шудааст. Ҳадафи адиб аз истифодаи он айнан ва зинда ба қалам гирифтани ҳодиса мебошад.

Истилоҳи **гаштак** танҳо дар «ФГЧЗТ» ба қайд гирифта шудаасту бас (с.151). Аз ин мебарояд, ки хатти интишори он аз сарҳади лаҳҷаҳои ҷанубӣ берун рафта наметавонад.

Диалектизми **певоз** дар повести «КД» ба хоҳири бозгӯ намудани боз як суннати мардумӣ, ки аз қадим то имрӯз дар манотиқи алоҳидаи

кӯхистон роиҷ аст, истифода гардидааст. Калимаи мазкур ҳамчун истилоҳ хушқу бетароват бошад ҳам, нависанда онро дар иртибот бо дигар воҳидҳои луғавӣ ҷо дода, ба ин восита як лавҳаи бадеӣ сохтааст, ки дар он ҳаёти яклаҳзаинаи занҳои деҳоти Тоҷикистон, муносибат ва қору пайқори онҳо бо мақсади таъмини маишати оила ва ба ҷо овардани эҳтироми ҳамсоягӣ тасвир ёфтааст:

Он рӯз оғози **певози** Фазилат буд (с.73).

Калимаи **певоз** аз диалектизмҳои маҳдудистеъмол аст, дигар ин ки, дар забони адабии тоҷик муродиф надорад. Аз ин хотир, нависанда онро дар поварақи китоб бо ҳамон маънии боло шарҳ додааст.

Дар ҳақиқат, **певоз**, ки аз суннатҳои ваҳдатгарост, имкон медиҳад, ки тавассути он рафоқат ва дӯстию якдилию як гурӯҳи муайяни одамон дар ҷомеа таъмин гардад. Ҳадафи адиб ҳам аз истифодаи он ба хонанда нишон додани сарҷамъӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, доду гирифтӣ холисона, ривож бахшидани муносибати хуши диёрдорӣ дар муҳити деҳот мебошад.

Этнографизми **шаҳтоз** дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ сохта шуда, таркибан аз исм (шаҳ)-у феъл (тоз) шакл гирифтааст. А.Самад онро бо мақсади бозгӯ намудани боз як суннати аҷдодӣ- як лаҳзаи тӯйи никоҳ ва шодмонии мардуми маҳалро аз ин амали хайр мавриди қорбаст қарор додаст:

Мақсадашон аз об ҳам равшан: **шаҳтоз** талаб мекунанд (с.94).

Ин воҳиди луғавӣ аз диалектизмҳои васеъистеъмол нест. Аз ин рӯ, на ҳар хонанда метавонад аз маънии он бархӯрдор бошад. Ҳаминро ба ҳисоб гирифта, нависанда онро дар поварақи китоб маънӣ кардааст.

Калимаи мазкур дар сухани тасвирии адиб ба қор рафтааст. Ин аз он ҷиҳат аст, ки вожаи **шаҳтоз** дар забони адабӣ муродиф надорад. Аз тарафи дигар, нависанда тавассути он ба забони асар оҳанги содаи гуфтугӯӣ бахшидааст.

Ҳамин гуна тобишу оҳанги содаи халқӣ-гуфтугӯӣ дар нутқи тасвирии нависанда дар истеъмоли калимаи **кампирағел** ҳам ба мушоҳида мерасад. Ин диалектизми этнографӣ низ таркибан мураккаб буда,

(кампирғел), дар забони адабӣ муродиф надорад. Аммо адиб онро аз тариқи маънидоди дохилиматнии диалектизмҳо дар иртибот бо калимаҳои ҳамафаҳм оварда, дар охир онро чунин маънӣ мекунад:

...зани Латиф ...худро пеши арӯс партофт ва беҳолона ғел задан гирифт. Ин маросими **кампирғел** буд (с.101).

Этнографизмҳои **шаҳтоз** ва **кампирғел** дар луғатҳо ишора нашудаанд. Аммо, чунон ки маълум аст, калимаҳои мазкур хоси лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, бештар дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Кӯлоб ба кор мераванд.

3.2.2.3. НОМИ АШӢИ МАНСУБ БА ХАРУ АСП. Дар шароити кӯҳистон воситаи нақлиёт асосан хару асп мебошад. Аз ин рӯ, он этнографизмҳо, ки А.Самад дар асарҳои худ истифода кардааст, ба парвою парвариши ҳамин ду ҷонвари хонагӣ ва ашӢи мансуб ба онҳо дахл доранд. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои **полҳанг** (таноби лачом), **зертанг**, **забартанг** (пуштанг, аил), **яккамех** (меҳи калону барқад барои баста мондани асп), **чилав** (банди нӯхта), **чӯбқорд** (чӯби қордмонанд барои харошида тоза кардани бадани асп), **бирешимчорӯб** (чоруби махсуси нарму мулоим барои руфта тоза кардани бадани асп), **чиргӣ** (матой зери зин), **чаҳлук** (болиштҷаҳои ду тарафи зери зин), **ёлпӯш** (матой махсус барои пӯшидани ёлу гардани асп), **дахана** (оҳани лачом, ки ба даҳони асп ҷо мекунанд), **хала** (чӯби нӯгтез барои рондани хар) ва ғайра. Ин диалектизмҳо бештар дар повести «КД» ба кор рафтаанд:

Мӯйсафед болои хари лавгӯш худро ноҳинҷор ҳис кард, **халаро** ба шонаи ҷонварак сахттар халид (с.127).

Калимаи **хала** дар нутқи муаллиф қорбаст шудааст, ки ин ду ҷиҳат дорад: а) **хала** дар забони адабӣ дорои муродиф нест; б) диалектизми мазкур имкон додааст, ки нависанда тавассути он забони асари худро ҷоннок созад ва ҳам мафҳумҳои мушаххасро воқеъбинона ба тасвир гирад.

Диалектизмҳои этнографӣ, ки адиб нисбат ба зину афзори асп қор фармудааст, қисман аз забони адабиёти классикӣ ибтидо мегиранд.

Масалан, вожаи **полханг, зертанг, забартанг** ҳамин гуна хусусият доранд, ки дар «ФЗТ» бо ҳамин маъниҳои боло зикр ёфтаанд (с.85, 124).

Рӯзҳо аз **полханги** аспаш дошта, ... дар ҷои мувофиқа менишинад ва чаридани ҳайвонро тамошо мекунад (с.25).

Акаи Мирзо ...тасмаи **зертангу забартангро** сахт таранчида мустаҳкам кард ... (с.107).

Вожаҳои мазкур баромади тоҷикӣ доранд ва дар қолаби калимасозии исмиҳои мураккаб рехта шудаанд. Дигар ин ки, ин воҳидҳои луғавӣ дар бобати хушоҳанг баромадани забони тасвир ва ҷалб намудани диққати хонанда ба лавҳаҳои бадеӣ ба муаллиф кӯмак кардаанд.

Диалектизмҳои этнографии **яккамех, чилав, ҷӯбқорд, ёлпӯш, чиргӣ, ҷаҳлук** ва монанди инҳо, ки низ дар ифодаи номи ҷузъҳои таркиби афзори асп ба қор мераванд, барои ба тасвир гирифтани муҳити иҷтимоии персонажҳо ба адиб кӯмак кардаанд. Умуман, диалектизмҳои навъи мазкур бо маъниҳои лексикӣ ва мазмуну мундариҷаи худ муддаои нависандаро хубтару барҷастатар ва ба мақсад мувофиқтар ифода карда метавонанд:

Ҳомид аспи Мирзоро аз **яккамех** кушода, аз **чилаваш** дошт ... (с.125).

Аввал бо **ҷӯбқорди** худсохташ бадани ҷонварро хуб хорид, сипас бо **бирешимҷорӯб** рӯфт ... (с.153).

Дар мисолҳои боло адиб этнографизмҳоро дар тасвири худ қор фармуда, бо ин роҳ ғановати забони зиндаи халқро ба хонанда нишон додан хостааст. Ў ҳаминро ба ҳисоб гирифтааст, ки қабати этнографизмҳои лексикаи забони адабии тоҷикӣ ниёз ба омӯзиш дорад. Бинобар он, маводи асарҳои ӯ метавонанд дар таҳқиқи минбаъдаи ин масъала ба муҳаққиқон ҳамчун манбаъ ёрӣ расонанд.

Аз ин силсилаи этнографизмҳо танҳо **зертанг, чиргӣ, яккамех** ва **ёлпӯшро** аз «ФЗТ» пайдо кардему бас (с.273, 290, 297, 841). Дигари онҳо дар луғатҳо зикр наёфтаанд. Ба ҳар ҳол, ин чанд далел шаҳодат

медиханд, ки этнографизмҳои навъи мазкур дар як ҳудуди васеи ҷуғрофӣ -дар лаҳҷаҳои чанубӣ ба қор мераванд ва азбаски онҳо тоҷикӣ буда, дар забони адабии тоҷик муодил надоранд, метавонанд ҳамчун меъёр пазируфта шаванд.

3.2.3.4. НОМИ АНВОИ НОН ВА ХҶҶРОК. А.Самад аз диалектизмҳои этнографӣ, ки дар ифодаи номи хелҳои нон ва таомҳои гуногун меоянд, зиёдтар истифода кардааст. Инро мавзӯ ва сюжети асарҳои ӯ, лаҳҷаҳои тасвир ва раванди ба қалам кашидани хусусиятҳои психологию этникии персонажҳо тақозо кардааст. Этнографизмҳои навъи мазкур ба лаҳҷаҳои чанубӣ дахл дошта, аз ҳунари пазандагӣ катбонугӣ занҳои диёри нависанда дарак медиханд. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои **бойсунӣ, ғафсақ, ғатири сангақӣ, гулбури, қаламӣ, товағӣ, равғани, чапотӣ** ва амсоли инҳо, ки номи навъҳои нон мебошанд, дохил мешаванд. Ин вожаҳо имкон додаанд, ки муаллиф як лаҳҷаи тараддуду ташвиши катбонувонро дар мавриди қабули меҳмон айнан ба қалам гирад. Адиб онҳоро ҳамчун воситаи тасвир бо мақсади нишон додани манзараи ороиши дастурхон ҳангоми зиёфати **ғаштақ**, ки ин аз суннатҳои мардуми кӯҳистон дар фасли зимистон аст, дар повести «ҚД» қор фармудааст:

... одамон дастархон мекушоёнд руи лаълиҳои қалон нонҳои **чапотӣ, бойсунӣ, ғафсақ, ғатири сангақӣ, равғани, гулбури, қаламӣ,** қулчаҳои ширмоли хурду қалон ...меояд (с.49).

Нависанда, чунон ки мебинем, диалектизмҳои навъи мазкурро дар суҳани худ истифода кардааст, ки аз ин тарзи ниғориш ду ҳадаф дорад: а) қоннок ба қалам гирифтани амалиёти персонажҳо; б) бозгӯ намудани боз як суннати мардуми кӯҳистон.

Дар романи «ГД» диалектизмҳои этнографии **нонтақӣ** (номи умумии ҳама гуна хӯроқи обдор), **чанголи** (ин хӯроқ аз чақа, нони гарм ва равғани зард омода карда мешавад), **тарғафа** (нони тафсонро дар оби сард қалон-қалон пора карда меҳӯранд), **ширрӯған** (аз ширу равғани зард тайёр мекунанд), **ғатирмақа** (ғатири гармро бо мақа дар тавоқ бо

неши қошуқ майда мекунанд, ки «фатирмаска» ном дорад), **тахловӣ** (тухми дар кӯри оташ пухташуда), **сабзак**, **тезак** (навъҳои хӯроке мебошанд, ки аз омехтаи пиёз ё қаламфури сабзи хушккарда бо оби хунук ва нони гарм омода месозанд), ки дар ифодаи навъҳои гуногуни хӯрок меоянд, ба кор рафтаанд.

А.Самад этнографизмҳои мазкурро дар нутқи персонажҳо ба қалам додааст. Ин шояд аз он ҷиҳат бошад, ки ӯ умумӣ шудани баъзеи онҳоро дар забони адабӣ тарафдор нест. Зеро медонад, ки доираи васеи истеъмол надоранд ва аз лаҳҷаҳои зодгоҳи худ адиб ва баъзе маҳалҳои атрофи он берун рафта наметавонанд:

- Як коса оби хунук биёру **тезаку сабзак** (с.118).
- **Тарғафа**, ҷонон **тарғафа!** Ку бигирен, занак (с.119).
- ...дегаш аз ҷӯшидану табақаш бе **нонтарӣ** намонад (с.138).
- Фатири гармаки рӯғанӣ, **тухмҳои тахловӣ**... (с.143).
- Медонӣ дар хурмаҳо чист? – мурғшӯрбо, **чанголи, ширрӯған** ... (с.143).

Аз диалектизмҳои мазкур **тарғафа**, **тезак**, **сабзак** ва **чанголи** дар «ФГЧЗТ» айнан бо ҳамин маъниҳои боло зикр ёфтаанд (с.590, 644, 678, , 821), аммо дар дигар луғатҳои шевагӣ онҳоро дучор омада натавонистем. Худи ҳамин далели он аст, ки ин вожаҳо, дар ҳақиқат, ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл дошта, аз ин ҳавзаи ҷуғрофӣ берун намераванд. Вале адиб онҳоро ҳамчун сармояи пурарзиши забони зиндаи халқ ба хотири таъмини халқияти забони асар, бориз ба қалам гирифтани симо ва амалиёту муносибати персонажҳо бо атрофиён рӯйи кор овардааст. Чизи дигаре, ки А.Самадро ба истифодаи ин навъи этнографизмҳо водор кардааст, ин аст, ки ӯ мехоҳад ҷоҳои холии системаи истилоҳоти соҳаи пазандагии забони тоҷикиро аз ҳисоби баъзе вожаҳои меъёрбоби худӣ пурра созад ва бо ин роҳ ҳамчун нависандаи баркамол дар рушди қабати истилоҳоти забони меъёрии тоҷик саҳм гирад. Воқеан, яке аз вазифаҳои асосии қаламкаши асил тавассути маҳсули эҷодии худ инкишоф додани меъёрҳои солими забони адабист.

3.2.2.5. **Номи васоити ороиши занҳо.** Чавонзанҳо ва махсусан духтарҳои деҳот ба муносибати тӯю сури ҳамдиёрон ва чашну маросимҳои халқӣ одатан худро бо либосҳои нав, мӯҳраҳои гуногун, гӯшвораҳо, шаддаҳои марҷону марворид, даспонаю ангуштпонаҳо, занҷираҳо, ўсмаю сурма ва амсоли инҳо оро медиҳанд. Албатта, ҳамаи ин ашё ном доранд ва номҳо, ба чуз вожаҳои меъёрӣ, бо диалектизмҳо низ ифода меёбанд. А.Самад аз ин навъи диалектизмҳо ба хотири ба суҳан бахшидани нерӯи тоза ва чалб намудани хонанда ба дунёи рангин ва зебою пурлатофати зан дар асарҳои худ истифода кардааст. Масалан, дар повести «КД» аз **шаддаи марҷон, баргак, хафабанд** (навъҳои мӯҳра), **ҳалқа** (гӯшвор), дар «ГД» аз **қафасӣ** (як навъи гӯшвор), **қулфи гиребон** (банди гиребон, ки аз зару сангҳои пурқимат месозанд), **ситораи кокул** (тангаҳои нуқрагин, ки дар банди кокул мешинонанд) ва ғайра кор гирифтааст, ки онҳо барои нишон додани этикаю эстетика, психология, суннатҳо ва эҳсоси зебоипарастии занҳои кӯҳистони Тоҷикистон ба нависанда ёрӣ додаанд.

Тифлаки кунҷков ... рӯмоли ҳарирро аз пеши рӯйи арӯс бардошта, ба ... **шаддаҳои рангини марҷону баргак, хафабанду ҳалқаҳои шилшиладор** нигарист ... (101).

- Сикаву сурати беваҳо ... пеши чашми мо дигар шуд: зулфо- неши качдум, мӯҳраву **хафабанд- ранги баранг, ҷаранг-ҷурунги гӯшворҳои қафасӣ, баргаку силсилаи қулфи гиребон, ситораҳои кокул** - дар ҳаво ... (с.143).

Этнографизмҳои мазкур, чунон ки мебинем, фарохистеъмол нестанд ва танҳо дар доираи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба кор мераванд, ки инро дар муқоиса бо «ФГҚЗТ» метавон аниқ қард (с.88,399, 623, 751, 791, 899).

3.2.2.6. **Номи ашёи рӯзгор.** Дар эҷодиёти А.Самад этнографизмҳои, ки номи ашёи рӯзгорро ифода мекунанд, як миқдори муайянро ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои **хумба, қулӣ** (ғалладони қалони аз гил сохташуда), **соғу** (хуми қалони сафолӣ барои нигоҳ доштани ғалла), **ганҷурхона** (мадон, дар он асосан хӯроқӣ нигоҳ медоранд), **қарсон**

(табақи калон барои хамир кардан), **ошбур** (корди калон барои буридани угро), **қумғон** (зарфи чойчӯшонӣ), **дукорд** (қайчӣ), **качқорд** (корди дастадори нӯгаш кач)-ро дохил кардан мумкин аст.

Аз ин калимаҳо **хамба**, **кулӣ**, **соғу**, **ганҷурхона**, **карсон** дар «ГД» (с.138), **ошбур**, **қумғон** дар «ШС» (с.9), **дукорд**, **качқорд** дар «КД» (с.73, 307) дар сухани тасвирии адиб ба кор рафтаанд.

... барои **хамбаю кулиаш** бе орд, танӯраш бе алов, **соғуяш** бе тухм, **ганҷурхонааш** бе хушкмева, **хурмааш** бе шир, **карсонаш** бе чурғоту дӯғ, ...**чобаҳо** бе равғани зағир ..., табақаш бе нонтарӣ намонад (с.138).

Фурсате баъд ӯ ду лаълӣ шӯла, нон, дар **қумғон чой** овард ... (с.9).

Шокир ... бо **дукорд** токҳои хому беҳосилро мебурид (с.73).

Мӯйсафед аз киса **качқордашро** бароварда, харбузаро карч кард (с.307).

Чи тавре ки мебинем, дар як мисоли аввал нависанда даҳ этнографизмро мавриди истифода қарор додааст, ки аз онҳо сетоаш хусусияти умумиточикӣ дошта бошад, дигараш ҳамчун диалектизми лексикӣ дар доираи лаҳҷаҳои чанубӣ амал мекунад. Дар мисоли дигар адиб диалектизми **дукордро** истифода намудааст, ки метавонад ба ҷойи калимаи **қайчии** туркӣ дар забони тоҷикӣ моҳияти адабӣ касб кунад.

Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои чавлӣ (асбоби аз кафгир дарозтар, ки дар нӯги дасташ косачаи симтӯрӣ дорад), **чоба** (зарфи сафолини нӯлакдор барои гирифта мондани равған), **ордбез**, **парвезан** (элак), **ёғута** (тавоқи нимтароши чӯбин)-ро ҳам дохил кардан мумкин аст.

Аз инҳо вожаи **парвезан** дар ҳамин шакл, **чоба** ба гунаи **чова** ва **чавлӣ** бо ҳамин таркиби овозӣ, вале дар ду маънӣ – «як навъи паранда», «кафгир» дар «ФГҶЗТ» ба қайд гирифта шудаанд (с.530, 811, 843). Аммо диалектизмҳои **ордбез** ва **ёғутаро** аз ягон луғат пайдо накардем.

Бояд гуфт ки **чавлӣ**, дар ҳақиқат, асбобест мансуб ба пухтупаз, лекин кафгир нест, балки аз кафгир дарозтар буда, дар нӯги дасташ косачаи симтӯрӣ дорад, ки тавассути он аз деги чӯшон тушбера, гӯшт, лағмон ва амсоли инҳоро кашида мегиранд. А.Самад онро дар «КД» бо

мақсади айнан ба тасвир гирифтани амалиёти ошпазҳо дар маросими тӯй дар нутқи тасвирӣ ба қор бурдааст:

... деғҳои шӯрбо дар ҷӯш буданд ва табохҳои кафлесу **чавлӣ** ба даст чунбучул доштанд (с.118).

Калимаҳои **ордбез** ва **парвезан** дар «ГД» мавриди истифода қарор дода шудаанд:

Вожаҳои мазкур пуробраз ва бадеӣ набошанд ҳам, нависанда дар заминаи маҷоз ба онҳо тобишҳои услубию эҳсосотӣ бахшида, ба ин восита рангубори бадеӣ ва муассирии забони асарро таъмин намудааст:

Ҳо, ордата бехтӣ, **ордбеза** ба мех овехтӣ ... (с.160).

Савлат, ба таъбири худаш, баъди ордро бехтану **парвезанро** такида ба мех овехтан боз мурдабони Сурхак шуд (с.298).

Воқеан, диалектизмҳои **ордбез** ва **парвезан**, ки муродифи калимаи **элак** мебошанд, заминаи тоҷикӣ доранд. Махсусан вожаи **парвезан**, ки классикист, метавонад дар ҳар мавриди мусоид ба ҷои **элаки** туркӣ мавриди қорбурд қарор гирад. Ҳадафи адиб ҳам аз истифодаи он, ба гумони мо, ҳамин аст.

Дар он ду мисол ба ҷуз диалектизмҳои **ордбез** ва **парвезан** боз пасоянди **-а** (-ро) ва феълҳои лаҳҷавии **бехтану такидан** низ ба қор рафтаанд, ки ин ба хоҳири фардӣ қардани нутқи персонаж ва оҳанги халқӣ бахшидан ба тасвири адиб мебошад.

Диалектизми **ёғута** дар повести «Баъд аз сари падар» («АБ») ба қор рафтааст. Ба воситаи он А.Самад як лавҳаи бадеӣ сохта, дар он аз фаъолияти мардони хунарманди деҳот қисса мекунад:

Бобои Саид ... бо теша **ёғутаи** наvero пайқунон гуфт ... (с.57).

Дар ин мисол диалектизми **ёғута** бо калимаҳои меъриии **теша**, **нав**, **пайқунон** дар алоқаи зич оварда шудааст, ки хонанда аз он маънии ҷӯбтарош будани персонажро дарк мекунад. Вале на ҳама сарфаҳм мераванд, ки **ӯ** аз ҷӯб чи гуна асбоб месозад. Барои он ки маънии **ёғута** ба хонанда равшан гардад, адиб онро дар поварақ шарҳ додааст.

Вожаи ёғута дар забони адабӣ муродиф надорад ва дар сухани тасвирӣ истифода шудани диалектизм шояд ба хоҳири умумӣ кардани он бошад.

Табиати этнографизмҳо ин аст, ки онҳо бетароватанд ва дорои маъниҳои иловагӣ чилоҳои услубӣ нестанд. Аз ин ҷиҳат, имконияти ба тасвир бахшидани обуранги бадеӣ, тобишҳои эҳсосотиву муассирӣ надоранд. Танҳо дар мавриди бозтоб додани ҷеҳраи персонаж, нишон додани рӯзгор, қору ғайолияти мардуми ин ё он маҳал чун воситаи тасвир ба адибон лозим мешаванд.

Мақсади муаллиф аз овардани теъдоди зиёди этнографизмҳои лаҳҷавӣ, аз як ҷониб, нишон додани ғановати луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва ҳам рангубори халқӣ додан ба забони асарҳои худ бошад, аз ҷониби дигар, бар ивази унсурҳои бегона дар забони меъёрии тоҷикӣ намудани диалектизмҳои сирф тоҷикист.

3.2.2.7. Истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ. Этнографизмҳои марбут ба бахши кишоварзӣ чун воситаи тасвир дар асарҳои А.Самад дорои мавқеи муайян мебошанд. Барои мисол диалектизми **испор** (номи олотест барои шудгори замин, амоч) - ро мегирем, ки мансуб ба лаҳҷаҳои ҷанубист ва дар «ФГҶЗТ» низ ба қайд гирифта шудааст (с.622). Ин калима дар повести «КД» ба қалам дода шудааст:

Эҳа, дами **испори** ман аз ҷигари замин гузашта, ба пушти говмоҳӣ мерасид (с.130).

Мисли ин диалектизми **поза** ҳам номи олотест, ки ба шудгри замин алоқамандӣ дорад. Ин вожа ба лаҳҷаҳои тоҷикони Бухоро мансуб буда, дар луғати устод С.Айнӣ бо маънии зерин оварда шудааст: «олоти сартези ҷӯянии рехтаест, ки ба сари амоч гузаронида, бо вай замин ронанд» [3,296]. Дар «ЛМЛБ» низ бо ҳамин маънӣ зикр ёфтааст [83,188]. Аз луғати лаҳҷавии В.С.Расторгуева (1963) онро пайдо накардем. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муродифи он ибораҳои **оҳани ҷуфт** ва **оҳани испор** мебошанд ФГҶЗТ» (с.517).

А.Самад онро дар романи «ГД» истифода намудааст:

Эҳе, ... бе пул барои ҳама корд, анбӯр, **поза**, дос, табару теша, гулмех ... месозам (с.151).

Мақсади А.Самад аз истифодаи диалектизми **поза** умумӣ кардани он дар забони адабии ҳозираи тоҷик аст. Зеро ӯ медонад, ки вожаи мазкур баръакси ибораҳои **оҳани чуфту оҳани испори** лаҳҷаҳои ҷанубӣ мӯъҷаз, рехтаю суфта ва истилоҳбоб аст.

Вожаи **юғ** низ номи чунин асбобе аст, ки дар мавриди шудгори замин ва дигар амалиёти марди деҳқон истифода мешавад. Ин калима дар «ФГҶЗТ» чунин маънӣ шудааст: «чӯбе, ки ба гардани чуфти гов ниҳода, ба вай амоч ё дандонаро банданд» (с.298). Дар луғати С.Айнӣ ҳам айнан бо ҳамин маънӣ зикр ёфтааст [3, 492]. Дар «ЛМЛБ» мурағибон онро бо ҳамон маънӣ, вале дар шакли **юғӣ** овардаанд (с.116). Аз ин мебарояд, ки диалектизми **юғ** фарохистеъмол аст ва дар хавзаҳои интишори лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикони Бухоро мавриди истеъмол қарор дорад.

А.Самад истилоҳи **юғро** дар романи «ГД» қор фармудааст:

...бо сад қасам ваъда медод, ки худаш он нобакорро дошта, ба гарданаш юғ андохта, мисли барзагов қораш мефармояд ... (с.48).

Этногафизми **курчак** дар ифодаи номи як навъ бели чӯбин меояд, ки тавассути он ғаллаи қуфташударо дар хирман бод мекунанд ва зимистон барфи рӯи бому роҳрави ҳавлиро мепартоянд. Ин вожа дар ҳамин шакл мансуб ба лаҳҷаҳои ҷанубист [84,362] ва дар лаҳҷаи Бухоро шакли **курак** дорад [83,132]. Аз дигар луғатҳои шевагӣ онро пайдо карда натавонистем. Нависанда ин диалектизмро дар «ГД» дар сухани тасвирии худ ба қор бурдааст.

...аз хирманҷо овози бобои Ҷонак, ки бо **курчак** гандум бод медиҳад, базӯр-базӯр ба гӯш меояд (с.149).

Дар романи «ГД» инчунин этногафизмҳои **чигина** (ҷана, воситаи интиқоли дарзаҳои ғаллаю алаф), **ғанак** (ғарами дарзаҳои ғалла дар саҳро), **дарза** (банди ғалла ва алаф), **қабза** (дастай ғалла ва алафи даравида), **сатрӣ** (ғалла ё алафи даравидаи нобаста), ки низ ба соҳаи

кишоварзӣ, махсусан чамъ овардани ғалла, нигаронида шудаанд, ба кор рафтаанд.

... рӯйи **дарзаи нав** бастааш баҳузур нишаста, дод зад (с.182).

Дилёб овоз баровардан замон **қабзаҳо** ба замин афтиданд, дарав аз ёд рафт (с.160).

... вақти говгум ӯро беҳушу беёд байни **чигинароҳи деҳа** пайдо карда, рӯйи гилеме бардошта хона оварданд (с.156).

Баногоҳ Мирак бари доман пури себи хафтурушак, ба лаб мадоре ханда аз паси **ғанаке** баромад (с.167).

Диалектизмҳои мазкур дар «ФГҚЗТ» бо ҳамин шаклу маънии боло ба қайд гирифта шудаанд (с.184, 218, 368, 835), ки ин далели ба лаҳҷаҳои чанубӣ мансуб будани онҳост.

Ҷои истифодаи ин этнографизмҳо нутқи тасвирии муаллиф аст. Ин аз он ҷиҳат салоҳ доништа шудааст, ки онҳо дар забони адабӣ муродиф надоранд.

3.2.2.8. Номи ашӣи гуногун. Тасвири образҳо ва ҳодисаҳои мухталифи олами ҳастӣ дар асарҳои бадеӣ, приёмҳои эҷодӣ, метод ва услуби нигорандагии адибон тақозо мекунанд, ки онҳо воситаҳои гуногуни рехтаю суфта, пурмаънӣ, бадеию образнокро аз шеваю лаҳҷаҳои маҳаллӣ ҷустуҷӯ карда, ба хотири таъмини халқияти забони асар ва фардӣ намудани нутқи персонажҳо мавриди истифода қарор диҳанд.

Воқеан, забони зиндаи халқ, баҳусус шоҳаҳои лаҳҷавии он, пур аз «дурдонаҳо»-и нодир, калимаҳои дорой тобишҳои услубию маъноӣ ва ҳам истилоҳоти зиёди соҳавӣ мебошанд, ки шинохтаю доништа ба қалам гирифтани онҳо услуби нигоришро сода, муассир, пуробуранг ва аҳдофи нависандаро нишонрас месозад. Як қабати ҳамин гуна воҳидҳои нутқро диалектизмҳо ташкил медиҳанд, ки аксарияти онҳо ҷанбаи этнографӣ дошта, дар ифодаи номи ашӣи рӯзгор, суннатҳои мардумӣ, анвои меваю дарахтони ёбӣ, ҳашароту парандаҳо, узвҳои биологӣ, амалиёти одамон ва амсоли инҳо кор фармуда мешаванд. Масалан, диалектизмҳои **харной**

(хекиртак), **арғушт** (ракс), **хота** (қитъаи замини обчакории назди ҳавлӣ), **чиздак** (як хели ҳашарот), **хафтурушак** (як навъи себ), ки дар «ГД» ба кор рафтаанд, ҳамин гуна хусусият зоҳир мекунанд.

Муқоисаи мавод бо луғатҳои лаҳҷавӣ нишон дод, ки ин этнографизмҳо ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл доранд [83; 65, 141, 525, 776, 861, 894] ва аз мундариҷаи асар бармеояд, ки ҳодисаҳои тасвиршуда низ дар ҳавзаи интишори ҳамин лаҳҷаҳо ба амал омадаанд. Пас, метавон гуфт, ки нависанда ба воситаи ин калимаҳо хостааст маҳали зисти персонажҳо, қору пайкор ва ба кадом гурӯҳи иҷтимоӣ иртибот доштани онҳоро ба хонанда бозгӯ созад:

- Нолиши малаху **чиздакҳо** ҳам баҳона аст? (с.164).

- О, баргардон молҳора, **хотара ҷазир**, хоки даҳанат кард! (с.185).

- Баъд ...дафзанон дар базмҳо **арғушт** мераведу дуди дил мебароред (с.159).

Аз ин мисолҳо бармеояд, ки калимаҳои боло бо он маъниҳои мушаххасе, ки доранд, мазмуну мундариҷаи асар ва иддаои муаллифро нисбат ба муродифҳои худ ба мақсад мувофиқтар ифода мекунанд. Бинобар он, нависанда онҳоро на ҳамчун воситаҳои дуҷум ё сеҷумдариҷаи нутқ, балки ҳамчун воҳидҳои дар тасвир зарур ба кор бурдааст.

Ҳамин гуна заруратро дар қорбурди диалектизмҳои **сағболиғ** (писари болиғ), **арғунҷак** (алвонҷак), **обқаҳак** (як навъи алаф), **қадова** (қаламрав, минтақа), **девдор** (як навъи сафедор), ки низ дар «ГД» истифода шудаанд, метавон ба мушоҳида гирифт.

Калимаҳои мазкур, ки ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ мансубанд [84; 55, 226, 372, 504, 591], дар роман ду мавриди қорӣ доранд: Вожаҳои **сағболиғ** ва **қадова** дар нутқи персонажҳо ва калимаҳои **девдор**, **обқаҳак**, **арғунҷак** дар сухани тасвирии адиб қорбаст гардидаанд:

Ту вори **сағболиға** дар фурти чой мефиребад - пичиррос зад Мирак ... (с.165).

- Яке аз **қадоваи** мо бигзаред, ба кулбаи мо марҳабо (с.136).

Дилёб машк таги новадони чашмаи Зарангак, ки ...аз беҳи дарахти **девдор** ... мебаромад, ниҳод (с.167).

Онҳо ... **аргунчак** сохта, ба он тифлони ширмакро хобонда ... (с.178).

Духтаракон чорӯбҳои аз **обқаҳак** сохтаи Миракро бардошта, ба тоза кардани атроф машғул шуданд (с.183).

Аз ин тарзи истифодаи диалектизмҳо нависанда мехоҳад, ки: а) нутқи персонажҳоро фардӣ ва образҳои асарро типӣ созад; б) хонандаро аз ғановати забони зиндаи халқ огоҳ намуда, беҳтарин вожаҳоро ба ихтиёри аҳли қалам вогузорад ва бо ҳамин роҳ таркиби луғавии забони адабиро мукамал гардонад. Воқеан, қариб ҳамаи диалектизмҳои, ки дар асарҳои А.Самад ба қалам рафтаанд, ба меъёрҳои забони адабӣ созгоранд. Албатта, элементҳои ба меъёрҳои забони адабӣ номувофиқ, вале аз нигоҳи услуб хеле муҳим низ дар осори ӯ ҷо-ҷо дучор меоянд, ки инҳо зиёд нестанд ва ба ҳусни тасвир осеб намеоранд. Аммо истифодаи онҳоро мавзӯи сухан, типӣ намудани муҳит ва муоширати персонажҳо тақозо кардааст. Барои мисол диалектизми маҳдудистеъмоли **алолам**ро мегирем, ки ба лаҳҷаҳои чанубӣ хос буда, муродифи воҳидҳои луғавии **шояд**, **эхтимоли** забони адабист:

Алолам, дигар ба ёдаш намерасем ... (с.223).

ХУЛОСА

Аз муоинаву мушоҳида ва баррасии диалектизмҳо дар асарҳои нависандаи маъруфи тоҷик А.Самад ба хулосаи зерин омадан мумкин аст:

1. Лаҳҷаҳои маҳаллӣ чун як сарчашмаи пурмавод дар ҳама даври замон вобаста ба рушду таҳаввулоти ҷомеа таркиби луғавии забони адабии тоҷикро мукамал сохтанд. Ин раванд, хусусан, дар доираи солҳои 30-юми асри XX, ки ин давра ба истилоҳ марҳилаи демократӣ кардани забони адабии муосири тоҷик ҳисоб меёбад, вусъат пайдо кард. Таъсири лаҳҷаҳо ба забони адабӣ дар ин солҳо, асосан, аз тариқи матбуот, асарҳои бадеӣ, сарчамъ омадани аҳолии манотиқи гуногуни Тоҷикистон дар маркази ҷумҳурӣ, омезиши лаҳҷаҳои онҳо ва ба забони адабӣ ворид гардидани вожаҳои меъёрбоби лаҳҷаҳо ба амал омад.

2. Дар рушду нумӯи меъёрҳои забони адабӣ мавқеи адабиёти бадеӣ хеле калон аст. Зеро ҳусну қубҳи воситаҳои ифодаи суҳан маҳз тавассути адабиёти бадеӣ санчидаю муайян карда мешаванд. Маводе, ки мо аз асарҳои А.Самад мавриди тадқиқ қарор додем, нишон медиҳад, ки унсурҳои забони зиндаи халқ бештар ба воситаи услуби бадеӣ ба забони адабӣ роҳ меёбанд.

3. Истифодаи диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ сабабҳои гуногун дорад, ки ин, аз як тараф, ба ҷараёни халқӣ кунонидани забони асар вобастагӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, ба мундариҷаи асарҳои офаридашуда, услуби тасвир ва ҳадафҳои эҷодии адибон иртибот дорад. Таҳқиқи ин масъала, ки дар забоншиносии тоҷик акнун шуруъ шудааст, имкон пеш меорад, ки муваффақияту камбудихои марбут ба ин соҳаи тадқиқ ошкор гардад ва саҳми адибони ҷудогона дар вусъати ин раванди таърихӣ дақиқ муайян карда шавад.

4. Баррасии забони баъзе асарҳои бадеӣ, ки дар асри XX таълиф ёфтаанд, собит месозад, ки наздик кардани забони адабӣ ба забони зиндаи халқ ҷиҳатҳои ҳам мусбат ва ҳам манфӣ дорад. Ин масъала дар қарорҳои анҷуману конференсияҳои бахшида ба қабули забони

меъёрии тоҷик солҳои сиёми асри ХХ барпо мешуданд, ҷудоҳои сунъӣ байни забони адабӣ ва забони халқ таъкид меёфт, аммо моҳияти он аз нигоҳи илмӣ дуруст ҳаллу фасл намегардид (ниг. Забони тоҷикӣ дар мабноӣ мувоҳисаҳо. Душанбе, 2007).

5. Дар асарҳои бадеӣ ду навъи диалектизмҳо мавриди истифода қарор мегиранд: а) диалектизмҳои фарохистеъмол; б) диалектизмҳои маҳдудистеъмол. Дар асарҳои А.Самад зиёдтар ба қор рафтани диалектизмҳои гурӯҳи дуюм аз муносибати якҷарафаи онҳо ба забони зиндаи халқ гувоҳӣ медиҳад.

6. Яке аз сабабҳои истифодаи диалектизмҳои маҳдудистеъмол дар адабиёти бадеӣ тадқиқи маҷбурии қарорҳои Ҳукумат вобаста ба амалӣ намудани чорабиниҳо оид ба меъёрҳои забони адабист. Чунин шакл гирифтани ҳодисаро дар Тоҷикистон дар асоси ҳуҷҷатҳои асарҳои солҳои сиё чили асри ХХ дидан мумкин аст. Аҳли тадқиқ бар он назаранд, ки бенизомии зиёд дар бобати истифодаи диалектизмҳо дар ин давра ба нуфуз пайдо кардани тарзи содабаёнӣ дар адабиёти бадеӣ оварда расонид.

Воқеан, ин ҳодиса на танҳо дар адабиёти бадеӣ, инчунин дар луғатҳои дузабонаи солҳои чилу панҷоҳи асри ХХ ва ибтидои асри ХХI низ ба мушоҳида мерасад. Дар луғатҳои ин давра бисёр диалектизмҳо бе ягон ишораи услубӣ ба сифати вожаҳои меъёрӣ ба қалам рафтаанд.

7. Муоинаю мушоҳидаи забони баъзе асарҳои бадеӣ аз солҳои ҳафтоди асри ХХ то ин дам ба ҳулосае меорад, ки раванди демократӣ кардани забони адабии тоҷик қайҳо анҷом ёфта бошад ҳам, шеваю лаҳҷаҳо боз метавонанд чанд муддати дигар чун манбаи ғаноманд дар такмили забони адабӣ хизмат кунанд.

Чунон ки маълум аст, то солҳои ҳафтоди асри ХХ луғати лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мавриди тадқиқ қарор нагирифта буд, аз ин сабаб аҳли адаб ба маводи ғаноманди он дастрасӣ надошт. Ин буд, ки дар асарҳои бадеӣ бештар маводи лаҳҷаҳои шимолӣ рӯи қор омад. Дар айни ҳол луғати як қисм лаҳҷаҳои ҷанубӣ омӯхта шудааст, дар ин бобат

фарҳангҳои лаҳҷавӣ низ аз чоп баромадаанд. Акнун аҳли адаб метавонад аз ин манбаъҳо вожаҳои даркориҳои худро сара карда, дар таълифоташон ба кор баранд.

8. Ҳоло забони адабии тоҷик дар мақоми давлатӣ қарор дорад ва тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ ва ҷамъиятию фарҳангии мардуми тоҷикро фаро мегирад. Бинобар он, таҳқиқи забони асарҳои бадеӣ, баррасии роҳҳои истифодаи диалектизмҳо дар онҳо ва муайян намудани бурду боҳти адабони алоҳида дар ин бобат аҳамияти калони илмӣ дорад.

9. Саҳми устодони калони бадеъ С.Айнӣ, М.Турсунзода, Ҷ.Иқромӣ, Р.Ҷалил, Ҳаким Карим, Пӯлод Толис, Ф.Муҳаммадиев, Б.Раҳимзода, М.Миршакар, М.Қаноат, Бозор Собир, Лоиқ, Сорбон ва дигарон дар рушди такомули забони адабии муосири тоҷик хеле калон аст. Номи нависандаи тавонои тоҷик А.Самад низ дар ҳамин радиф меистад. Осори ин адиби сермаҳсул марҳилаҳои тараққиёти забони адабии тоҷикро аз нимаи дуюми солҳои ҳафтоди асри XX то имрӯз то чое дар худ акс намудааст. А.Самад аз сарвати фаровони луғати забони адабии классикӣ ва шеваҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ хуб огоҳӣ дорад. Ана ҳамин огоҳии комил имкон фароҳам овардааст, ки ӯ аз ҳар ду шоҳи забони миллии тоҷик- забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ устокорона истифода намояд ва зимнан имконияти фаровони забони тоҷикиро дар бобати офаридани образҳои ҷолиб, ба тасвир гирифтани симои персонажҳо, офаридани лавҳаҳои хуби бадеӣ, муассир ба қалам додани манзараҳои табиат дар асарҳои бадеӣ пеши назари хонанда ба ҷилва орад.

10. Дар асарҳои А.Самад диалектизмҳо як қабати муҳими воҳидҳои луғавиро ташкил медиҳанд. Ба қалам рафтани онҳо дар эҷодиёти ӯ, пеш аз ҳама, ба раванди умумихалқӣ қунондани забони асарҳои бадеӣ, наздик овардани забони меъёрӣ ба забони зиндаи халқ ва ба ин восита пур кардани ҷойҳои холии луғати забони адабӣ аз ҳисоби унсурҳои меъёрбоби лаҳҷавӣ вобастагӣ дорад.

Диалектизмҳо дар эҷодиёти А.Самад ба хотири иҷрои вазифаҳои гуногун мавриди қарор гирифтаанд, ки баъзе аз он вазифаҳои ин тавр арзёбӣ намудан мумкин аст:

а). Диалектизмҳо дар бобати образнокӣ ифода намудани мақсад ба нависанда ёрӣ расонидаанд.

б). Диалектизмҳо имконияти фардӣ кардани нутқи персонажҳои асарҳои ӯро таъмин сохтаанд.

в). Ба тасвири адиб диалектизмҳо тобиши халқӣ бахшида, хусусиятҳои эҳсосиву муассирии забони асарҳои ӯро пурқувват намудаанд.

г). Чун воситаи тасвир диалектизмҳо барои табиӣ баромадани нигоришоти муаллиф ва айнан ба қалам гирифтани воқеаю ҳодисаҳои тасвиршаванда ба ӯ хизмат кардаанд.

11. Нависанда диалектизмҳоро дар мавридҳои зарурӣ ҷо-ҷо ба қор андохта, ҳамзамон кӯшиш намудааст, ки маънӣ, мундариҷа ва моҳияту муҳтавои онҳо ба хонанда маълум бошад. Аз ин хотир, дар бисёр маврид ӯ аз қоидаи шарҳи дохилиматнӣ ва беруназматнии диалектизмҳо истифода карда, онҳоро дар қавсгаҳ, ё дар поварақ ва ё дар дохили матн бо муродифоти адабиашон шарҳ додааст.

12. А.Самад дар иҷрои ҳадаф ва мароми эҷодии худ аз навҳои гуногуни диалектизмҳо қор гирифтааст, ки қабати аз ҳама сермаводи онҳоро диалектизмҳои лексикӣ хосса ташкил медиҳанд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки диалектизмҳои лексикӣ хосса аз воситаҳои хуби табиӣ, ҷоннок ва зинда ба қалам гирифтани ҳодисаю воқеаҳои мавриди тасвир мебошанд.

13. Диалектизмҳои лексикӣ навҳои гуногун доранд. Аммо дар асарҳои А.Самад бештар диалектизмҳои лексикӣ хосса, маъноӣ (семантикӣ), этнографӣ ва иқтибосӣ ба қор рафтаанд. Адиб аз ду гурӯҳи диалектизмҳои лексикӣ хосса- маҳдудистеъмол ва фарохистеъмол истифода намудааст. Диалектизмҳои маҳдудистеъмол бо мақсади таъмини ҷиҳатҳои услубии забони асарҳои нависанда қор фармуда шуда

бошанд, диалектизмҳои фарохистеъмом ба хотири умумӣ намудани баъзе аз онҳо дар забони адабии тоҷик мавриди истифода қарор гирифтаанд.

14. Дар таълифоти А.Самад диалектизмҳои маъноӣ вазифаи муайяни услубӣ доранд. Вазифаи асосии онҳо аз фардӣ намудани нутқи персонажҳо ва мушаххас ба қалам гирифтани ҳодисаҳо иборат мебошад. Аммо дар истифодаи онҳо адиб гоҳо зиёдаравӣ зоҳир мекунад, ки ин чандон хуб нест. Зеро чунин ба назар мерасад, ки муродифҳои меъёрии қисме аз онҳо дар гуфтугӯи омма нисбатан ғайриҷоиз амал мекунанд.

15. Бо мақсади воқеӣ, табиӣ ва боварибахш ба қалам рафтани рӯзгор, тарзи зиндагӣ ва амалу ҳаракати персонажҳо дар ҷомеа А.Самад дар эҷодиёти худ аз диалектизмҳои этнографӣ қор гирифтааст. Муҳим он аст, ки тавассути таълифоти ин адиби маъруф истилоҳҳои зиёди бахшҳои мухталифи ҳаёти мардуми тоҷик пешкаши оммаи васеи хонанда гардидаанд. Азбаски аксарияти ин диалектизмҳо дар забони адабии тоҷик муродиф надоранд, зимни айнан ба тасвир гирифтани ҳодисаҳои давр, нишон додани гирудори одамон дар ин ё он соҳаи ҳаёт вазифаҳои махсуси услубиро ба ҷо овардаанд.

16. Вобаста ба тақозои тасвири ҳодисаҳо А.Самад дар асарҳои худ аз диалектизмҳои дорой мафҳумҳои ҳешутаборӣ низ истифода кардааст, ки онҳо аксаран ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл доранд. Як қисми ин диалектизмҳо хусусияти субстратӣ зоҳир намуда, аз давраҳои аввали рушди оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ сарчашма мегиранд (язна, хусур, хевар, яна) ва ҳоло имкон доранд, ки муодилҳои ғайритоҷикии худ (қайнӣ, қайсангул, қайнато)-ро дар забони тоҷикӣ иваз намоянд.

АДАБИЁТ

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. Душанбе, 1988, 124с.
2. Айнӣ С. Куллиёт, ҷ.11(китоби 2), Душанбе 1964, 435с.
3. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.12.Душанбе, 1976, 563
4. Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягнаба (записы 1927-1928гг.) Душанбе, 1970, 192 с.
5. Балли Шарл. Французская стилистика. М., 1961,391 с.
6. Блинова О.И. Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии. В. КН. ; Вопросы изучения лексики русских народных говоров. М., 1972, с. 86 – 97.
7. Виноградов В.В. Проблема исторического взаимодействия литературного языка и художественной литературы.-Вопросы языкознания, №4. М.,1955, с.3-28.
8. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М., 1952
9. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М. : Гослитздат, 1959, 656 с.
10. Винокуров Е. Со словами шутки плохо. – Литературная газета № 7. М., 1972, с. 6 – 7.
11. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов. Душанбе, 2012. 207 с.
12. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1966, 231 с.
13. Горкий М. О литературе. М., 1953, 868 с.
14. 14.Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид»). Душанбе,1966, 224 с.
15. Ғаффоров Р. Аз муҳарир. Дар кит.: Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, 1976, 73 с.
16. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. Душанбе, 1977, 203 с.
17. Джураев Г. Система диалектной лексики таджикского языка.- АДД. Душанбе, 1992, 30с.
18. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М., 1954, 288 с.
19. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1961, 431 с.
20. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии тоҷик. Душанбе, 1971, 86 с
21. Исмоилов Ш. Лексика Каратегинского говора. АКД. Душанбе, 1982, 74 с.

22. Исмоилов Ш. Баъзе масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. Душанбе, 1994, 96 с.
23. Исмоилов Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана (лингвистическое исследование). - АДД. Душанбе, 1999, 36 с.
24. Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асари бадеӣ. Душанбе, 2012, 120с.
25. Исмоилов Ш. Суффикси-акӣ дар лаҳҷаҳои Қаротегин – Забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1984, с. 68-73.
26. Исмоилов Ш. Чустучӯ ва бозёфт.- Гулзори сухан (мачмӯаи илмӣ) Душанбе 2009, с.2-17
27. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт, Душанбе 2018, 333 с.
28. Калинин А.В. Диалектизмы в стихотворениях Сергея Есенина. Вопросы стилистики. М., 1966, с. 247 – 253.
29. Калинин А.В. Лексика русского языка. М., 1966, 231 с.
30. Камолитдинов Б. Забон ва услуби Ҳақим Карим. Душанбе, 1967, 185 с.
31. Князкова Г.П. О диалектной лексике в русском языке ХУ111 века. - Процессы формирования лексики литературного языка. М. Л., 1966, с. 107 – 118.
32. Максудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. Душанбе, 1977, 197 с.
33. Мачидов Ҳ. Забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷ. 1 (луғатшиносӣ). Душанбе, 2007, 242 с.
34. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, 294 с.
35. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. Душанбе, 1966, 267 с.
36. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, 1976, 73 с.
37. Мирзоев А. Дар атрофии полеантологияи забон. Сталинобод-Ленинград, 1936, 65 с.
38. Морозова М.Н. О стилистическом своеобразии поэмы С.Есенина «Анна Снегина». Вопросы стилистики. М., 1966, с.254 - 263
39. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ. Душанбе, 2006, 129с.

40. Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского языка (северная группа). Сталинабад, 1956, 167 с
41. Неменова Р.Л., Чӯраев Ф. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 1. Душанбе, 1980, 328 с.
42. Нурмаҳмадов Ю.Ш. Лексические категории и их стилистические особенности в творчестве Лоика Шерали, Душанбе, 2007, 26 с.
43. Оссоветский И.А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы. Вопросы современной русской литературы. М., 1971, с.319-328
44. Оссоветский И.А. Лексика современных русских народных говоров. М., 1982, 196 с.
45. Паустовский К. Садбарги зарин. Душанбе, 1983, 240 с.
46. Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. М., 1957, 179 с.
47. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып.3 (Ленинабадско – Канибадамская группа северных таджикских говоров). М., 1956, 1981 с.
48. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 5 (таджикско-русский диалектный словарь). М., 1963, 250 с.
49. Рауфов Ҳ. Забони адабии ҳозираи тоҷик (боби «Таркиби луғавии забони тоҷикӣ»). Душанбе, 1973, с.59.
50. Сабзаев С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. Душанбе, 1991, 80 с.
51. Саттор Турсун. Садои дузарби ҳастӣ. Дар кит. А.Самад. Гардиши девбод. Душанбе, 2007, с.3-19.
52. Сими́на Г.Я. Семантические диалектизмы и условия их образования (по материалам пинежского говора). Диалектная лексика 1979.Л.,1982, с.110- 118
53. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. М., 1980, 271с.
54. Скитова Ф.Л. Работы В.И.Ленина «Развития капитализма в России» как методологическая основа и источник разработки проблемы взаимодействия литературного языка и народных говоров. –

- Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. Пермь, 1972, с. 425 – 435.
55. Сороколетов Ф.П. Диалектная лексика и ее отношение к словарному составу общенародного языка. – Слово в русских народных говорах. Л.,1968,с. 221 – 229.
 56. Таджики Каратегина и Дарваза, вып. 2. Душанбе, 1970, 312 с.
 57. Тимофеева Л.И. Основы теории литературы. М., 1963, 235 с.
 58. Тохилова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Душанбе, 1967, 80 с.
 59. Филин Ф.П. Проект «Словаря русских народных говоров» М.-Л.,1961,385с.
 60. Филин Ф.П. Язык художественной литературы и читатель.-Русская речь, №4. М., 1977., с.26-34.
 61. Фомина М.И. Современный русский язык (лексикология). М., 1983, 335 с.
 62. Финкель А.М. Баженов Н.М. Русский литературный язык. Киев, 1941, 359 с.
 63. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. Душанбе,2014,106 с.
 64. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района. Душанбе, 1962, 215 с.
 65. Хусейнов Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим. – Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1964, с. 58 – 72.
 66. Хусейнов Х. Оид ба забони персонажҳои «Одина» - и С.Айнӣ. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1967, с. 46-60.
 67. Хусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»- и устод Айнӣ. Душанбе, 1973, 254с.
 68. Чернишевский Н.Г. Полное собрание сочинений, т.7., 1950, 452с. номи китоб 1950, 452
 69. Ҷӯраев Ф. Калимаҳои хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он. Забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1976, с. 123 – 138.
 70. Ҷӯраев Ф. Лексика. Дар кит. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ф. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ.1. Душанбе, 1980, с.87-294.
 71. Шанский Н.М.Лексикология современного русского языка.М., 1972, 327с.

72. Шанский Н.М., Иванов В.В. Современный русский язык, ч. 1, М., 1981, 191 с. (190с.)
73. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1983, 335 с.
74. Шмелёв Д.Н. Слово и образ. М., 1964, 120 с.
75. Шукуров М. Устоди портрети психологӣ (Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1. Душанбе, 1987, с. 3 – 18.
76. Шукуров М. Пайванди замонҳо ва халқҳо. Душанбе 1982, 221с.
77. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. Душанбе, 1967, 230 с.
78. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Лексикаи шеваҳои тоҷикӣ (қ.2). Душанбе, 1979, 134 с.
79. Югов А. Судьба русского слова. М., 1962, 138 с.

ЛУҒАТҲО

80. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, 604с.
81. Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макети ҳарфи «д»). Мураттибон Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. Душанбе 1971, 75 с.
82. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. редактор В.Н.Ярцева), М., 1990, 688 с.
83. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтари лаҳҷаҳои Бухоро. Душанбе, 1989, 278 с.
84. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф., Бердиев Б. Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Душанбе, 2012, 946 с.
85. Розентал Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. М., 1972, 495с.
86. Русско-таджикский словарь. М., 1985, 1280 с.
87. Словарь иностранных слов. М., 1954, 476 с.
88. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ, ҷ.1. Душанбе, 2010, 996 с.
89. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ.1. М., 1969, 950 с.
90. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Душанбе, 2006, 784 с.
91. Энциклопедический словарь в 3 –х томах, т.1 М., 1953. ГИС. 781 с.

АВТОРЕФЕРАТҲОИ КОРҲОИ ДИССЕРТАЦИОНӢ (АҚД)

92. Абдуллоева Г.З. Лексика каратагского говора. Душанбе, 2013, 22 с.
93. Гадоев Н. Лексика тагновского говора. Душанбе, 2009, 23 с.

94. Замонов З. Лексика даштиджумского говора таджикского языка. Душанбе, 2009, 19 с.
95. Қаҳҳоров М. Лексика пенджикентских говоров. Душанбе, 1998, 23 с.
96. Неъматуллоев. Семантико-стилистические особенности лексических синонимов в трилогии Джалола Икромии «Двенадцать ворот Бухары». Душанбе 1993, 15с.
97. Олимҷонов М.О. Лексико-стилистические особенности исторической прозы (на материале творчество С.Улуг-заде).- Душанбе, 2002, 23с.
98. Расулов С.М. Лексические и стилистические особенности поэзии Накибхона Туграла. Душанбе. 2011, 22 с.
99. Рахимова Ш. С. Диалектные элементы и их стилистические функции в художественной литературе (на основе произведений Джалола Икромии). Душанбе, 1992, 25 с.
100. Сангинова Р.И. Лексика канибадамского говора таджикского языка. Душанббе 2012, 23 с.
101. Саидов Н. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада 2014. 25 с.
102. Хасанов И. Лексика и фразеология романа Джалола Икромии «Духтари оташ». Душанбе, 1966, 24с.
103. Ходжаев С. Языковые особенности прозы начала XXв. (на материале «Тухафи ахли Бухоро» Мирзо Сироджа Хакима). Душанбе, 1967, 25 с.
104. Холов М.Лексика романа «Дохунда» Садриддина Айни. Душанбе 1972, 27с.
105. Шокиров Т. Лингвистические особенности проведений Фазлиддина Мухаммадиева. Душанбе, 1986, 25 с.
106. Юсупов Х. Лексические особенности языка проведений Садриддина Айни. Душанбе, 1971, 22 с.
107. Юсупова М. Фразеология романа С.Айни «Дохунда». Душанбе, 1972, 23 с.

РӯЗНОМАВУ МАЧАЛЛАҲО, РӯЗНОМАҲОИ ДАВРӢ:

108. Айни С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис. Шарқи сурх, № 11, 1948, с.37-40.
109. Айни С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис. Ахтари инқилоб, Душанбе, 1974, с.230-238.

110. Гаффоров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон. Садои Шарқ, № 7. Душанбе, 1975, с. 115-124.
111. Давронов А. Муруре ба нақди наср. Адабиёт ва санъат, 17.05.2012. с. 12-13.
112. Исмоилов Ш. «Дурдонаҳо» -ро эҳтиёт кунем. Комсомоли Тоҷикистон. 03.01.1988, 4
113. Мактуби С. Айнӣ ба адибони тоҷик. Шарқи сурх, Душанбе, 1956, с. 90-105.
114. Партонадзе М. Х. К вопросу о терминах «диалектное слово», «областное слово» и «диалектизм» - Известия АН СССР. сер. лит. и язык, т. 34, № 1. М., 1975, с. 72-83.
115. Турсунзода М. Дар хизмати халқу ватан. Садои Шарқ, № 7. Душанбе, 1971, с. 74-80.
116. Штокман И. Душа обязана трудиться. Литературная газета. М., 18.10.1985.

КИТОБҲОИ ДАРСӢ

117. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қ. 1. Душанбе, 1985, 356 с.
118. Забони адабии ҳозираи тоҷик (лексика). Душанбе, 1981, 102 с.